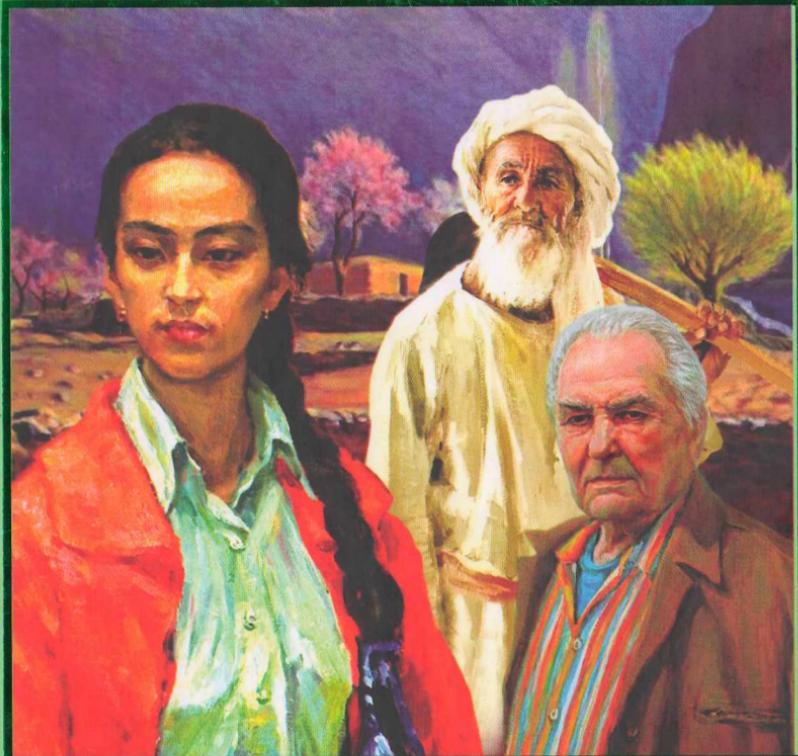

ABDULLA QAHHOR

SINCHALAK

ABADIY BARHAYOT ASARLAR

84(SO'bb)

4ta

Q-35

ABADIY BARHAYOT ASARLAR

Abdulla QAHHOR

SINCHALAK

(qissa)

“Ilm-ziyo-zakovat”

Toshkent – 2021

UDK: 333.2.19

KBK: 67-4-0

K 80

Abdulla Qahhor. Sinchalak / qissa / «Abadiy barhayot asarlar» turkumi. — T.: “Ilm-ziyo-zakovat”, 2021. — 192 b.

Buyuk so‘z ustasi Abdulla Qahhorning ushbu asarini — “Sinchalak” qissasini o‘qir ekansiz, adibning so‘z tanlash mahoratiga yana bir bor qoyil qolasiz. Adib hech qachon biror bir jumlanı ikki marta takrorlamaydi — jumla jozibasini buzmaydi.

Ushbu asarning bosh qahramonlari Arslonbek Qalandarov va Saida Aliyevalar obraziga boqar ekansiz, ayni vaqtida ham hayotda shular kabi insonlar borligiga guvoh bo‘lasiz.

Asar boshida Arslonbek Qalandarov manman, kekkaygan va ayniqsa ayollarning fikr-mulohazalari bilan hisoblashmaydigan erkatoy rais kabi tasvirlanadi.

Saida Aliyevani Arslonbek Qalandarov raislik qiluvchi “Bo‘ston” dek katta va mashhur xo‘jalikka kotib bo‘lib borish o‘yi boshida biroz bezovta qiladi, lekin, baribir, borishga qaror qildi. Chunki orqaga qaytsa, qo‘rqoqlik sanalishini bilardi.

Arslonbek Qalandarov aslida qanday obraz: elparvarmi yoki faqat o‘zini o‘ylaydigan xudbinmi?

“Bo‘ston” kolxozida ishlayotgan va yashayotgan odamlarning turmush tarzi qanaqa?

Nega Arslonbek Qalandarov boshgalarning, ayniqsa, ayollarning fikrini inobatga olmasdi?

Saida Aliyeva “Bo‘ston” kolxoziga kotib bo‘lib borgach, avvalo, faoliyatini nimadan boshladi?

Arslonbek Qalandarov va Saida Aliyevalar orasidagi ziddiyat nimadan boshlanadi?

Eshon kim va u asarning syujet chizig‘ida qanday o‘rin tutgan?

Kozimbek kim va u Saida Aliyevaning hayotida qanday o‘zgarish yasaydi?

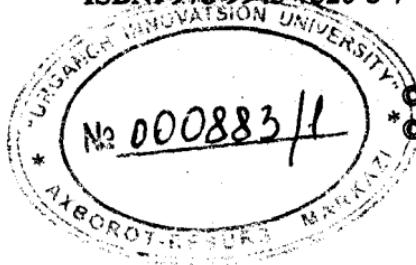
Saida Aliyeva o‘z maqsadiga erishadimi yoki Arslonbek Qalandarov murosaga keladimi?

Ushbu savollarga asarni o‘qish davomida javob topasiz!

UDK: 333.2.19

KBK: 67-4-0

ISBN: 978-9943-7320-8-7

© Abdulla Qahhor.
* © “Ilm-ziyo-zakovat”, 2021-yill.

I

Kechki payt. Rayon partiya komitetining sekretari¹ o'rtoq Tohirjon Nosirov chang bosgan "Villis"dan tushib, yoshi ellik- dan oshib qolganiga qaramay, raykom² binosining zinasidan chopqillab chiqib ketayotgan edi, birdan to'xtadi; zinaning bir chekkasiga borib, koverkot³ makintoshining⁴ etagini, brezent⁵ etigini qoqdi: poxol shlyapasini boshidan olib, ro'molchasi bilan peshana va bo'ynini naridan-beri artdi-da, endi salmoqli qadam tashlab chiqib ketdi.

Tohirjon Nosirov rayon partiya komitetining sekretarligiga yaqinda saylangan bo'lib, hozir rayon bilan tanishib yurgan edi.

Nosirov qabulxonada hurmat yuzasidan o'midan turgan yordamchisi — yigirma ikki yoshlardagi baland bo'yli, xushqomat, juda nozik qizga salom berib, kabinetiga kirib ketdi. Qiz bir dasta

¹ Sekretar (*lotincha*: secretarius — ishonzli shaxs) — idora, muassasa va shu kabilar kotibiyatiga rahbarlik qiluvchi, kotibiyat ishlariga mas'ul xodim.

² Raykom — tuman hokimiyyati (qo'mitasi) rahbari.

³ Koverkot (*inglizcha*: covertcoat < covert — bichiq, bichim + coat — kiyim) — yungdan yoki yung aralashtirib to'qilgan va asosan ustki kiyim tikish uchun ishlatalidigan mato.

⁴ Makintosh — XIX asar o'talarida mashhur bo'lgan erkaklar plashi. Bu kiyim suyuq kauchukdan olingan matodan tayyorlanadi va, odatda, yog'ingarchilikdan himoyalanish uchun kiyiladi.

⁵ Brezent (*gollandcha*: presenning yoki *lotincha*: prackingere — o'ramoq) — zig'ir tolasidan yoki zig'ir tolasi bilan partxa ipidan to'qiladigan, suv o'tkazmaydigan qalin, qo'pol mato.

gazeta-jurnal, bitta qizil papkani olib, uning ketidan kirdi, bu narsalarni sekretarning stoliga qo‘ydi-da, borib derazalarni ochib yubordi. Dim kabinetga bog‘chadan muzday havo — handalak-nimi, bosvoldi qovunnnimi esga soladigan yalpiz hidi — kirdi; chumchuqlarning chug‘urlashi, deraza ostida oqayotgan ariqcha-ning shovullashi eshitildi. Nosirov qizil papkadagi qog‘ozlardan bir-ikkitasini ko‘zdan kechirdi, keyin ko‘zoynagini peshanasiga surib grafindan¹ stakanga qilqillatib yaxna choy quyar ekan, qiz-ga ayrim diqqat bilan razm soldi. Qiz buni payqadi-da, chiqib ketishni ham chiqmasligini ham bilmay eshik oldida turib qoldi.

— Menga gapingiz bor, shekilli...

— Hm, keyinroq aytaman, Saidaxon.

— Xo‘p.

Saida chiqib ketmoqchi edi, Nosirov to‘xtatdi.

— Mayli, hozir aytta qolay... O‘tiring!

Saida arzon chit bo‘lsa ham yaxshi tikilgan ko‘ylagining orqa etagini g‘ijim qilmaslikka tirishib, ehtiyyot bilan kursiga o‘tirdi, yo‘l-yo‘l baxmal jiletkasining² biqin cho‘ntagidan yarmi chiqib turgan kichkinagina bloknotini olib stolga qo‘ydi, ingicha qalamining ketini iyagiga niqtab, Nosirovga savol nazari bilan qaradi. Nosirov bir stakan za‘faronday³ yaxna choyni nafas olmay shimirdi, stakanni taq etib stolga qo‘ydi-da, qip-qizil, silliq, derazaning aksi ko‘rinib turgan yaltiroq boshini silar ekan, kulimsirab:

— Ko‘chadan ketayotgan avtomobil birovni bossa yoki tur-tibmi, yiqtibmi ozor-bersa, nima bo‘ladi? — dedi.

Saida cho‘chib tushdi.

— Nima bo‘ldi, mashinangiz birovni urdimi?

¹ Grafin (*inglizcha*) — suv, vino va shu kabilar solib qo‘yiladigan, bo‘g‘zi tor idish.

² Za‘faron — to‘q sariq gulli o‘simplik.

³ Jilet(ka) (*fransuzcha*: gilet < Gille — qiziqchi, masxaraboz nomidan) — yengsiz kalta kamzul, nimcha.

— Yo'... yo'q, mening mashinam hech kimga ozor bergani yo'q... Xo'sh, nima bo'ladi?

Saida nima deyishini bilmay:

— Militsiya to'xtatadi... — dedi.

— Bordi-yu mashinani to'xtatadigan, shofyorni javobgarlikka tortadigan militsionerning o'zini qasddan urib, yiqitib o'tsa-chi, unda nima bo'ladi?

Saida kului.

— Unisini bilmadim... Qanaqa shofyor ekan u dovyurak?

— Arslonbek Qalandarov!

Saida u odamdan har nima kutish mumkin degan ma'noda jilmayib bosh chayqadi.

Arslonbek Qalandarov — "Bo'ston" kolxozining¹ raisi, mashhur raislardan bo'lib, o'tgan hafta kolxozdan rayonga mashina haydab ketayotganida yo'lini to'sgan militsioner bilan jan-jallahsgan, uni urib, yiqitib o'tgan edi.

Voqeа bundoq bo'lgan edi.

Yangi sotib olingen besh tonnalik yuk mashinasi maydonni bir aylanib, pravleniye² oldiga ko'ndalang bo'lganda, Qalandarov juda xursand bo'lib ketdi: hali g'ubor qo'nmagan yamyashil mashinani aylanib ko'zdan kechirdi, kapotini ochtirib, motorini ko'rди, so'ng rulga o'tirib, startyorni³ bosdi. Motor bir pishqirib ravon gurullay ketdi. Qalandarov mashinani oldinga, orqaga yurgizdi, maydonni bir aylandi, ko'priordan o'tib, katta yo'lga chiqqanida, shofyorni chaqirib yoniga o'tqizdi-da, rayonga tomon yo'l oldi. Uning mo'ljali besh-olti kilometr yurib qay-

¹ **Kolxoз (ruscha; колхоз — коллективное хозяйство birikmasining qisqartmasi)** — Sobiq Ittifoq davrida dehqonlarning asosiy ishlab chiqarish quollarini umumlashtirishga va qishloq xo'jalik ishlab chiqarishini birgalashib (jamoaviy) boshqarishga asoslangan ixtiyoriy uyushmasi; kollektiv xo'jalik, jamoa xo'jaligi.

² **Pravleniye (ruscha: править — boshqarmoq, rahbarlik qilmoq)** — 1) boshqarma, boshqaruv; 2) boshqarma a'zolarining majlisи yoki yig'ilishi.

³ **Startyor (inglizcha: starter < start — boshlamоq, ishga tushirmоq)** — ichki yonuv dvigatelini ishga solish, yurgizib yuborish uchun xizmat qiladigan moslama, asbob.

tish edi, biroq yangi mashina, to‘g‘ri va ravon asfalt yo‘l havasini keltirdi-yu, rayon markaziga tushib chiqishga qaror berdi. Qalandarov yo‘l bo‘yidagi tiniq yashil daraxtlar, barra o‘tlardan ko‘zi quvonib, kishining vujudini yayratadigan may havosidan mast bo‘lib, xirgoyi qilib ketayotgan edi, yo‘l bo‘yida turgan militsioner qo‘lidagi olatayoq bilan yo‘lning chetini ko‘rsatdi. Qalandarov militsioner ko‘rsatgan joyga kelib to‘xtadi. Ma’lum bo‘lishicha, yo‘lning bahorgi yog‘ingarchilikdan cho‘kkan, buzilgan kichik bir uchastkasi remont qilinayotgan bo‘lib, rayon tomonga o‘tadigan bo‘sh yuk mashinalari bu yerga yarim kilometr kela-digan karyerdan¹ shag‘al olib, o‘sha uchastkaga to‘kib o‘tishi kerak ekan. Qalandarov biroz sabr qilsa, yonida o‘tirgan shofyor militsionerga mashina yangi ekanini, og‘ir yuk ortib bo‘lmassisligini aytib, ortiqcha so‘zga o‘rin ham qolmas edi. Qalandarov birdan tutaqdi, shofyorni og‘iz ochgani qo‘ymay, shovqin soldi.

Militsionerning achchig‘i keldi, prava so‘radi.

Qalandarov uning so‘ziga qulq solmay, mashinani yurgizdi. Militsioner zinaga chiqib rulga tarmashdi.

Qalandarov uning shapkasini olib uloqtirib yubordi.

Militsioner shapkasini olib, uning yo‘lini to‘smoqchi bo‘ldi. Qalandarov gaz berdi-da, mashinaning qanoti bilan uni urib, yiqitib o‘tdi.

Militsioner darrov o‘rnidan turdi va uning ketidan lunjini shishirib, hushtak chalganicha qola berdi.

— Qalandarov shu kuni kechqurun avtoinspeksiyaga² kiribdi, — dedi Nosirov kulib. — o‘sha militsionerni topib uzr so‘rab-

¹ Karyer (*fransuzcha*: carriere < *lotincha*: quadraria — 1) tosh maydalaydigan joy — uncha chuqurlikda bo‘limgan foydali qazilmalarini (ko‘mir, qum va shu kabilarni) ochiq usulda qazib olish korxonasi; 2) shunday qazib olish natijasida hosil bo‘lgan chuqurlik.

² Inspeksiya (*lotincha*: inspectio — kuzatish, nazorat) — muayyan soha qaramog‘idagi organlar va shaxslar faoliyatining to‘g‘riligini nazorat qiluvchi va tekshiruvchi tizim. Avtoinspeksiya — avtomobilarning, umuman, avtotransportning harakati, yo‘l harakati qoidalariga amal qilinishi, mashinalarning holati ustidan nazorat qiluvchi tashkilot.

di. Militsioner nachalnikiga¹ raport bergen ekan. Qalandarov toza yalinibdi: "Jon uka, nachalnikka ro'para qilib erkak qaddimni bukma, qancha shtraf olsang, ol", — deb cho'ntagini tutibdi. Avtoinspeksianing nachalniki xotin kishi ekan...

Saida piqillab kulib yubordi.

— Soyada o'sgan raislardan, — dedi kulgi yoshini artib.

"Soyada o'sgan" degan ibora rayon partiya konferensiyasidan² chiqqan: ko'p vakillar muzokarada raykom byurosining³ faoliyatini tanqid qilib, kolxozlarda partiyaviy-siyosiy ishlari o'z holiga tashlab qo'yilganligi, siyosiy-tarbiyaviy ishlari xo'jalik ishlari soyasida qolib ketganligi, birmuncha kolxozlarda rahbar kadrlar soyada o'sayotganligi to'g'risida gapirishgan edi.

Nosirov stolining tortmasidan bloknotini olib tez-tez varalar ekan:

— To'g'ri! Bilar ekansiz! — dedi. — Men "Bo'ston" kolxozi bilan biroz mashg'ul bo'ldim, tayinli bir xulosaga kelmagan bo'lsam ham, ko'ngilda bir xiralik paydo bo'ldi. Qalandarov soyada o'sganligidan tashqari, erkaroq rais ko'rindi.

— Juda to'g'ri payqabsiz, — dedi Saida. — Rayonning ilgarigi rahbarlari, ayniqsa, raykom sekretari⁴ o'rtoq Qodirov Qalandarovni haddan tashqari erkalatib yuborgan edi. Uning militsiyaga bo'ysunmaganligi ham shuning oqibati. Biroq keyinchalik o'ylab ko'rgan bo'lsa kerak: bu tantiqligini rayonning

¹ Nachalnik (*ruscha*) — rahbar.

² Konferensiya (*lotincha*: coferentia — bir joyga; yig'ilish) — biror masalani muhokama qilish, hal etish uchun hukumat, partiya, ijtimoiy, ilmiy va shu kabi tashkilotlar vakillarining musayyan masalaning muhokamasini va yechimiga bag'ishlangan majlis, yig'ilishi.

³ Byuro (*fransuzcha*; bureau — devonxona, idora; yozuv stoli) — ba'zi muassasa, tashkilot va shu kabilarda rahbarlik ishini olib borish maqsadida saylanadigan yoki ta'sis etiladigan jamoaviy tashkilot va shu tashkilot o'tkazadigan majlis; 2) ba'zi bir muassasa, tashkilot yoki ulardag'i bo'limlar nomi.

⁴ Raykom sekretari — tuman hokimiyatining (qo'mitasining) rahbarining kotibi yoki biringchi yordamchisi.

hozirgi rahbarlari kechiradimi-yo'qmi? Shuning uchun militsionerdan uzr so'ragani borgan: "Shtraf ol", — deb cho'ntagini tutgan. Lekin: "Xotin kishi oldida erkak qaddimni bukma", — degani mening uchun ham yangilik!

Qalandarov, haqiqatan, Nosirov payqaganicha va Saida aytaganicha xiyla erka raislardan edi.

Bu odam qirq uchinchi yilgacha shu rayondagi "O'zbekiston" nomli bardamgina kolxozning raisi bo'lib, o'tiz to'qqizinchchi yilda "Hurmat belgisi" ordeni bilan mukofotlangan ilg'orlaridan edi. Qirq ikkinchi yilda "Bo'ston" kolxozida rais boshliq bir to'da jinoyatchilar shaykasi¹ fosh qilindi. Shayka kolxoz mulkini talon-toroj qilib, kolxozchilar haqini yegan, xo'jalikni barbod qilgan ekan. Rayon ijroiya qo'mitasining o'sha vaqtdagi raisi bir kuni Qalandarovni chaqirtirib, "Bo'ston" kolxozining ahvolini gapirib berdi, so'zining oxirida: "Men urushga ketayotibman, agar rozi bo'lsangiz, shu kolxozni sizga topshirib, xotirjam bo'lib ketsam", — dedi. Raisning bu gapi Qalandarovga juda qattiq ta'sir qildi. U ko'ziga yoshi olib, raisni quchoqladi va qo'l berib: "Kolxozni ko'taraman! Bajaraman!" — dedi va og'ziga so'z oldi. Shu-shu bo'ldi-yu, Qalandarov kechani-kecha, kunduzni-kunduz demay kolxoz ishiga juda qattiq yopishdi: kattani aka, kichikni uka deb hammani ishga soldi, har qayerda kolxoz uchun talashib-tortishdi. Og'ir urush sharoiti bo'lishiga qaramay, kolxoz ikki yil deganda oyoqqa bosdi, rayondagi ilg'or kolxozi qatoriga kirib oldi. Respublikaning yigirma yilligi munosabati bilan "Bo'ston"dan Qalandarov "Mehnat", "Qizil Bayroq" ordeni, yana to'qqiz kishi boshqa orden va medallar bilan mukofotlandi.

¹ **Shayka** (*ruscha: kazaklarning katta qayig'i*) — bosqinchilik, yovuzlik qilish niyatida til biriktirib ish ko'radigan kishilar to'dasi.

Bir yildan keyin rayon partiya komitetining sekretari ham urushga ketib, uning o'rniga Rustam Qodirov degan yosh bir yigit keldi. Yangi sekretarning butun rayonda ko'rgani Qalandarov bo'ldi. Undan oldingi sekretar davrida "Bo'ston" kolxози og'izga tushgan bo'lsa, Qodirov davrida kolxoz u yoqda qolib, Qalandarovning o'zi og'izga tushib ketdi. Qalandarov burun rayonda bo'lib turadigan majlislarda birinchi qatorda o'tiradigan bo'lsa, endi prezidiumga¹ chiqadigan, nihoyat, oblast² va markazdan kelgan katta-kichik bilan bahuzur gaplashib, kulishib, imlashib o'tiradigan bo'ldi. Kunlardan bir kuni markaziy gazetalaridan biri "Bo'ston" kolxози haqida o'z muxbirining kattagina bir ocherkini bosib chiqardi. Ocherkka "Bo'ston" deb sarlavha qo'yilgan bo'lsa ham, gap kolxoz va kolxozchilar haqida emas, faqat Arslonbek Qalandarov haqida borar edi: "Arslonbek undoq qilgan, Arslonbek mundoq qilgan, Arslonbek uvotda ko'krak kerib turib, yoqimli tovush bilan undoq degan, Arslonbek dono ko'zlarini qisib bundoq degan... O'sha kuni kechqurun raykom sekretari Rustam Qodirov "Bo'ston"ga borib, Qalandarovni shu munosabat bilan tabrikladi va kolxozchilar oldida uni: "Kolxoз dalalarining arsloni", — deb atadi. Sekretarning bu ta'rifi Qalandarov uchun gazetaning maqtovidan ham kattaroq bo'ldi. Shundan keyin Qalandarov va u bilan birga "Bo'ston" kolxози ham birinchi navbatda Qodirovning, qolaversa, butun rayon rahbar xodimlarining arzandasasi bo'lib qoldi. Rayon rahbarlari har sabab va har bahona bilan kolxozga tez-tez borishar, boshqa kolxozlardan yilib bo'lsa ham unga moddiy va ma'naviy yordam berishar, rayonga markazdan kelgan mas'ul xodimlarni ham, o'zlarini.

¹ Prezidium (*lotincha: praesidere* — oldinda o'tirmoq, raislik qilmoq) — 1) majlis, kengash va shu kabi katta yig'ilishlarni boshqarib borish uchun saylangan kishilar guruhi; hay'at (**asarda shu ma'noda**); 2) ba'zi tashkilot, jamiyat yoki ilmiy muassasaning saylab qo'yiladigan rahbarlik organi.

² Oblast (*ruscha*) — viloyat.

ning mehmonlarini ham “Bo’ston”ning mehmonxonasiga, bog‘iga olib borishar, rayonga qanday muxbir, fotograf, yozuvchi kelsa, o‘sha yerga yuborishar edi. Buning natijasida Qalandarov rayon rahbarlarining, hatto ba’zi bir markaziy mas’ul xodimlarning qanoti ostiga butkul kirib ketdi. Bularning qanoti ostida unga qilich o‘tmaydigan, o‘q tegmaydigan bo‘lib qoldi.

— Bilasizmi, — dedi Nosirov kuyunib, — keyingi ikki yil ichida kolxoz partiya tashkilotining sekretari besh marta almashibdi. Har safar Qalandarovning xohishi bilan almashar ekan. Har safar raykom rozilik berar ekan... Sekretar kolxozning o‘zidan bo‘lsa, Qalandarov uni qoqqanda qoziq, ilganda xumcha qilib olar ekan, rayondan yuborilsa, sig‘dirmas — cho‘qib tashlar ekan. Bu nima degan so‘z? Demak, Qalandarov rayonning ba’zi rahbar xodimlarini orqa qilib, butun partiya tashkilotini bosib olgan degan so‘z. Mana bir misol: Zulfiqorov degan bir brigadir xotin ustiga xotin olibdi. Zulfiqorov partiya a’zoligiga kandidat¹ ekan. Shu odam ustidan byuroga tushgan arizani Qalandarov bir yarim yildan beri muhokama qilgani qo‘ymas ekan!.. Shundoq bo‘lgandan keyin pravleniyeda ham shuning aytgani aytgan, degani degan bo‘lishi kerak...

— O‘zi yaxshi tashkilotchi deyishadi, — dedi Saida.

— To‘g‘ri tashkilotchilikning ahamiyati katta, lekin tashkil qilingan odamlar tashkilotchining soyasida qolib ketmasligi kerak, — dedi Nosirov va bloknotini stolning tortmasiga soldi.

Saida: “Gap tamom bo‘ldi”, — degan xayolda o‘rnidan turmoqchi bo‘lgan edi. Nosirov to‘xtatdi.

— Men sizga aytmoqchi bo‘lgan gapimni hali aytganim yo‘q. Bu gaplar hammasi daromad edi. Gap shuki, biz, byuro a’zolari kengashib, “Bo’ston” partiya tashkilotining sekretarligiga sizni tavsiya qilishga qaror berdik. Bir yil ishlab berasiz.

¹ Kandidat (lotincha: candidatus — og‘liyinikiygan; mansabtalab) — nomzod.

Faqat bir yil! O'z o'mingizga odam topib, tayyorlay olsangiz, ilgariroq chaqirib olishimiz ham mumkin.

Saida ko'zlarini, og'zini katta ochib sekin o'rnidan turdi, ingichka barmoqlari titrab turgan ikkala qo'li bilan boshini ushlab yana o'tirdi.

— Tohirjon aka! — dedi entikib.

Nosirov kuldji.

— Hayron bo'lishingizni bilar edim, lekin: "Qo'rqib ketarsiz", — deb sira o'ylamagan edim.

— Axir, men... qo'limdan kelmaydi.

— Qayoqdan bilasiz? Sekretar bo'lib ko'rganmisiz?

— Meni Qalandarov pisand qilarmidi!

— Pisand qilmagani yaxshi. Agar pisand qilsa, borgan kuningizzdan boshlab cho'qish payiga tushadi-yu, ishdan qoladi. Pisand qilmasa, cho'qimaydi: demak, biz boshqa hech narsaga alaxsimasdan ishimizni qilaveramiz: partiya tashkilotini jonlantiramiz. Qalandarovning kuch va talantini kerakli tomonga yo'-naltiramiz.

Saida boshini quyi solib jim qoldi.

— Xo'sh, yana nima deysiz? — dedi Nosirov.

Saida eshitilar-eshitilmash:

— Ayol boshim bilan... — dedi-yu, u yog'ini aytmadni.

— Mana bu gapni men sizdan kutmagan edim! — dedi Nosirov zo'r taassuf bilan. — Hech kutmagan edim-a, jon qizim! Shunaqa gaplardan qachon qutulamiz? "Ayl boshim", — deganingiz: "Mungliman, mushtiparman", — deganingizmi? Nahot shundoq bo'lsa!.. "Moy aynisa, tuz soladi — tuz aynisa, ne soladi", — degan gap bor. Ayollarga "ayol" deb, odam bolasini ojiz notavon deb qarash, qalin, kundoshlik, "nazr" singari bid'atlar¹

¹ Bid'at (arabcha) — yangilik, yangilik kiritish; denga qarshi xatti-harakat) — 1) diniy ajidalarga kiritilgan o'rinsiz isloh, denga xilof yangilik; dinda keyinchalik paydo bo'lgan narsa; 2) eskidan qolgan urf-odat, rasm-rusum.

ayollar sha'niga demak, insoniyat sha'niga haqorat deb turganimizda, siz o'zingizga "ayol" deb qarasangiz... dodimizni kimga aytamiz! Qadimgi zamonda ayollar o'ziga o'zi ayol, ya'ni mungli, mushtipar deb qarashi tabiiy bo'lgan, chunki uning ko'z yoshidan boshqa orqa tayanchi yo'q edi. Sizning orqangizda Sovet hukumati, butun bir sistema turibdi! Nahot shuni sezmasangiz! Buni sezmasangiz, jamiyatdagina emas, shaxsiy hayotingizda ham dadil qadam tashlay olmaysiz. Zamonamiz dadil qadamlar zamonasi-ku, qizim! Hozirgi zamonda dadil qadam tashlay olmagan kishi turtilib, chetga chiqib qoladi. Kim aytadi sizni komsomol¹ tarbiyasini ko'rgan qiz deb!

Saida boshini ko'tardi, qomatini rostladi.

— Kechiring, Tohirjon aka, og'zimdan chiqib ketdi... To'-satdan shundoq deganingizga gangib qoldim... Mayli-ku, lekin oilaviy ahvolimni nazarda tutishingizni o'tinaman...

Nosirov bir nima demoqchi bo'lib og'iz rostaganda eshik sekin ochildi-yu, Arslonbek Qalandarovning shopday, rayonga mashhur mo'ylovi, yuzi ko'rindi.

— O'rtoq Nosirov, mumkinmi... Kolxozga borgan ekan-siz... yo'q ekanman...

— Marhamat, kiring! — dedi Nosirov va Saida bilan naridan-beri gapni tamom qildi. — O'ylab ko'ring. Bu to'g'rida ertadan keyin gaplashamiz.

Saida eshikka tomon yurdi va chetlanib, Qalandarovga yo'il berar ekan, birinchi martaba unga zehn solib qaradi. Rais uning ko'ziga ilgarigidan savlatsizroq ko'rindi.

Saida chiqib, eshikni zikh yopdi.

II

¹ Komsomol (ruscha: комсомол — "Коммунистический союз молодёжи" birikmasining qisqartmasi) Sobiq Ittifoq davrida kommunistik Yoshlar uyushmasi.

Saida Nosirovning taklifiga rozilik bermaganini, unga vaj ko'rsatganini kabinetdan chiqishi bilanoq unutdi: unutmagan taqdirda ham raykom byurosi bu vajlarni e'tiborga olmasligiga qattiq ishonar, shuni xohlar, "Bo'ston"dek katta va mashhur kolxozning partiya tashkilotiga sekretar bo'lib borish o'yi qalbining allaqayerini timdalasa ham, allaqayeriga juda-juda xush yoqar edi.

Saida telefonga javob beradimi, kelgan-ketgan odamlar bilan muomala qiladimi, qo'lida qog'oz kapalakday uchib, hali u eshikka, hali bu eshikka kirib chiqadimi — boshidan xayol arimay qo'ydi: gimnastyorka¹ va etik kiyib dalalarни aylanadi, qayerga borsa, kolxozchilar o'rabi olishadi, kolxoz klubida minglarcha odamni og'ziga qaratib katta-katta nutqlar so'zlaganida, orqa qatorlarda o'tirganlar beixtiyor oldinga siljib kela beradi, kolxozda partiya turmushi va koixoz hayotining hamma sohasida ish qaynaydi...

Oradan yarim soatcha o'tgandan keyin Qalandarov kabinetdan qip-qizarib chiqdi-yu, Saidaning oldidan o'tar ekan, unga ko'z qirini tashlab: "Salom", — dedi. U, ehtimol, Nosirovning suhbatidan keyin es-hushini yo'qotgan, shuning uchun Saida bilan salomlashganini unutgan bo'lsa, biroq Saida uning qizarganini ham payqamay, salomiga o'zicha ma'no berib: "Hmm, Nosirov aytibdi. Yangi sekretarga birinchi salom", — deb qo'ydi.

Saida uyga kech soat o'n birlarda qaytdi. Xolasi uni kutib o'tirib, so'rida yonboshlaganicha pinakka ketibdi. Otasi Ali bobo tok ostidagi o'zining arqon karavotida odatdagicha devorga qarab cho'nqayib, xuddi Qur'on tilovat qilayotganday tebranib o'tirar edi.

¹ Gimnastyorka — tik yoki qaytarma yoqali, ustidan kamar bog'lanadigan ust ko'ylik (rasmiy harbiy kiyim).

Ali bobo bundan ko‘p yillar muqaddam xotinini so‘yib tash-lagan, Saida mana shu xolasi To‘tinisoning qo‘lida o‘sgan.

Saida o‘shanda necha yoshda bo‘lsa ekan? Har holda, es-es biladi: o‘sha oqshom oy juda ham katta chiqqan edi. Saida opasi Karima bilan mahalla bolalariga qo‘shilib, eshikma-eshik boy-chechak aytib yurishgan edi. Saida goh boshqalardan oldin, goh boshqalardan keyinda qolib, boychechak aytar edi:

*Boychechak, boychechak,
Boychechakning bolasi, bolasi,
Qulog‘ida donasi, donasi,
Qattiq yerdan tatalab chiqqan boychechak.*

Shu payt hovli tomondan kimningdir jon achchig‘ida dodlagan tovushi eshitildi. Opa-singil yugurib hovliga kirishdi. Hovli jimjit. Ayvonda xira osma chiroq allanechuk kir yog‘du to‘kib turibdi. Saida yaqinroq borib qarasa, ayvonning pastida kimir, boshi bir tomonga qiyshaygan, chalqancha tushib yotibdi. Karima: “Voy, aya, sizga nima bo‘ldi, turing!” — deb uning qo‘lidan tortdi. Saida ham tortmoqchi bo‘lgan edi, qop-qora va yopishqoq bir narsaga toyilib yiqildi. “Qon... Saida u yog‘ini bilmaydi, bir vaqt ko‘zini ochib qarasa, mana shu xolasi To‘tinisoning uyida yotibdi. Saida bo‘lgan voqeani keyinchalik opasi Karimadan eshitdi: ayasi qishloq Soveti oldida ochilgan savodsizlikni bitirish kursiga kirib o‘qimoqchi bo‘lgan ekan, dadasi unamabdi va shu vajdan bir necha marta tutib olib uribdi. Ayasi o‘sha qonli oqshom yashiriqcha darsga ketayotgan ekan... Sud Saidaning dasasini otuvga hukm qilgan ekan, Toshkent o‘lim jazosi o‘rniga o‘n yil qamoq buyuribdi.

Shu bilan bu oila tamom bo‘ldi. To‘tiniso hovlini sotib, ikki yetimni o‘z qishlog‘i Ropqonga olib ketdi. Karima Ropqonda o‘qishini davom ettirib, urush boshlangan yili o‘n yillikni bitirdi: undan keyin Samarqand meditsina institutida o‘qidi, institutni

bitirganidan keyin Mirzacho'lga ishga tayinlandi, bu yerda ikki yilcha ishlaganidan keyin rayon partiya komitetining mas'ul xodimlaridan biriga tegdi. Bu orada To'tinisoning eri qazo qildi, urushga ketgan o'g'li to'g'risida qoraxat keldi. Shundan keyin Karima xolasi bilan Saidani o'z qanoti ostiga oldi — Mirzacho'lga ko'chirib keldi.

Yillar o'tdi. Saida o'n yillikni bitirib, komsomol ishida ko'zga ko'riniq qoldi.

Bir yili Karima eri bilan kurortga bordi va bir ekskursiya¹ vaqtida o'z ona qishlog'idan kelgan ikki kishi bilan tanishib qoldi. Gapdan gap chiqib, bulardan biri Karimaning otasi qamoq muddatini bitirib kelganini, Qorasuv stansiyasida² cho'tkachilik qilib yurganini bundan ikki yil burun o'z ko'zi bilan ko'rghanini aytди. Bir tomonda o'sha qonli oqshom manzarasi, bir tomonda umrining oxirini g'ariblikda o'tkazayotgan bir mo'ysafid oppoq soqolini selkillatib, birovlarning oyog'ini cho'tkalab o'tirishi Karimaning ko'z oldiga keldi-yu, har nechuk, farzandlik tuyg'usi g'alaba qildi. Kurort ora yo'lda qoldi — putyovkaning³ sakkiz kuni kuydi — er-xotin qaytib ketishdi. Karima Mirzacho'lga tushmasdan to'g'ri Qorasuvga o'tib ketdi.

Karima Qorasuv stansiyasiga ertalab soat to'qqizdan oshganda tushdi. U yuragi hovliqib, bir zumda perronning⁴ u boshi-

¹ Ekskursiya (*lotincha*: excursio — biror joyga safar, sayohat) — muzej, ko'rgazma, shahar va shu kabi joylarni ko'pchilik bo'lib borib ko'rish, shunday maqsaddagi safar.

² Stansiya (*lotincha*: statio — to'xtash joyi; bekat) — 1) temiryo'l poyezdlari yoki quruqlikdagi boshqa transport vositalari to'xtaydigan joy (*asarda shu ma'noda*); 2) maxsus vazifa bajaruvchi ayrim muassasalar, korkonalar yoki ilmiy-tekshirish ishi olib boruvchi muassasalar nomi; 3) bortida ilmiy asbob-uskunalar bo'lgan kosmik apparat.

³ Putyovka (*ruscha*: myrëska — yo'llanma) — 1) biror joyga, masalan, o'qishga, dam olish uyiga, ishga yuboriladigan kishiga beriladigan maxsus hujjat, yo'llanma (*asarda shu ma'noda*); 2) avtomashina va boshqa transport vositalari haydovchilarining qo'liga beriladigan, marshrut yoki bajarilishi zarur bo'lgan ish yozib qo'yilgan varaq.

⁴ Perron (*fransuzcha*) — temir yo'l stansiyasida poyezd kelib to'xtaydigan va jo'naydigan maydonchasi, poyezd kutuvchi yo'lovchilar yoki kuzatuvchilar turadigan platforma.

dan bu boshiga bir necha marta borib keldi, stansiya binosining ichini, orqa tomonlarini, yo‘lning u yuzidagi choyxona oldi va atrofini ko‘zdan kechirdi, yana perronga keldi. Oradan uch soat chamasi vaqt o‘tdi. Nihoyat, perronning u boshidagi qari maj-nuntol ostidagi tashlandiq bir budka yonidan yelkasiga qora sandiqcha osgan, qo‘lida kursicha, novcha kishi chiqib Karimaga tomon kelaverdi. O‘sha!.. Faqat biroz bukchaygan, uzun soqoli oqargan; ustida o‘ziga keng jigarrang tujurka¹, tizzalari qora moydan yaltiragan galife² shim, boshida eski pilotka³, oyog‘ida soldatcha botinka... Chol yerga qaraganicha, g‘am-g‘ussaga to‘la bir kuyni xirgoyi qilib, Karimaning oldidan o‘tib ketdi va perroning o‘rtaroq yeriga borib, gazeta budkasining yoniga kursichasini qo‘ydi; o‘tirib o‘sha kuy maqomiga tebranib sandiqchasini ochdi, cho‘tka-po‘tkasini oldi. Karima beriroqda turib uni biroz kuzatmoqchi bo‘lgan edi, sabri chidamadi, tepasiga bordi. Chol boshini ko‘tarmay, hamon o‘sha kuyni xirgoyi qilib, kuy maqomiga ikkala cho‘tkasi bilan sandig‘ini chaldi. Bu, aftidan, oyog‘ingni sandiqchaga qo‘y degani edi. Karima biroz engashib, titroq tovush bilan sekin: “Dada!” — dedi. Chol xuddi o‘q teggan-u, bu o‘q qay daraja qaltis tegganiga zehn solayotganday jim va qimirlamay qoldi, keyin manglay osha Karimaga qaradi-da, rangi bo‘zarib ketdi, birdan qizarib ketgan ko‘zlarini yosh pardasi qopladi. Karima engashib bir nima demoqchi bo‘lgan edi, ulgurmadi — chol uning oyog‘iga o‘zini tashlab, o‘kirib yubordi. Karima uni darrov ko‘tarib oldi. Uning ham ich-ichidan xuruj qilib kelgan yig‘i shiddat bilan otilib chiqadigan paytda ko‘z ol-diga o‘sha mash’um oqshom manzarasi keldi-yu, qalbidan chiq-

¹ **Tujurka** — tugmasi ikki tomonga qadaladigan kalta kamzul.

² **Galife** (*fransuzcha: Galifet* — otliq askarlar uchun maxsus shim joriy qilgan fransuz generali G. Galife nomidan) — etik bilan kiyiladigan, tizzadan yuqori yon tomonlari juda keng shim.

³ **Pilotka** (*ruscha*) — harbiy xizmatchilarining (dastlab uchuvchilarining) yozlik bosh kiyimi.

qan sovuq bir to'lqin tomog'iga tijilgan yig'ini surib, yuvib ketdi. U esini o'nglab, tomoshabin to'planmasin uchun dadasiga jerkibroq: "Yuring", — dedi. Chol indamay, uning ketidan stan-siya binosiga kirdi, poyezd keladigan mahaligacha indamay, bir burchakda o'tirdi, indamay vagonga chiqdi. Chol o'shandan beri shu yerda. U hech kimga so'z qotmaydi, birov bir nimani so'rasa, yerga qarab qisqa javob beradi; uy ishiga qarashadi, ovqatini alohida yeydi, ko'chaga kamdan kam chiqadi, bo'sh vaqtida ma-na shu argon karavotda devorga qarab chordana qurib o'tiradi-yu, tovush chiqarmay, o'sha g'amgin kuy maqomiga tebrana-veradi...

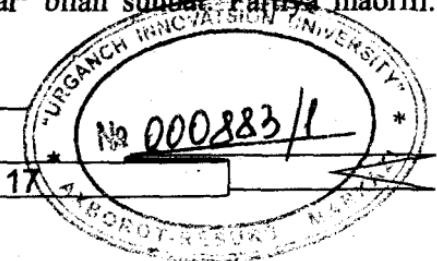
Oradan bir qancha vaqt o'tib, Karimaning eri Bekobod shahriga katta bir ishga tayin bo'ldi. Er-xotin ko'chib ketadigan bo'lishdi. Karima dadasini olib ketmoqchi bo'lgan edi, chol kar va soqov bo'lib oldi — ko'nmadni.

Shunday qilib, Saida mana shu dadasi va xolasi To'tiniso bilan turar edi.

To'tiniso uyqu karaxtligi yozilmagan bo'lsa ham, Saidanинг kulay-kulay deb turgan lablaridagi, o'ynab turgan ko'zlaridagi xursandlik alomatini ko'rib, buning sababiga qiziqdi. Saida ayt-madi, gapni chalg'itdi, chunki: "Meni savdoyi dadang bilan tash-lab ketasanmi?" — deb yig'laydi, degan xayolga bordi. Yotishdi. Saidanинг uyqusи kelmadi, kolxoza borsa, ishni nimadan bosh-lashini uzoq o'yaldi, nihoyat, qilinadigan ishlarni hozirdan yozib borish kerak, ishga tushib ketgandan keyin o'ylagani vaqt ham bo'lmaydi, ba'zi narsalar esga ham kelmaydi degan fikrga keldi; turib chiroqni yoqdi, qalin daftarini olib yozdi:

"Brigada va zveno boshliqlari bilan suhbatlar o'tkazish. Leksiya masalalari. Agitatorlar¹ bilan suhbat. Partiya maorifi.

¹ Agitator — tashviqotchi.

Ijroni tekshirish, Zulfiqorov masalasini tezdan tekshirib, chora ko'rish..."

Saida uch-to'rt sahifani to'ldirib, daftarini yostiq ostiga tiqdi va chiroqni o'chirdi, hayal o'tmay yana turdi, yana yozdi...

To'tiniso ertalab barvaqt turdi, qarasa, Saida yotgan joyida daftariga shoshib-pishib bir nimalar yozayotibdi, yozayotgan narsasi juda qiziq bo'lsa kerak, dam-badam iljayib qo'yayotibdi. Saida xolasining zimdan kuzatib turganini ko'rib qoldi-yu, kulib yubordi.

— Nima, qizim, nima yozayotibsang? — dedi To'tiniso.

— Aytsam, yig'laysiz-da...

— U nima ekanki seni kuldirar ekan-u, meni yig'latar ekan?..

Saida daftarini yopib, uzun daromaddan keyin voqeani aytib berdi.

Bu zamonda xotin-qizlar o'qib olim bo'lishi, ishlab hurmat va shuhrat topishi, ishonch qozonib davlat arbobi, rahbar xodim bo'lishi favqulodda bir narsa bo'lmasa ham, Saidaning katta kol-xozga rahbar bo'lib ketayotganligi o'tmishning xotin-qizlarga to'kkan zaharini totigan, buni hanuz unutmagan To'tiniso uchun g'oyat katta hodisa edi. U quloch yozib Saidani quchoqladi, yuzidan, ko'zidan o'pdi.

— Nainki yig'lasam, jon qizim!.. Martabang bundan ham ulug' bo'lsin deyman!..

Saida suyunib ketdi.

— Bir yil, nihoyati bir yil ishlab berar emishman, xolajon. Tez-tez kelib turaman.

Ikki kundan keyin raykom byurosining majlisi bo'ldi. Byuro oldidan Nosirov Saida bilan gaplashib, uning uzil-kesil roziliginı oldi; keyin yana Qalandarov bilan suhbat qildi. Bu suhbatda nima gaplar bo'lganini Saida bilolmadi. Lekin Qalandarov kabinetdan rangi bo'zarib chiqdi-yu, Saidaga to'ng'illab:

— Mo‘rtgina narsa ekansiz, qiynalib qolmasmikinsiz? — dedi.

Shu payt qabulxonaga qo‘shti “Sotsializm” kolxozining raisi — Qalandarovning qalil oshnasi Ummat Nazarov kirib kel-di. Qalandarov Saidadan javob kutmay, Nazarov bilan so‘rashdi va uni yo‘lakka olib chiqib hasrat qildi.

— Gijinglagan yigitlar turganda, shu qizni sekretar qilib yuboraman deb o‘tiribdi! Qishloqda odam qolmasa, echkining oti mulla Norqo‘zi bo‘ladi... Shu ham gapmi! Odamning xo‘rligi keladi.

Nazarov u yoq-bu yoqqa qaradi, ko‘zlarini o‘ynatib, vahima bilan shivirladi:

— Bu gapni menga aytding, o‘rtoq, boshqa odamga og‘-zingdan chiqarma! Uyat bo‘ladi... Bu qizni ayol deb kamsit-magin. O‘qigan qiz. Sen-u men o‘z toshimizga bir botmon bo‘lib yuribmiz-da, buning toshi bilan tortilsak, posangiga yaramay-miz!

Ertasiga Saida “Bo‘ston”ga jo‘nadi. Ali bobo uning chama-donini avtobusga chiqarib berdi va avtobus ko‘zdan yo‘qolgun-chaga qarab turdi-da, keyin yana o‘sha kuy maqomiga qadam tash-lab hovliga kirib ketdi.

III

Qalandarov Nosirovning kabinetidan rangi bo‘zarib chiqqa-ni, Saidaga dabdurustdan: “Mo‘rtgina narsa ekansiz, qiynalib qolmasmikinsiz”, — degani undan javob ham kutmay Nazarov bilan chiqib ketgani raykomning tavsiyasidan norozi ekanini ko‘rsatar edi. Bu Saidaning ko‘ngliga g‘ashlik solib qo‘ydi. Saida bu haqda Nosirovga o‘sha onning o‘zida gapira olmadni, ko‘ngliga: “Halitdan shikoyatmi?” — degan gap keladi degan

andishaga bordi. Lekin bu gapni mavridi bilan aytib, Nosirovni xabardor qilib qo'yish zarur edi. Saidaning mo'ljalicha shunday mavrid kolxozga ketadigan kuni kelishi — jo'nashi oldidan Nosirov suhbat o'tkazishi, unga yo'l-yo'riq ko'rsatishi kerak edi. Biroq uning kutgani bo'lindi: avtomat ruchkasiga siyohini to'l-dirib, qalin daftarini qo'ltig'iga qisib kirganida, Nosirov hatto o'tir ham demadi, o'rnidan turib xayrlashgani qo'l berdi, oq yo'l, ishda muvaffaqiyat tiladi. Saida hayron bo'ldi, bir qadar og'rindi ham: "Nahot sekretarning, yana keksa va tajribali partiya xodimining rahbarlik ishiga ketayotgan yosh, hali hech narsani ko'rman gan kommunistga¹ aytadigan biron og'iz ham gapi bo'lmasa!"

Saida, ko'nglidagi bir g'ashlik ikki bo'lib, Qalandarov bilan munosabat va tajribasizligi haqida ne-ne ko'ngilsiz o'y-xayol-larga borib kolxozga jo'nadi. Kolxozga yaqinlashgan sayin uning zehnida tajribasizlik vahimasi cho'kib, Qalandarov bilan ishlay olish-olmaslik vahimasi yuzaga qalqiy boshladi. Haqiqatan, Saida tajribasiz bo'lsa, tajriba orttirishi; xato qilsa, tuzatishi; bilmasa, o'rganishi, demak, yelib-yugurib, qoqilib-surilib ishni olib borishi mumkin, lekin Qalandarov ro'yixush bermaydigan bo'lsa-chi? Uning ustidan arz qilish, uni jazoga torttirish bilan ish yurishmaydi — aksi bo'lishi, murakkablashib ketishi mumkin. Odam bolasi sirkning oti emaski, qamchi qarsillaganda cho'kkala... .

Qalandarov hamon o'sha kayfiyatdamni yo keyinchalik o'y-lab fe'lidan tushdimi? Saida shuni bilgisi, tezroq bilgisi kelar edi.

Kanal bo'yidagi soya-salqin choyxona — avtobus bekatida markaziy gazetalardan birining oblastdagi maxsus muxbiri A'zamjon uchrab qoldi. A'zamjon bir to'da studentnamo yigitlar

¹ **Kommunizm** (*lotincha*: communis — ommaviy) — xususiy mulkchilikni inkor etish va moddiy boyliklarni barchaga teng taqsimlashni talab qilib qo'yishga asoslangan turlicha qarashlar, nuqtai nazarlarning umumiy nomi. **Kommunist** — kommunizm tarafdori.

bilan kabob yeb o'tirgan ekan, Saidani davraga tortdi. Erkaklar suhbatida yetilgan qiz bo'lsa, suhbat ahli yo sergap bo'ladi, yo indamas. A'zamjon sergap bo'ladigan va buning ustiga, g'oyat xushchaqchaq yigitlardan edi. U birpasda talay gap gapirib tashladi. Lekin bu gaplar safsata yoki qiziqchilikdangina iborat emas, uning butun oblastni qadamlab kezganini, ko'p kolxozlarni, ular-dagi odamlarni yaxshi bilganini, ko'p raislarni juda jo'n o'rgan-ganini ko'rsatar edi. U Saidanining "Bo'ston"ga ketishini eshitib, Qalandarov to'g'risida gapirdi, uning militsioner bilan qilgan mojarosini juda qiziq qilib hikoya qildi. Qalandarov mundayroq mehmon kelsa, yugurdagiga: "Eshon!" — der ekan, bu: "Ikkita non bilan bir choynak choy olib kel", — degani, "Hoy Eshon", — desa, osh buyurgani, "Eshon, hoy", — degani esa: "Hovliga borib xotinimga ayt, nozik mehmon olib boraman", — degani bo'lar ekan.

Saida A'zamjonning Qalandarov haqidagi gaplariga ichida goh kulib, ro'para bo'lganida Qalandarov yugurdagini nima deb chaqirishi to'g'risida goh tashvish tortib kolxzogga yetganini ham bilmay qoldi. U avtobusdan tushib og'ir chamadonini ham ko'tarib, qiyshayganicha kolxoz bog'ining temir darvozasidan kirganida, ellik qadamcha nari kattakon sada ostidagi so'rida oyog'ini salanglatib o'tirgan Qalandarovni ko'rди. Qalandarov uni ko'rib iljaydi-yu, o'midan qimirlamadi, uzun oyoqlarini qattiqroq salanglatdi. "Diydoring qursin, — dedi Saida ichida, — o'zimni izzat qilmasang, ayolligim hurmati, chamadonni qo'lidan ol-sang o'lasanmi!.." Saida kelib chamadonini ikki qo'llab ko'tarib so'riga qo'yganidan keyin Qalandarov so'rashgani qo'l uzatdi.

— Keling... Qiynalmay keldingizmi?

— Rahmat...

Shu bilan gap tamom bo'ldi. Saida juda noqulay ahvolda qoldi. Anchadan keyin Qalandarov, xuddi o'zicha gapirganday dedi:

— Kolxozda ayshingizni qilib yura berasiz. Partiya tashkilotining sekretariga ish yo‘q deyish mumkin. Paxta har yili yuz! Pilla yuz! Oqsagan tarmog‘imiz yo‘q deyish mumkin. O‘zingiz ham bilsangiz kerak?

Saida nima deyarini bilmay qoldi. Qalandarovning bu gaplaridan: “Sen emas, sendan durustroq sekretarga ham muhtoj emasman”, — degan ma’no chiqar edi. Birpas jimlikdan keyin Qalandarov gulzorning narigi tomonidagi idoraga qarab:

— Eshon, hoy! — deb qichqirdi.

Saidaning ko‘ngli biroz yorishdi, ichida: “Muxbirning aytgani rost bo‘lsa, demak men “nozik mehmon” bo‘lsam kerak...” — deb qo‘ydi.

Ikki qavatlidori binosining o‘ng qanotiga taqab solingan baland yozgi qizil choyxona zinasidan chamandagul do‘ppi, oq shoyi ko‘ylak va shim kiygan bir bola yugurib tushdi va chopqil-laganicha Qalandarovning oldiga kelib qo‘l qovushtirdi. Eshon bola emas, yoshi ellikdan oshgan ko‘sma ekan. Uning bo‘yni toshbaqanining bo‘ynini eslatar, yuzi so‘rib tashlangan husayni uzumga o‘xshar, lekin bir tomoniga silliq qilib taralgan sochi oyog‘idagi amirkon tuflisidan ham qoraroq va ko‘proq yaltirar edi.

— Mana bu chamadonni hujraga kiritib qo‘ygin... Hujrani yasatganmisan?

Eshon chamadonni siltab yelkasiga oldi.

— Yasatganman, bek aka.

— Surat-purat qoqqanmisan?

— Qoqqanman, bek aka.

Qalandarov Saidaga qaradi.

— Uyingizni ko‘rib chiqasizmi...

— Mayli...

Eshon Saidani qiyg‘os pishgan olchalar orasidan oqarishib ko‘ringan binoga tomon boshlab bordi. Chamadonni hujraning ostonasiga qo‘yib, yugurganicha qaytib ketdi.

Qalandarov yugurdagini “Eshon, hoy!” — deb chaqirganda Saida qanchalik xursand bo‘lgan bo‘lsa, hujrani ko‘rib shunchalik ta’bi tirriq bo‘ldi: polsiz, qorong‘i, supurgi bilan oqlangan, zax hidi anqib turgan bir kulba. Uning butun jihoz sholko‘rpa to‘shalgan oddiy temir karavot, ustiga allanima to‘kilib qotib qolgan qo‘pol stol, ikkita taburetka¹; devorlariga qoqilgan “suratpurat” kattakon bezgak pashsha, g‘o‘zani nobud qiladigan har xil hasharotlar, zotli cho‘chqa tasviri singari turli plakatlardan iborat edi.

Saida keltirgan bisotini chamadonidan olib, stolni, karavotni bezagan bo‘ldi, derazaga hozircha gazeta tutib qo‘ydi, tashqariga chiqib yuvinib keldi, kiyindi. Shu chog‘ eshik xuddi mushuk tata-laganday tiqirladi-da, sekin ochilib, Eshonning kallasi ko‘rindi. Rais Saidani ayttirib yuboribdi.

Saida borganda rais hamon o‘shanday, so‘rida oyog‘ini osilitrib, navbatma-navbat gapi rayotgan ikki kishining so‘ziga diqqat bilan qulq solib o‘tirar edi. U — xayoli shularda bo‘lsa kerak — Saidaga qaradi-yu, ko‘rmadi, anchadan keyin payqab, Eshon ga! “Sizlar boraveringlar, men hozir...” — dedi. Eshon Saidani boshladи.

Darvozadan chiqib, katta yo‘ldan biroz yurilgach chap tomonagi tolzor ko‘chaga burilishdi. Jim ketaverish noqulay bo‘lganligidan, Saida Eshondan:

— Siz kolxozda nima ish qilasiz? — deb so‘radi.

Eshon anchadan keyin, xuddi xumga yo‘talqanday do‘ng‘il-lab javob berdi:

— Starshiy choyxonchik!

Savol unga malol kelganini ko‘rib, Saida ichida: “Muncha ham to‘ng, muncha ham so‘xtasi sovuq odam ekan”, — dedi-yu,

¹ Taburet(ka) (nemischa) — suyanchig‘i bo‘limgan, kvadrat yoki gardish shaklidagi o‘rindiq; kursi.

bo'lak so'z qotmadi. Eshon ko'chaning oxiridagi baland darvozaga o'rnatilgan eshikka boshladi.

Qalandarovning hovlisi kattagina ekan. Bir tomonda uncha did bilan solinmagan bo'lsa ham, kattagina imorat, sirkor ayvon; uning ro'parasida hovuz, chog'roq shiypon, sim tortib ko'tarilgan tok, bog'cha-poliz... Lekin bularning hammasi hovli egasining havasi zo'r-u, hafsala va didi yo'qligini ko'rsatib turar edi: tokning bir necha novdasi simga o'z holicha tarmashibdi-yu, qolganji yerda yotibdi; meva daraxtlarining ostini, polizni sho'ra va g'umay¹ bosib ketibdi; hovuzning o'rtasida allaqanaqa qog'oz yashik yarmigacha suvga botib qiyshayib yotibdi va shapkaning gardishi, faner parchasi suzib yuribdi; shiypon qachondir bir bo'yalgan ekan, hozir bo'yoqdan asar qolibdi, xolos; ayvonning zinasi oldida siniq xum ag'anab, kattakon qadoq tosh zang bosib yotibdi...

Eshon ustma-ust yo'taldi. Ro'parada tandirga o't yoqayotgan novcha, ko'k ro'molini tomog'idan bog'lab olgan bir kampir Saidaga qarab: "Keling", — dedi-yu, yana ishini qila berdi. Ayvonga ochiladigan ikki eshikning biridan xonatlas ko'ylak kiygan, juda semiz, bag'baqalari osilgan, qip-qizil yuzi yaltirab turgan, aftidan, yoshini belgilab bo'lmaydigan bir xotin chiqdi. U mehmon kutishda aytildigan bir dunyo gapni tez-tez va bir nafas bilan to'kib tashladi-yu, Saidani ichkariga taklif qildi. Saida ichkariga qadam qo'ydi va oyoq ostidagi qip-qizil gilamni ko'rib, tuflisini yechdi. Tuzalgan xontaxta yonida, aftidan, mehmonni qarshilab turgan barvasta, sariq burma ko'ylak ustidan bir talay orden taqilgan jigarrang kostyum kiygan qirg'izbashara bir ayol Saida bilan so'rashdi va qo'lini qo'yib yubormay to'rga — atlas ko'rpachaga yo'lladi. Saida bu xotinni qayerdadir ko'rganday

¹ G'umay — boshoqdoshlarga mansub, qiyqbargli, ildizidan tez ko'payadigan ko'p yillik begona o't.

bo'ldi.

— Tanishib qo'yinglar, Tojixon, — dedi mezbon, — bu kishi rayondan... bizga ishga keldilar...

— Bu kishini yaxshi bilaman, — dedi Tojixon qo'l berib.

— Bu kishi "Sotsializm" kolxozining dongdor brigadirlari-
dan Tojixon Ja'farova. Necha ordenli? Bir, ikki, uch...

Tojixon kuldi...

— Siqqanicha taqib, qolganini ro'molchaga tugib olgan-
man, Huriniso opa, — dedi Tojixon, darhaqiqat, yostiqning ustida
turgan tugunchani ko'rsatdi. — O'zaro tekshirishga borgan
edik: "Bor bisotingni taqib ol", —deyishdi.

Xo'p kulishdi.

Huriniso ichkari uyga kirib ketdi. Ikki mehmon bir-biriga
qarab jilmayishib, yana hol-ahvol so'rashdi. Saida u yoq-bu yoq-
qa ko'z tashladi. Uy ham havas, hafsalva did borasida hovlini
eslatar edi: derazalarga ip bilan osilgan oq krepdeshin¹ pardalar
salqi; derazaning chap tomoniga qo'yilgan chiroqli yozuv stoli
ustida kattakon sariq samovar, jo'mragiga rang-barang qog'oz
gullar tiqilgan bir talay choynak, qopqog'i tob tashlagan qizil
patefon², stolga tirab qo'yilgan qimmatbaho trelyaj³, uning issiq
choynak izlari qolgan tumbasida kerosin lampa, chaqilgan gugurt
cho'plari, kattakon qizilsovun.... Saida ichida: "Qalandarovning
havasi zo'r-u, lekin xotinining hafsalasi, tabiat mundayroq
ekan", — deb qo'ydi.

Mezbon ichkari uydan bir vazada konfet olib chiqdi, Saida

¹ Krepdeshin (*fransuzcha*: crepe de Chine — Chin (Xitoy) krepi) — pishiq, yupqa shohi gazlama.

² Patefon (*fransuzcha*: Pathé (Pate) — firma nomi + *yunoncha*: phone — tovush) — grammofon plastinkasiga yozib olingan musiqa, ashula, nutq kabilami qayta eshittirish uchun xizmat qiladigan apparat.

³ Trelyaj — 1) uch tabaqali toshoya (ko'zgu) (**asar shu ma'noda**); 2) gulchirmashgich, chirmashib, o'ralib o'sadigan o'simliklarga, gullarga qilinadigan narvonchasimon panjara.

bu chog' qarshi devordagi suratlarni — Qalandarovning orden va medallar taqib oldirgan portretini, bo'yni ingichka, kallasi katta, shal pang quloq bir bolaning ko'zlarini katta ochib va lablarini qimtib tushgan rasmini ko'zdan kechirmoqda edi. Mezbon: "Gap bo'limganda gap bo'lsin", — deb, izoh berdi.

— Arslonbek akangizning paxtakorlar qurultoyida oldirgan surati. Unisi — Kozimbek — mening o'g'lim, bolaligidagi surati, bu yil meditsina institutini bitirdi, o'zimizning kolxozda vrach... otpuska qilib Moskvaga ketdi.

Vrach deganda Saidaning ko'z oldiga, negadir, kap-katta kishi keldi.

— Vrach? O'g'lingiz shunaqa kattami? Yoshsiz-ku!..

— O... — dedi mezbon Saida: "Hali yoshsiz-ku", — deyishini xohlab, — qarib qoldik! Babushka bo'lib qoldik! Qani, somsadan olinglar...

Baxtga qarshi Saida uning xohishini payqamadi.

— Hademay nevara ko'raman, — dedi mezbon gapni aylantirib.

— Voy, Huriniso opa, kelin qildingizmi? — dedi Tojixon.

— Endi! Kozimbek ko'nmayotibdi-ku, lekin, baribir, kuzda to'y qilamiz. Bilmadim, rostmi-yolg'onmi: Moskvaga borib o'qiyman deydi. Uning gapiga kim quloq solar edi, kuzda bo'yndan siqib, chimildiqqa kirgizib qo'yganimni o'zi ham bilmay qoladi. Shunday qizni qo'lidan chiqarib tentak bo'libmanmi!..

— Kelin qayerdan? — dedi Tojixon.

— Kelin o'zimizdan chiqdi, — dedi Huriniso tashqariga ishora qilib. — Kifoyatxonning qizi! Manzuraxon! Toshkentda o'qiydi. Suqsurday qiz! Bir-biriga xo'p munosib!.. Ha, aytganday, esim qursin, so'ramabman, ering durustmi? Ko'p kuydirmaydimi?

Tojixon Saidaga ko'z qirini tashlab biroz qizardi-yu, xijolatlikni kulgi bilan yengmoqchi bo'ldi.

— Kuydirmagan er ermi, opajon! — dedi qah-qah urib, lekin chin ko'ngildan chiqmagan bu qahqahani ma'yuslik darrov bosdi. — Sut bilan kirgan... Yaqinda bir avj qildi. Ikkinchchi may kuni mehmon chaqirgan edik. Charchadim. Samovar qaynab tur-gan edi. "Bitta choy damlang", — degan gap og'zimdan chiqib ketibdi. Baloga qoldim: "Men brigadangga a'zo emasman, katta-ligingni a'zolaringga qil!..." Qani endi, gap uqtirib bo'lqa! Choy-nakni yerga urdi, samovarni tepib yubordi, peshanasiga mushtla-di, boshini so'rining poyasiga urib qonatdi...

Saida bu hodisaga tushunolmadı.

— Nega, nega unaqa qiladilar? — dedi.

— Eshitgan odam ishonmaydi: men nima desam: nima qilsam: "Brigadir bo'lgani uchun shundoq deyapti, brigadir bo'lgani uchun shunday qilyapti, menga zARBINI o'tkazmoqchi, meni oyoq osti qilmoqchi", — deb o'ylaydi. Men bilan bir joyga bor-maydi, o'zim borsam, g'ashi keladi, bir bahona topib g'urbat boshlaydi. Ilgari urar edi, endi yo o'zini uradi, yo ovqat yemaydi; ba'zan idish-tovoq sindiradi, arazlab Sho'rqishloqqa — ammasinikiga ketib qoladi. Men darrov borib kelaman: ishga chiqmasa, sir ochiladi!

— O'zları nima ish qiladilar? — dedi Saida.

— Kolxozda hisobchi... ikki bola ko'rdik. Bolalarimizning kattasi o'n oltiga qadam qo'ydi. Shuncha yildan beri ahvol shu. To'g'ri, avvallari, kolxozda zveno¹ boshlig'i bo'lgan vaqtlarimda, erim yaxshi edi. Brigadir bo'ldim-u, baloga qoldim. Ba'zan juda xafa bo'lib ketaman: "Bor-e!" — degim keladi-yu, tag'in ming andishaga boraman: el og'ziga elak tutib bo'lmaydi: "Ordeni ko'payib, erini tashladi", — deydi...

— Men o'qitgan juvonlarning hammasi ham kam bo'lgani

¹ Zveno — 1) jamoa va davlat xo'jaliklarida, ba'zi korxonalarda kichik tashkiliy guruh (asarda shu ma'noda); 2) ko'chma ma'noda: biror ish, hodisa, jarayon va shu kabilarning uzviy qismi.

yo‘q! — dedi Huriniso kerilib. — Tojixonni kechki maktabda o‘qitganman!

— Shunaqami? — dedi Saida taajjublanib va hozir uning biron ish qilishiga, ish qila olishiga ko‘zi yetmasa ham, har qalay, so‘radi:

— Hozir ham o‘qitasizmi?

Huriniso bu savolni eshitmagan bo‘ldi.

— Hammasi ham unib o‘sdi: biri — kolxoz raisi, biri — ra-yon madaniyat bo‘limining boshlig‘i, biri — deputat... Ha, aytganday, qaysi kuni Hakima kelgan edi, qahramon bo‘lishiga o‘ttiz bir tonna yetmabdi.

Hurinisoning bu ayollar haqidagi gaplaridan: “Men o‘qitgan ayollar mana shunaqa martabalarga erishdi”, — degan iftixordan ko‘ra ko‘proq: “Baribir, hammasidan yana o‘zim aqli, o‘zim dono”, — degan bir g‘urur aks etar edi. Bu ayol, aftidan, o‘sha ayollarga hasad qilganini, bir vaqtlar jamiyatda bevosita tutgan o‘rnini yo‘qotib qo‘ygani uchun qiladigan afsus-nadomatini o‘zi-dan ham, o‘zgadan ham yashirib, shu g‘urur ostiga ko‘mar edi. U mana shu aqlini, donoligini ko‘rsatish uchun mavzudan mav-zuga ko‘char, ilmdan, san’atdan, siyosatdan, kolxoz xo‘jaligi ha-yotidan qulog‘iga kirib qolgan gaplar haqida o‘zicha muhokama yurgizib, pala-partish, ba’zan hech qovushmaydigan fikrlar aytar, erini o‘larday go‘l podsho, o‘zini nihoyatda quv vazir qilib ko‘rsatishga harakat qilar edi.

Qalandarov keldi. Huriniso eri haqida aytganlarini amalda ko‘rsatmoqchi, yana: “Shunday odam ham menga bo‘yin egadi”, — demoqchi bo‘ldi, shekilli, uni g‘azabiga oldi:

— Kelar edingiz-da... Shu ham ishmi! Hamisha shunaqa qilasiz!.. Qachon tashlaysiz shu fe’lingizni?! — deb shovqin soldi.

Qalandarov hazilga oldi.

— Tashlash kerak bo‘lgan fe’lim ko‘p, xo‘jayin! Tuyadan:

“Nega bo‘yning egri?” — deb so‘ralsa: “Qayerim to‘g‘ri?” — degan ekan... Zerikmay o‘tiribsizlarmi, mehmonlar...

Qalandarov poygakka cho‘kka tushib, bir qo‘shoq somsa bilan ikki piyola choy ichdi-yu, mehmonlardan uzr so‘radi:

— Aybga buyurmaysizlar, mehmonlar, mening idorada yana biron soatlik ishim bor. Xo‘jayin, kun qaytdi, shiyponga joy qildirsangiz...

— Kifoyatxonning qo‘li tegmaydi, Eshonni yuboring! — dedi Huriniso boshqa gap sig‘maydigan bir ohangda.

Qalandarov ketdi.

Hurinisoning eriga qilgan muomalasidan uyda nechukdir ko‘ngilsiz bir g‘ubor qoldi.

Birozdan keyin Tojixon ketgani ijozat so‘radi va Hurinisoning qistashiga qaramay, o‘rnidan turdi. Tojixon safardan ikki kun kechikib qaytibdi, shuning uchun brigadasidan ko‘ngli hech tinchimayotgan ekan, yo‘qsa Saida bilan bir gaplashishga mush-toq ekanini qayta-qayta aytib, uni uyiga taklif qildi. Saida borishga va’da berdi. Uni kuzatib chiqishdi.

Tojixon oyog‘i uzangiga tegishi bilan o‘zini egarga olib, otga qamchi bosdi.

Huriniso bilan Saida qaytib hovliga kirishdi.

Shiyponga joy qilindi. Bu yerdan hovlining, bog‘cha va polizning qarovsizligi yana ham yaqqolroq, yana ham xunukroq ko‘rinar, buning hammasiga odamning ichi achir, g‘ashi kelar edi.

Huriniso dasturxon ustida g‘uvullab, o‘zini qand-qursga o‘rayotgan pashshalarni gajimli shohi yelpig‘ich bilan qo‘rib, dam-badam: “Saidaxon, dasturxonga qarab o‘tirsangiz-chi!” — deb qistab, yana o‘tmishdagi xizmatlari, “Qalandarovni Qalandarov qilguncha ona suti og‘ziga kelgan”ligi to‘g‘risida gap ochdi.

Saida uning o‘tmishda Tojixon singari bir qancha qiz-juvon-

larning biroz o'qib olishiga sabab bo'lganidan tashqari, yana nima ishlar qilganiga, xususan, Qalandarovga qanday yordamlar qilganiga juda qiziqdi. Biroq Huriniso o'sha "hujum" yillari paranjida qatnab, xotin-qizlar uchun ochilgan savodsizlikni bitirish kursini tugatgani va o'sha kursda bir yildan ortiq o'qituvchilik qilganidan boshqa yangi gap aytolmadi. Qalandarov to'g'risiga kelganda esa mavzudan chiqib ketdi. O'sha yili kuzakda unga birdan ikki kishi sovchi qo'yibdi: biri — qishloq aktivlaridan¹ shu Qalandarov, ikkinchisi — Asad boyvachcha degan mol dunyosi ko'p bir kishi ekan. Hurinisoning ota-onasi Asad boyvachchaga rozilik berib, "og'izboylar" bo'ladigan kuni. Qalandarov bir nima qilibdi-yu, ishni buzibdi, bir haftaning ichida hamma rasm-rusumni joyiga qo'yib, Hurinisoni nikohlab olibdi. Hang-mang bo'lib qolgan Asad boyvachcha es-hushini o'nglab olgandan keyin qon to'kishga ont ichib, bir kechasi Qalandarovning uyiga kelibdi, lekin unga ro'para bo'lishdan hayiqib, eshagini qorniga pichoq urib ketibdi...

Saida gapni harchand aylantirsa ham, Hurinisoni asl mavzuga yaqinlashtirolmadi. Lekin, har qalay, juda ko'p gap orasida banogoh yilt etib qolgan ba'zi so'zlar Huriniso Qalandarovni yuqoriga tortganini emas, Qalandarov uni asta-sekin pastga bosib kelganini ko'rsatar edi.

To'ydan keyin Huriniso yana bir yarim yilga yaqin chalachulpa o'qituvchilik qilibdi. Qalandarov kolxozda brigadirlikka tayin qilinganidan keyin uni o'z brigadasiga kiradigan ipakchilik zvenosiga boshliq qildiribdi. Bular Mirzacho'lga ko'chib kelishganda ham Qalandarov "O'zbekiston" kolxozida brigadir, Huriniso ipakchilik zvenosining boshlig'i bo'lgan ekan. Qalandarov kolxozga rais bo'lganidan keyin Hurinisoni devor qo'shni bolalar bog'chasiga mudir qilib tayinlabdi, Huriniso bu yerda —

¹ Aktiv (*ruscha*) — faol, ilg'or, peshqadam.

“Bo’ston” kolxozida ham bog‘cha mudiri, lekin bog‘cha hovliga uzoqroq bo‘lgani uchun shu Kifoyatxonni o‘ziga o‘rnbosar qilib olibdi. Huriniso vaqt-soati bilan boshqa durustroq ishga o‘tmoq-chi bo‘lgani uchun bu vazifaga vaqtinchha deb qarar, bog‘chaga faqat o‘sma tomona yo‘li tushgandagina birrov kirib chiqar, hamma ishni Kifoyatxonning o‘zi qilib, oylikni ham o‘zi olar ekan. Shu bilan birga Kifoyatxonning ko‘proq vaqtি raisning xizmatida o‘tadigaňa o‘xshar edi. Huriniso Kifoyatxonni o‘rnbosar qilib olganiga qancha vaqt bo‘lganini hisoblab hayron goldi:

— Voy o‘lay, shunga darrov o‘n yil bo‘libdimi! — dedi.

Huriniso yana to‘y, kelini Manzuraxon uning husn-jamoli to‘g‘risida gapirdi:

— Oqi oq, qizili qizil! Qoshlari qunduzday! Ko‘chaga chiqsa, hammaning ko‘zi o‘shanda. Bir kuni bozorga borib uzum olmoqchi bo‘lgan ekan, uzumfurush angrayib, tarozisi qo‘lidan tushib ketibdi. Kula-kula o‘libmiz... Buni Kifoyatxonning o‘zi boplab aytadi. Lekin Manzuraxon baxti bor qiz ekan — Kozimbekning qo‘liga tushgan qizni qulog‘igacha baxtga botdi deya bering. Shunday aqli, shunday qobil, shunday beozor... Shu yoshigacha birovni “sen” deganini bilmayman. Shunday yigit yaxshi ko‘rgan xotiniga qanday bo‘lsa ekan! Bu narsa — xotin kishi uchun katta gap. Xotiniga mushukday ishqalanib tursa, qandog‘-u, hadeganda biqiniga mushtilab tursa, qandoq! Erdan kaltak yeganingda ham joning og‘riydi, ham diling... Men buni yaxshi bilaman. Arslonbek akangiz vaqtida meni xo‘p urgan, lekin hozir esiga tushsa, xijolat bo‘ladi. Kolxozi raisi bo‘lganidan beri bitta chertgani yo‘q, chertish u yoqda tursin, qo‘limni sovuq suvgaga urdirmaydi: “Xo‘jayin”, — deb turadi. O‘zi umrida kurortning yuzini ko‘rgan emas, meni har yili odam qo‘shib kurortga yuboradi. Bu yil bormayman, doktorlar dam oling deyishayotibdi.

Qalandarov qosh qorayganda Eshon bilan birga keldi. Ma'lum bo'lishicha, Eshon Kifoyatxonning eri — raisga bo'lajak quda ekan. Eshon Saida kunduzi ko'rgan odamga sira o'xshamas edi: raisning oldida pildirab, ikki gapning birida uni kuldirib, oyoq uchida yelib-yugurib, birpasda butun hovliga, shiyponga fayz kirgizdi, xontaxtani turli-tuman ko'kat, o'zi keltirgan va xotini Kifoyatxon pishirgan zakuskalar bilan bezadi, paqirdan uchi chiqib turgan shishalardan ikkitasini ochdi, chiroqqa solib, hafsalal bilan artgan ryumkalariga vino, konyak quydi. Qalandarov shishani uning qo'lidan olib, qirrali stakanga konyak to'ldirdi-da, uzatib:

— Ma, validang kelguncha yutib ol, keyin biz bilan mayda qilasan! — dedi.

— Unaqa demang! — dedi Huriniso eriga xo'mrayib, keyin Saidaga izoh berdi:

— Kifoyatxon bu kishidan uch-to'rt yosh kattaroq...

Eshon sinchalog'i bilan Qalandarovning bilagiga sekin urib konyakni oldi-da, bitta ko'tardi va raisni kuldirish uchun zakuska qilmadi: "Konyakka ham zakuskami?" — dedi, keyin qulupnaydan bir hovuch olib og'ziga soldi. Rais uning tilini qichitish uchun: "Qulupnayni hovuchlab yeydimi kishi!" — degan edi, Eshon: "Tarelkasi bilan og'zimga sig'maydi", — deb yana kuldirdi.

Qalandarov Kifoyatxonni dasturxonga chaqirdi. Kifoyatxon ko'k ro'molini tomog'inining tagidan qayta bog'lab, yosh qizday uyala-uyala zinadan chiqib keldi va qilpillagannamo bir harakat bilan poygakka o'tirdi. Uning o'ynab turgan ko'zlarini bir lahzada xontaxtadagi turli zakuska, shirinlik, ko'kat qo'yilgan tarelka va likopchalarni, vino to'ldirilgan ryumkalarni, Eshonning oldida turgan shishalarni kezib chiqdi; yerostidan Qalandarovning yuziga, Saidaning bilagidagi soatga, ko'kragidagi to'g'nag'ichga tushdi. Saida raisning bo'lajak kelini Manzuraxonni ko'z oldiga

keltirish uchun Kifoyatxonga zimdan razm soldi. Uning jag'i keng, ko'k tomirlari bo'rtib turgan ikki chakkasi ichkariga botgan, peshanasi kavushning betiga, yo'q, umuman, yuzi mardona kavushga o'xshar edi. "Xunuk xotinlarning xunukligini aksari boshqa fazilatlari ko'mib ketadi; suhbati shirin bo'ladi", — degan o'yda Saida uni gapga solmoqchi bo'ldi, bog'cha, bolalar haqida bir qancha savollar berdi. Biroq Kifoyatxon bu savol-larning birontasiga ham javob bermadi, boshini quyi solib, ilja-yib, erka o'sgan qiz boladay erkalanib — qiyshanglab, ko'z qiri bilan Hurinisoga qarardi, nihoyat bir nimani bahona qilib, pastga tushib ketdi.

Qalandarov ryumkani qo'liga oldi.

— Qani, Saidaxon, ichaylik... Sizning poyqadamingiz uchun... — dedi va ryumkasini ko'tarib bo'lgach, Hurinisoning oldidagi to'la turgan ryumkani ko'rib qoldi:

— Iye, ichmabsiz-ku!

Huriniso shu qilmishi bilan mehmon oldida o'zining madaniyatsizligini ko'rsatib qo'yganday, Qalandarov qattiq xijolat tortdi va ryumkani olib xotinining qo'liga berdi, Huriniso ryumkani ikki marta labiga tegizib, ikki marta qaytardi.

Uning ichmayotganini ko'rib, Saida:

— Ko'nglingiz tortmasa, qo'ya qoling, — degan edi, Huriniso eriga qaradi. Qalandarov Saidaning gapini eshitmadni yo o'zini eshitmaganga soldi. Eridan tezda tayinli bir ishora bo'l-magandan keyin Huriniso vinoni ichdi, lekin it azobida ichdi. Saida buni payqadi va bunga e'tibor qildi.

— Birinchi ryumkadan keyin odatdagicha hamma jim bo'-lib qoldi. Qalandarov shu jimlikni buzish maqsadida boshqa gap bo'lmadi, shekilli:

— Bizning Eshon kabobpazlarning piri, oshpazlarning ota-xoni, dutorni ezadi, ashulani qiyadi... — dedi.

— Lag'mon-chi, lag'mon, — dedi Eshon bo'shagan ryum-

kalarga vino va konyak quyar ekan, — lag'monga ayniqsa o'rtoq Qodirov qoyil edilar. O'zлari ham zap sekretar edilar-da, a, bek aka!..

So'z rayon partiya komitetining sobiq sekretari Qodirov ha-qida borar edi. Qalandarov: "Èsimga solma!" — degan ma'noda bosh chayqab:

— Qani, dutorni ol! — dedi.

Eshon shiyponning ustunida osig'liq turgan sadafkorli du-torni uch barmog'i bilan ko'tarib oldi, torini tishining kiri bilan xo'p artib sozladi va mashq boshladidi. Uning dutor chalishi uncha-muncha dutor mashq qilib yuradigan Saidaga manzur bo'lidi: Eshon dutorning qorniga barmoqlarini tegizmay, toriga zo'r keltirmay tovushini juda tiniq chiqarar edi.

Eshon ikkita mashq qilib, bitta ashula aytdi. Uning ovozi ham shirali edi. Qalandarov mashq va ashuladan mamnun bo'lidi, aftidan, uni yana gapirtirib, kulgisi keldi.

— Bizning Eshon mana shunaqa... Lekin ikkita aybi bor: birlamchi, xudo bo'ydan, jussadan bergen emas; xotini bilan podruchka qilib ketayotganida orqasidan ko'rgan kishi: "Eshonni Kifoyatxonga osib qo'yibdi", — deydi.

Eshon: "Juda o'tkir gap bo'lidi", — degan ma'noda bosh chayqab qotib-botib kuldi. Huriniso: "Birovning oldida qudamizni kalaka qilma", — demoqchi bo'lib eriga xo'mraydi. Lekin Qalandarov bunga e'tibor qilmadi.

— Ikkilamchi, xotinidan ko'p kaltak yeysi, — dedi va o'zi bilsa ham, yana so'radi, — menga qara, ko'proq nima uchun uradi?

— Rashki yomon! Ko'ngli egri! — dedi Eshon. — O'n yil-likko'likdan-u hali tug'ilmagan chaqaloqdan rashk qilmaydi, xolos!

Xijolat bo'lib o'tirgan Huriniso erini tiyolmagandan keyin Saidaga yuzlanib:

— Mahovot, hazil... Kifoyatxon urmaydi, lekin jahli tezligi rost, — degan edi. Eshon uni sharmanda qildi:

— Qaysi yili Shohimardondan qaytishda Farg'onada mehmonxonaga tushdik, shunda tepib zinadan yumalatib yuborgan edi, pes! O'shanda qansharim yorilgan edi, mana... — deb qansharini ko'rsatdi va Saidaga yuzlanib shikoyat tarzida davom etdi: — Men ham uray desam, qonunga to'g'ri kelmaydi; ustidan arz qilay desam, bu zamonda xotin kishi odam o'ldirsa ham... odam o'ldirgan xotin emas, o'lik javobgar bo'ladi. Dastidan qochib ketay desam... bir qochib ketgan edim, Namangandan topib, giribonimdan siqib olib keldi!..

— Shunaqa ekan, nega olding shu xotinni? — dedi Qalandarov. — Ha, aytganday, hamma illat otamda degan eding. Otang nima deb vasiyat qilgan?

Eshon oldida turgan ryumkani bitta otdi va og'zini qo'lining orqasi bilan artdi, zakuska qilmasdan do'ppisining ichini hidladi.

Otam: "Qoziqning uchi ham bo'lma, boshi ham bo'lma, o'rtasi bo'l: uchi bo'lsang, yerga kirasan; boshi bo'lsang, to'qmoq yeysan", — deganlar.

— Haqiqatan, to'g'ri! — dedi, Huriniso qudasining gapiga juda katta ma'no bergen bo'lib.

Qalandarov qoziq to'g'risidagi gapni bir necha marta eshitgan bo'lsa ham yana zavq qilib kului va Hurinosining imoshorasiga e'tibor qilmay, Saidaga Eshonning sarguzashtini gapirib berdi.

Eshon otasining vasiyatiga amal qilib, to'rdan joy tegmaydigan, poygakda choy tegmaydigan bir odam bo'lib yetishibdi, uzoq vaqt hayotda yo'lini topolmay yuribdi, nihoyat shunday bo'libdiki, butun umidini oladigan xotiniga bog'labdi: biron uylijoyli xotin bo'lsa, ro'zg'ori, bisoti bo'lsa... Eshon, niyati xolis ekan, o'ttiz ikki yoshida shunday xotinga, ya'ni mana shu Kifoyatxonga uchrabdi, Kifoyatxon ham savdogar eridan qolgan

hovlichaning devorini baland oldirib, ro'zg'origa gard qo'ndirmay, mo'mingina bir arning ko'yida o'sma qo'yib, surma tortib yurgan ekan, o'zidan besh yosh kichik, qiz olmagan yigit — Eshonni darrov ichkuyov qilib olibdi va o'sha yili tug'ib beribdi. Bu paytlarda Eshon artist bo'lib, teatrda oyligiga yarasha deb faqat doira chalar, dutorchi va ashulachilikdan iborat ikki hunarini esa "otar" dagina ko'rsatar ekan. Teatr direksiysi buni bilib Eshonni ishdan bo'shatgan kunlarda, Qalandarov uni bir oshnasining to'yida ko'rib qolibdi-yu, ashula va qiziqchiligi manzur bo'lib, kolxozga taklif qilibdi. Er-xotin maslahat qilib, nomi chiqqan raisning qanoti ostida "bir nima bo'lish"ga ko'zlar yetgani uchun uning taklifini qabul qilishibdi va bir oyga qolmasdan hovlini sotib, "Bo'ston"ga ko'chib kelishibdi, raisning yordami bilan darrov uy-joy qilib olishibdi. Shundan beri Kifoyatxon Hurinisoning tutingan opasi, Eshon esa, o'zi aytmoqchi, starshiy choyxonchilikdan tashqari, raisning yugurdagi, kabobpaz va oshpazi, ashulachisi, qiziqchisi, ulfati, xodimlari, agenti, mirzasi ekan.

Huriniso erining so'zi davomida uning ba'zi qattiq iboralarini yumshatib, xatolarini tuzatgan bo'lib turdi-yu, so'z Manzuraxon to'g'risida ketganda erini butkul nodonga chiqaradigan luqmalar tashlay boshladи. Manzuraxonning o'z oilasiga munosabati masalasida esa er-xotin tortishib qoldi. Qalandarov qizni bolaligidan juda aqli bo'lganini aytib, shunday oiladan shunday tarbiyali qiz chiqqaniga hayron qolar edi.

— Shu yerda o'qib yurganida ham ko'proq umrini maktabda, yozda lagerlarda, pionerlar¹ orasida o'tkazar edi. Toshkentda o'qiyotganiga ham ancha bo'ldi, kanikulga kelgan vaqtlarida ham biron hafta turganini bilmayman, darrov ketib qoladi.

¹ Pioner (fransuzcha: pionnier — boshlab beruvchi; tashabbuskor) — 1) fan, texnika, san'atda, umuman, tadqiq qilinmagan muayyan sohada yo'l ochib, boshlab bergen kishi; 2) Sobiq Ittifoq davrida bolalar tashkilotining a'zosi (**asarda shu ma'noda**).

Huriniso o‘z kelinining oilasini birovning oldida, yana qudasi o‘tirgan vaqtida yer bilan yakson qilayotgan erining nodonligidan kuyib-pishdi. Manzuraxon ko‘proq umrini maktabda o‘tkazganiga, kanikul vaqtlarida ham ota-onasining oldida ko‘p turmaganiga sabab bu oiladan jirkangani emas, ilmgaga berilib ketgani ekanini isbot qilishga urina ketdi. Jindakkina bo‘lsa ham kayf, qudalari haqida eri gapirgan nojo‘ya gaplarni puchga chiqarish zarurati, nihoyat, eridan ustun turganligi haqida Saidaga aytgan gaplarni isbot qilish xohishi Hurinisoning jag‘ini ochib yubordi.

Huriniso gapirayotgan gaplarning ichida to‘g‘risi ham bor, ko‘pi o‘zining po‘kligi, hatto puchligi bilan kishining kulgisini qistatar edi. Qalandarov uning og‘zidan bunaqa gaplarni, ehtimol, juda ko‘p eshitgan va har safar saragini olib, puchagini qulog‘i yonidan o‘tkaza bergen va shunga o‘rganib qolgan bo‘lsa. Biroq hozir begona odam oldida, yana kolxozi partiya tashkilotining sekretari bo‘ladigan odamning — yosh bir qizning oldida bu gaplarning puchagi uni xijolatga qo‘ymoqda edi. Qalandarov so‘z mavzusini yangilashga ikki-uch marta urindi, biroq Huriniso buni erining yengilgani alomati deb bilib yana avjiga chiqdi. Nihoyat Qalandarov g‘ashi kelganini bildirmaslik uchun kulib dedi:

— Xo‘jayin, mehmonga ham so‘z beramizmi-yo‘qmi? —
Huriniso nasihat yo‘siniga o‘tdi:

— Gapni orqa-oldingizga qarab gapiring! Men sizni yomon bo‘ling demayman... Bo‘ldiradigan ham xotin, o‘ldiradigan ham xotin!

Huriniso uning o‘ziga ma’lum bo‘lgan kamchiliklari, hammaga ma’lum xatolari to‘g‘risida so‘zlab, gapni ko‘pirtira boshlagan edi, rais chakka tomirlari bo‘rtib, jerkib tashladi:

— Aflatunning qizi bo‘lsangiz ham gapni tonnalab oling-u, gramlab soting! Gapingiz gapga o‘xshamaydi, og‘zingiz gapdan bo‘shamaydi!..

Qalandarov jahli kelganda qandoq bo'lishi ayon ekan, shekilli, shunday ko'pirib, shunday toshib shaqillayotgan Huriniso birdan tushdi, tovushi nechukdir mayin bo'lib qoldi.

— Voy, men nima dedim... omadi gapni aytdim...

Qalandarov, jahl oti surib ketganda tizginlab ololmasa kerak, boshqa hech gapga o'rin qolmagan bo'lsa ham yana uzibuzib oldi:

— Tishi chiqqan bolaga — chaynab bergen osh bo'lmas deganlar! Har nima qilsangiz qiling, meni itingizning yoniga bog'lang, lekin rahbarlik qilmang! Toqatim yo'q! Xotin kishi rahbarlik qilsa, kalavamning uchini yo'qotib qo'yaman! — dedi va bu gaplardan suhbatga g'urbat cho'kmasin uchun Eshonga tegishdi:

— Ashuladan olsang-chi, nima bo'ldi, prujinang uzildimi? Ayt, qattiq-qattiq ayt, odam ashula eshitganday bo'lsin!

Eshon ashula aytdi. Huriniso ham orada hech gap o'tmaganday, o'zini xandon-xushon tutishga harakat qildi. Lekin, Saidaning nazarida, suhbatdan ketgan fayz qaytmadi. Uning ko'nglida g'ashlik paydo bo'ldi: "Xotin kishi rahbarlik qilsa, kalavamning uchini yo'qotib qo'yaman..." Hozir xotiniga shunday deyishi zarurmidi yoki bu qirpi chol payt kelganda meni ogohlantirayotibdimi?..."

Saidaning nazarida, Hurinisoga hozir emas, umuman shunday deyishning hojati yo'q, chunki u odamlar oldida o'zini eridan qanchalik baland tutsa, xoli qolganda, shunchalik past tushadigan xotinlar toifasidan ekani, Qalandarov xotinining el oldida karilashiga hech qachon monelik qilmasa ham uyda "gah" deganda qo'liga qo'ndirishi ochiq ko'rinish turar edi.

Kifoyatxon oshni suzayotgan paytda, idoraga odam kelib, raisni olib ketdi. Qalandarov shu ketganicha kechasi soat birdan oshganda keldi. Huriniso oshdan keyin Saidani hujrasiga ketgani qo'yadi. Saida shu yerda yotib qoldi.

IV

Qalandarov har kungiday tong yorishmasdan idoraga chiqib ketgan edi, oftob tig' tortganda nonushta qilgani keldi, nonushta dan keyin Saidani olib yana idoraga chiqdi va bog'ga kirib keta-yotib, darvoza oldida uchragan to'lagina bir juvonga:

— Umidaxon, bu kishiga kabinetlarini ko'rsating, — deb Saidani topshirdi-da, o'zi sada ostida kutib turgan odamlarga tomon ketdi.

Umida yalt etib Saidaga qaradi va quvnoq tovush bilan:

— Salom, Saidaxon! — deb qo'l berdi, — pravleniyening sekretari Umida! Umida! Umida Umarova!

Bular koridordan doira shaklida zalga, zaldan yana uzun va qorong'iroq koridorga o'tishdi. Umida koridorning oxiridagi eshikni ochib Saidaga yo'l berdi. Bu bo'lma qabulxona edi. Telefon jiringladi. Umida trubkani olar ekan, Saidaga kursi surib berdi. Saida o'tirib, ikki tomondagi qora kleyonka qoplangan eshiklardagi lavhani o'qidi. Qizil oynaga oq hal bilan yozilgan bu lavhalarning biriga: "Bo'ston" kolxozi pravleniyesining raisi", ikkinchisiga "Bo'ston" kolxozi partiya tashkilotining sekretari", — deb yozilgan edi. Saida ichida: "Sekretarning izzati joyida-ku", — deb qo'ydi. Umida telefonda gaplashib bo'lganidan keyin stolining tortmasidan ikkita kalit oldi, birini: "Po'lat sandiqning kaliti", — deb Saidaga berdi, ikkinchisi bilan kabine-tini ochdi. Kabinetni ko'rib, Saidaning og'zi ochilib qoldi. Qimmatbaho mebellar ko'zni qamashtiradi. Stollarga yoyilgan qizil movut, kursi va kreslolarga qoplangan qizil baxmal cho'g'day yashnaydi. Devorlarda dohiylar va rahbarlarning zarhal ramka-larga solib ilgan portretlari, oblastning xaritasi, kolxoz territori-yasining plani, turli-tuman diagrammalar¹, fotohujjatlar...

¹ Diagramma (yunoncha: diagramma — chizma, rasm, shakl) — chiziqli kesmalar

— Bu kabinet yaqinda bo‘lganmi? — dedi Saida.

— Yo‘q, Saidaxon, mening pravleniyega sekretar bo‘lganimga besh yildan oshdi, men kelganda ham bor edi.

— Yaxshi tutishibdi...

— Arslonbek akam bu kabinetga juda bino qo‘yanlar, yasatganlari yasatgan. O‘z kabinetlari bilan ishlari yo‘q. Lekin o‘z kabinetlari hamisha qulf: yo mehmon kelganda ochiladi, yo jahllari chiqqanda...

— Jahllari chiqqanda?! — dedi Saida bu gapni hazil gumon qilib kulib.

— Ha, jahllari chiqqanda. Birovga qattiq gapiradigan bo‘lsalar, shu kabinetga olib kirib gapiradilar. Shu fe’llari yaxshi: hech kimni birovning oldida behurmat qilmaydilar.

Saida po‘lat sandiqqa kalit soldi.

— Menga kalitni berganingiz ish topshirganingizmi? Ishni men kimdan qabul qilib olayotibman?

Umida ha 1 kuldii.

— Byuro i’zosidan... Sekretarimiz ketishda menga kalitni berdi, xolos. ish topshirgani yo‘q.

Saida sandiqni ochdi. Sandiqda bir-ikki majlisning protokoli¹, kommunistlarning ro‘yxati, vznos² vedomosti³, yigirma olti so‘m bir necha tiyin pul, bir varaq daftarga yozilgan

shaklida ifodalanuvchi turli miqdorlar o‘rtasidagi munosabatni tasvirlovchi chizma, grafik tasvir.

¹ Protokol (*yunoncha*: protokollon — birinchi varaq (yozilish sanasi va kotibning ismi ko‘rsatilgan holda o‘rama papirus xatga yopishtirilgan) < proto... + *yunoncha* kollao — yopishtiraman, yelimlayman) — 1) bayonnomा; 2) mansabdor shaxs tomonidan tuzilgan va biror voqeа-hodisa yoki holatni tasdiqlovchi hujjat; 3) jamoat tartibi va qonunchilikni buzganlik haqida tuzilgan dalolatnoma; 4) xalqaro konferensiyalarning xalqaro shartnoma, bitim kuchiga ega bo‘lgan qarori; 5) turli diplomatik hujjatlarni amalga oshirish tartibini boshqarib turuvchi qoidalar majmui.

² Vznos (*ruscha*: to‘lash, to‘lov) — biror tashkilot (jamiyat, uyushma) a’zosining shu tashkilotga to‘lagan yoki davriy to‘lab turadigan puli.

³ Vedomost (*ruscha*: ведомый — “tanish, taniqli”) — biror turdagи ma’lumotlar yig‘indisi; qaydnoma.

bir ariza bor ekan.

Saida arizani ko'zdan kechirdi. Ariza bundan o'n to'rt oy burun yozilgan bo'lib, Normat Badalov degan komsomol a'zosi brigadir Zulfiqorovni qo'sh xotinlikda ayblar va bunga panja orasidan qarab kelayotgan bir necha kommunistni juda qattiq tanqid qilar edi. "Hm, Nosirov aytgan odam", — dedi Saida ichida va Zulfiqorovni communistlar ro'yxatida izladi. Zulfiqorov partiya a'zoligiga yetti yildan beri kandidat ekan. Saida masalaning tagidan xabardor bo'lsa ham, bunga Umidaning munosabatini bilish uchun:

— Bu ariza tekshirilganmi? — deb so'radi.

Ariza ikki marta partiya majlisi muhokamasiga qo'yiladigan bo'lganda Qalandarov keyinga qoldirtirgan: "Ishning dolzarb vaqtida yaxshi brigadirni chalg 'itmaylik", — degan fikrni aytib, shu fikrni o'tkazgan edi. Umida buni aytmay, norozi bir alfozda mujmalroq javob berdi:

— Uncha yaxshi bilmayman... Bu ishga bir vaqt Qodirov ham aralashib yurgan edi.

Bu haqda Nosirov gapirgan, bu fakt ni tahlil qilib berganda ham, Saida chandon e'tibor qilmagan edi, hozir, uning nazarida, bundan muhimroq ish, partiya tashkilotining faoliyatsizligini ko'rsatadigan bundan kattaroq fakt bo'lishi mumkin emas edi, shuning uchun buni birinchi partiya majlisidayoq muhokamaga qo'yishni ko'ngliga tugib qo'ydi.

Tanishgani boshqa hech narsa bo'lmagani uchun Saida kabinetni qulflab, bog'ga chiqdi. Qalandarov, oldida bir choynak choy, so'rida oyog'ini salanglatib o'tirar edi, Saidani ko'rib: "Kabinetni qoyil qilibmanmi?" — degan ma'noda "Xo'sh, qalay?" — deb iljaydi.

Saida kabinetga emas, ishga qiziqqanligini pisanda qilish uchun uning savoliga javob bermadi va kelib so'riga o'tirganidan keyin qoshini chimirib:

— Kolxozda qo'sh xotinli odamlar ham bor ekan? — dedi.
Qalandarov so'z kim ustida borayotganini fahmlab, hazilga oldi:

— Bor, hammasidan ham bor, hech kamchiligimiz yo'q.

— Bu ariza nima uchun hozirgacha muhokama qilinmadi?

Saidaning bu gapni hazilga hazil tariqasida aytmagani Qalandarovga malol keldi. U o'rta barmog'i bilan peshanasini teztez ishqab, xuddi tishi bilan danak chaqqanday, bosh silkib:

— Zulfiqorov — yaxshi brigadir! — dedi.

Saida zaharxanda qildi:

— Kolxozda xotin mukofotga beriladimi?.. Yaxshi brigadir ikkita xotin olsa, undan yaxshirog'i uchta olsa... Meningcha, kechikib bo'lsa ham byuroda muhokama qilish kerak!

Qalandarovning ro'yirost achchig'i kelib, chakka tomirlari bo'rtdi.

— O'zlar biladilar, — dedi istehzo bilan, — har kimda ham bitta-ikkita majlisga yetkulik gunoh topiladi. Avval sizni sekretarlikka saylaylik, undan keyin nima qilsangiz qilaverasiz!

Saida, bir lahma nafasi ichiga tushib, noqulay ahvolda qoldi. Qalandarov Saidani umuman qayirib olishni ko'zlagan bo'lsa ham, birinchi to'qnashishdayoq bir zarb bilan qayirib olaman deb o'ylamagan edi. U g'olibona bir g'urur bilan enli kamarini ushlab, bir yelkasini ko'tardi va tishining orasidan bir tomonga chirt etib tupurdi... Saida o'zini darrov o'ng'arib oldi.

— Bir komunistning qilmishini muhokamaga qo'yishni talab qilish uchun sekretar bo'lishim shartmikin? — dedi.

Qalandarov Saidaning zarbaga bunday epchillik bilan chap berishni xayoliga sira keltirmagan bo'lsa kerak, o'zi shoshib qoldi.

Shu asnoda Umida raisni telefonga chaqirdi-yu, bu gap chala qoldi, lekin Saida buni davom ettirishga xohish emas, boshlaganiga pushaymonlik sezdi: "Nahot men ishni shundan, yana shu

xilda boshlashim kerak bo‘lsa?! Bunaqada hali ish boshlamasdan, oramizni buzib qo‘yaman-ku!”

Shundan keyin Zulfiqorov haqida boshqa gap ochilmadi. Saida faoliyatini shundan boshlashni noma’qul hisoblagan bo‘lsa, Qalandarov masala jiddiy tus olsa, o‘ziga gap tegishini bilib, Zulfiqorovni minba’d himoya qilishdan voz kechdi. Lekin har ikkisi ham, xususan, Qalandarov bundan voz kechganini bildirishni yon berish deb bilar, yon berishni esa no‘xtasining uchini berib qo‘yish, hozir va kelajakda har qanday obro‘dan, ommaga ta’sir kuchidan mahrum bo‘lish deb hisoblar edi.

Saida birinchi partiya majlisini o‘tkazishga tayyorlik ko‘ra boshladi: kommunistlar, kolxozning rahbar xodimlari, aktiv komsomollar bilan suhbatlashdi, partiyaviy ishlar bilan tanishdi. Saida bunday razm solib qarasa, kolxozning tashkiliy-xo‘jalik, madaniy hayotida ham hali hech qayerda, nech qachon o‘rtaga tashlanmagan anchagina kamchiliklar, hatto xatoliklar bor ekan. Bu haqda odamlar ba’zan tortinibroq, ba’zan tushunolmagan bo‘lib, ba’zan istehzo va piching bilan ga‘irishar edi. Saida bunga juda suyundi: demak, hisobot yuzasidan bo‘ladigan muzokara qizg‘in tus oladi, partiya turmushi, kolxozi hayotidagi kamchiliklarni ochib tashlaydi, yangi byuro va umuman partiya tashkiloti oldida turgan bugungi va ertagi vazifalarni belgilab beradi, bu vazifalarni bajarishga kommunistlarni safarbar qiladi, bulardan tashqari, tajribasiz va yosh rahbar, xo‘jalik hayotiga to‘nko‘z bo‘lgan Saidaga kommunistlarni tezroq o‘rganishga, xo‘jalik hayotining o‘zak masalalari bilan tezroq tanishishga imkon beradi.

Biroq majlisning kun tartibi masalasida kelishmovchilik yuz berib qoldi. Ochiq to‘qnashuvga borib yetmagan Zulfiqorov masalasini e’tiborga olmaganda, bu ikki orada bo‘lgan birinchi to‘qnashuv edi.

Qalandarov eski byuroning faoliyati hammaga ma’lum bo‘lganidan, hisobot quruq rasmiyat bo‘lishini aytib, to‘g‘ridan

to‘g‘ri saylov o‘tkaza berishni taklif qildi.

— Bu narsa Ustavning¹ talabi, — dedi Saida mumkin qadar nazokat bilan.

— Ustav partiya turmushini rasmiyatga aylantirish uchun yozilgan emas-da, — dedi Qalandarov yosh qizga otalarcha nasihat ohangida.

Saida eski byuroning hisobini, qo‘yib, Ustavning talabini bajarishdan tashqari, yana qanday maqsadlarni kuzatayotganini aytib berdi. Qalandarov ichida Saidaning bu fikrini ma‘qul ko‘rsa ham, o‘z fikrini o‘tkazish uchun gapida turib oldi. Uning o‘jari ligiga Saida partiya majlislarida o‘z hukmini o‘tkazib kelgan odamning bundan keyin ham hukmron bo‘lib qolishga harakat qilishi deb baho berdi-da, agar bu masalada kelishib bo‘lmasa, raykomga murojaat qilishga to‘g‘ri kelishiga ishora qildi, chunki uning: “Xotin kishi rahbarlik qilsa, kalavaning uchini yo‘qtob qo‘yaman”, — degan gapi ham ko‘nglining bir burchida turar edi. Saidaning o‘z fikrida turib olishiga Qalandarov ham o‘zicha ma‘no berdi: “Bu mahmadona o‘z so‘zini o‘tkazmoqchi, shu bilan bundan keyin ham o‘zboshimchalik qilmoqchi”, — deb qo‘ydi.

Shunday qilib, hisobot masalasi Qalandarov uchun majlisni cho‘zadigan ortiqcha rasmiyatdan nafsoniyatga aylandi, Saida uchun esa ish manfaati va Ustav talabi sifatida yana ham kattaroq ahamiyat kasb etdi.

Biroq Saida ming haq bo‘lsa ham, bu kelishmovchilikni ko‘zda tutmasdan ish ko‘rgani istihola qilib qoldi. U qanaqa yo‘l tutmasin — Qalandarovning fikri bilan to‘g‘ridan to‘g‘ri hisoblashmaydimi, raykom orqali ish ko‘radimi, kommunistlarni o‘z tomoniga tortib, Qalandarovni yakkalab qo‘yadimi — bularning hammasi orani buzishi aniq edi.

¹ Ustav (nizom) — biror soha oid qoidalar, qarorlar, tartib-intizomlar majmui.

Majlisni o'tkazish, tezroq o'tkazish, eski byuroning hisobini qo'yish kerak, bu narsa ish manfaati, Ustav talabidan tashqari, Qalandarov bilan partiya tashkiloti orasidagi munosabatni aniqlab olish uchun ham zarur edi. Shu bilan birga, Qalandarov bilan ikki orani buzadigan to'qnashish bo'luviga yo'l qo'ymaslik shart, chunki bunday to'qnashish bo'lgan taqdirda Saida yengilsa ham bir balo, yengsa ham bir balo: yengilsa, o'zidan ilgarigi ba'zi sekretarlar singari yo Qalandarovning yugurdagiga aylanadi, yoki iste'fo berishga majbur bo'ladi; yengsa, butun qiladigan ishi kek saqlab qolgan Qalandarovdan o'zini mudofaa qilish, har ishda uning qarshiligini yengish, natijada, uning ko'nglidagi kekni kundan kun yolqinlatish, ehtimol, dushmanlik tuyg'usiga aylantirishdan iborat bo'lib qoladi. Undan keyin nima bo'ladi? Rayon partiya komiteti ishonch bilan katta mas'uliyat yuklab yuborgan, ne-ne niyatlar bilan kelgan Saida uch kunda rais bilan orani buzib, raykomga janjal yoki ariza ko'tarib boradimi?

Saida o'ylab o'yiga yetolmay qoldi.

V

Qalandarov Saidani o'z holiga tashlab qo'ydi. Bir necha kun davomida ikkovi faqat bir marta koridorda ko'rishdi, o'sha onda ham Qalandarov: "Xo'sh, qalay, ishlar bilan tanishayozdingizmi?" — dedi-yu, javob ham kutmay, o'tdi-ketdi. Uning, darhaqiqat, ishi hamisha boshidan oshib yotadi, lekin istasa, Saida bilan gaplashgani, kolxoz hayoti bilan tezroq tanishishda unga yordam bergani har qachon vaqt topishi mumkin edi. Buni Saida yaxshi bilar edi.

Saida ishni qayerdan va nimadan boshlashini bilmay, birikki kun buxgalteriyani¹ titkiladi — hujjat, ro'yxat, raqam; xo'ja-

— po — 1 — 1 —

¹ Buxgalteriya (nemischa: Buch — kitob + halter — olib yuruvchi, tutib turuvchi)

lik tärmoqlarini aylanib, o'sha hujjat, ro'yxat va raqamlarni amalda ko'rdi — sigir-buzoq, ekin-tikin, mashina, taxta... Bularning hech biri unda qiladigan ishlari, bu ishlarning miqyosi va sharoiti to'g'risida tayinli bir tasavvur tug'dirmadi. Uning nazarida, hozircha birdan bir tayinli ish o'sha birinchi majlisni yaxshiroq o'tkazish, buning uchun pishiqroq tayyorlik ko'rish bo'lib qoldi.

Saida majlisga tayyorlik yuzasidan bir necha kommunist bilan suhbatlashdi. Bulardan biri xushfe'l va xushtavoze. Saidani negadir "ayacha" deb atagan Ismoiljon degan barvastagina bir yigit g'alati bir gapni aytib qoldi. Bu odam peshqadam brigadirlardan bo'lib, o'zining aytishicha, brigadirlikni ko'p qiyalmasdan olib borar ekan. Bunga eng birinchi sabab ish sharoitini tashkil qilgan yer va qo'l ostidagi odamlarni juda yaxshi bilgаниligi ekan. Ismoiljon ish sharoiti to'g'risida gapirib: "Sizning ish sharoitingiz butunlay boshqacha, buning, ehtimol, elliq protsentini Arslonbek akaning bitta o'zlar tashkil qilsalar", — dedi. Bu haq gap, buni Saidaning o'zi ham sezар edi.

Saida boshqa kommunistlar, partiyasizlar, kolxozning rahbar va oddiy xodimlari bilan gaplashgani sayin bu sharoitning og'irligini ko'proq seza boshladи. Qalandarovning har ishda o'z so'zini o'tkazib o'rganganligigina emas, uning zo'r tashkilotchi ekani ham Saidaga qiyinchilik tug'dirar edi: aytgani-aytgan, degani-degan bo'lib kelgan odamga hatto maslahat tariqasida ham bir nima deyish naqadar mushkul bo'lsa, shunday zo'r tashkilotchi yonida yurib salmoq orttirish undan oson emas edi. O'zi ozg'in Saida bir hafta deganda ko'zlar kirtayib, ikki lunji xiyla cho'kdi.

U bir kechasi, odatdagicha, yarim kechagacha kitob o'qib

idora, muassasa, korxona va shu kabilarning barcha moliyaviy, hisob-kitob ishlarini olib bo'limi va shu bo'lim joylashgan xona.

o'tirib xayoli qochdi-yu, birdan o'zini ojiz, notavon sezdi. Qalandarov ko'ziga tog' bo'lib ko'rindi. Uning vujudini umidsizlikka yaqin bir kayfiyat o'rgimchakning to'riday o'rab-chulg'ab oldida: "Chakki kelgan ekanman! Hali ham Tohirjon akamga aytsam, o'tinsam, yig'lasam..." — degan gap ko'nglidan o'tdi. Shunda uning ko'z oldiga kulib turgan Tohirjon Nosirov keldi va qulog'iga uning so'zлari eshitilib ketdi: "Ayol boshim bilan deganingiz mungli, mushtiparman deganingizmi? Siz shunday desangiz, dodimizni kimga aytamiz!..."

Saida umidsizlik va ojizlik tuyg'usini tug'diradigan fikrni o'ziga yo'latgani, ko'nglidan shunday gaplar o'tgani uchun jahli chiqqanday irg'ib o'midan turdi, charchaganiga iqror bo'lib, chiroqni o'chirdi, tezroq uqlash uchun o'yamaslikka tirishib xayol surdi, hademay uyquga ketdi.

U juda kech yotganiga qaramay, tong yorishar-yorishmas uyg'ondi, lekin ko'zлari to'la uyqu, butun vujudi uyquning birikki minutli eng shirin joyi qoldi deb turar, sahar shabadasida yaproqlarning shildirashi, qushlarning chug'ur-chug'uri uni allalar edi. Saida ochilib qolgan yelkasini yopishga ham erinib, yuzini yumshoq yostiqqa yaxshiroq o'mashtirdi. Yumshoq, harir va iliq uyqu pardasi uning idrokini yana qoplay boshlaganda tag'in Qalandarov yodiga tushdi-yu, ko'zlarida uyqudan asar ham qolmadi: "Qalandarov qarshisida men hech — puch ekanligim aniq. Bunga endi hech qanday shubha qolmadi. Nima qilish kerak? Partiya tashkiloti jonli, mustahkam bo'lganda ham boshqa gap edi!" Saida shunday dedi-yu, o'zi kulib yubordi: "Partiya tashkiloti jonli, mustahkam bo'lsa, sog' kishiga Suqrotning¹ nima keragi bo'lar edi?" Demak eng birinchi vazifa — partiya tashkilotini jlonlantirish, buning uchun esa uni Qalandarovning ta'siri-

¹ Suqrot (miloddan avvalgi 470/469–399) — yunon faylasufi. Asarda ko'chma ma'noda: tabib.

tazyiqidan qutqazish kerak.

Saida bu haqda bir necha kun o'yladi, nihoyat, bir fikrga keldi: byuroning yangi sostaviga Qalandarovning kirishi shartmi? Bu fikr uning o'ziga xiyla ma'qul tushdi. Darhaqiqat, Qalandarov byuroga kirmasa har narsaga aralashavermaydi, chunki: "Nima ish qilsang, mendan so'rab qil?", — degani istihola qiladi; bundan tashqari, byuro qarori umumiy majlisga olib chiqilganda, butun byuroga o'zini qarshi qo'ygani botina olmaydi. Buning natijasida har bir komunist, butun partiya tashkiloti uning tazyiqidan qutuladi.

Saida bu niyatini ochiq aytmasdan, byuroning yangi sostavi to'g'risida deyarli hamma communistlar bilan fikr olishib ko'rdi. Biroq ko'p kishi byuroning yangi sostaviga eng birinchi kandidat qilib raisning nomini aytar edi. Shundan keyin Saida raisni sostavga kirdizmaslik to'g'risida imo-ishora ham qildi. Bu imo-ishoralarga ba'zi odamlar taajjublandi, ba'zilar tayinli javob bermadi, masalan, Umida xayriyohlik bildirsa ham: "Mushukning zulmidan qutulish uchun uning bo'yniga qo'ng'iroq osish eng yaxshi chora, lekin bu qo'ng'iroqni kim osadi?" — deganday qildi. Haqiqatan, necha yildan beri byuro a'zosi bo'lib kelgan raisni, hamma vaqt va har ishda o'z so'zini o'tkazib kelgan odamni byuroga o'tkazmaslikni qaysi azamat taklif qila oladi? Shunday azamat topilgan taqdirda ham, Qalandarov bu taklifni nima deb tushunadi-yu, u odamga qanday ko'z bilan qaraydi va buning oqibati nima bo'ladi? Bu haqda yuqorida hech kim ko'r-satma berolmasa, unga qarshi saylovoldi kampaniya olib borib bo'lmasa...

Saida xo'p o'ylab qat'iy bir qarorga keldi-da, raisning kayfi chog' vaqtini poylab turib, shu to'g'rida so'z ochdi:

— Byuroning yangi sostavi to'g'risida maslahat bersangiz, Arslonbek aka, — dedi.

Qalandarov juda xursand bo'ldi va mo'ylovini burab:

— Xo‘p, xo‘p... — dedi, — necha kishidan iborat qilmoq-chisiz?

— O‘zingiz bilasiz... Xo‘p desangiz uch kishidan iborat bo‘lsin.

— Mayli! — dedi Qalandarov yana mo‘ylovini burab.

— Xo‘sh...

— Xo‘sh... Men! O‘zingiz! Sekretar qizimiz Umidaxon! Uch kishidan iborat bo‘lsa — shu!

— Ha, uch kishidan iborat, — dedi Saida o‘ychan, — afsus-ki, ko‘paytirib bo‘lmaydi. Umidaning o‘rniga boshqa kishi, xo‘jalikning hech bo‘lmasa biron tarmog‘ini yaxshiroq biladigan odam kiritilsa, qalay bo‘lar ekan?

Qalandarov bu taklifni darrov rad qildi.

— Yo‘q... yo‘q, Umida yozuv-chizuvga epchil, o‘zi chaqqon qiz! Ilmi ham bor! Bu xotin idorada mening vazirim: biron ish buyurmoqchi bo‘lib, gapning uchini chiqarsam, u yog‘ini o‘zi bilib oladi; qachon nimani so‘rasam, hozirjavob; aytmasam ham qayerda nima ish qilib yurganimni biladi, kerak bo‘lsa, so‘ragan odamga aytadi...

Saida uning maqtovlariga juda ahamiyat berib, “Umidaga qoyil” degan ma’noda bosh chayqab qulqoq berar ekan:

— Qani endi, mana shunaqa uquvli, epchil, g‘ayratli odamlar byuroda ko‘proq bo‘lsa! — dedi. — Modomiki, sostavni ko‘paytirish mumkin emas ekan, shu sostavning o‘zidan mumkin qadar ko‘proq foydalanishga harakat qilishimiz kerak bo‘ladi.

— Albatta... — dedi Qalandarov.

Saida xiyla sukut qilib qolganidan keyin birdan boshini ko‘tardi.

— Menga qarang, Arslonbek aka, — dedi, — hozir xayolimga bir narsa kelib qoldi. Kolxozi xo‘jaligini sizdan ko‘ra yaxshiroq biladigan odam yo‘q, a?

Qalandarov labini kulgidan arang yig‘ishtirib:

— Uncha-muncha bilamiz... — dedi.

— Demak byuro kolxoz xo'jaligiga doir katta-kichik hamma masalani hal qilishda, baribir, sizning maslahatingiz bilan ish ko'radi, busiz mumkin emas. Shundaymi?

— Shundoq bo'lib kelayotibdi, — dedi Qalandarov va tomog'ini qirib qo'ydi.

— Modomiki, shundoq ekan, — dedi Saida davom etib, — shu maslahatlarni siz byuroda turib berdingiz nima bo'ldi-yu, byurodan tashqaridan turib berdingiz nima bo'ldi?

Qalandarov so'z qayoqqa qarab ketayotganini fahmlamasdan:

— Albatta! — dedi.

— Modomiki, shundoq ekan, — dedi Saida damni sovitmay, — o'zingiz bergen maslahatga o'zingiz ovoz berishingiz shartmi? Agar shu shart bo'lmasa, sizning byuroda bo'lishingiz ham shart bo'lmasa kerak demoqchiman. O'ng qo'lim, so'l qo'lim — bari o'z qo'lim.

Bu gap Qalandarovning qulog'iga allanechuk, juda erish eshitildi.

— Hmm... — dedi u va bir nima demoqchi bo'lib fikr to'playotgan edi, Saida: "Byuroda bo'lishim shart", — deb qo'ysa, gapini qaytarish qiyin bo'lishini bilib, so'zni og'zidan oldi:

— Men bu bilan boyagi fikrlaringizni quvvatlamoqchiman, — dedi, garchi Qalandarov butun suhbat davomida bunga yaqin biron so'z aytmagan bo'lsa ham, — kommunistlar orasida Umida bitta emasdир? Sizning qanotingiz ostida bunaqa odamlar ko'p yetishgan bo'lishi kerak!

— Yaxshi odamlarimiz ko'p, — dedi Qalandarov va falsafa maqomiga o'tdi, — men sizga aytsam, odamning yomoni bo'lmaydi. Birov tosh, birov gul — o'z joyida ikkovi ham yaxshi...

Qalandarov so'zni aylantirib, byuro sostavida qolishga xohish bildirib qo'ymasin uchun Saida yana uning so'zini og'zidan

oldi:

— To‘g‘ri! Juda to‘g‘ri! Igna bilan bitadigan ishga juvoldiz tiqib o‘tirmasag-u, sizning o‘rningizga o‘sha odamlarimizzdan birini kirgizsak. O‘zingiz tavsiya qilsangiz...

“Igna bilan bitadigan ishga juvoldiz tiqib o‘tirmaylik”, — degan gap Qalandarovga juda yoqib ketdi. U iyib ketganini bildirmaslikka tirishib:

— Mayli, meni byuroga kirgizmay qo‘ya qoling. Ko‘zlagan odamingiz bormi? — dedi.

— Yo‘q, Arslonbek aka, muvofiq odamni siz bilasiz.

Qalandarov unga: “Borib-borib durust bo‘lib ketadiganga o‘xshaysan-ku”, — degan ma’noda bir qaradi-da, bunday masalalarni hal qilishga shoshilmasligini ko‘rsatish uchun:

— Xo‘p, men bir o‘ylab ko‘ray, ertaga aytaman, — dedi.

— Bitta lekini bor, Arslonbek aka, — dedi Saida, — sizni byuroga kirgizmaslikka birorta ham kommunist rozi bo‘lmasa kerak. Bu to‘g‘rida o‘zingiz aytasiz, o‘zingizga o‘zingiz otvod¹ berasiz...

Qalandarov qah-qah urib kului.

— Xo‘p, xo‘p, o‘zim aytaman!..

Saida xursand bo‘lib chiqib ketdi.

Saida byuro sostaviga Qalandarovni kirgizmaslik to‘g‘risida o‘ylaganda, agar shunga muvaffaq bo‘lsa, uning o‘rniga Ismoiljonni mo‘ljallagan edi, shu haqda birmuncha kishilar bilan kengashib ko‘rdi. Bularning hammasi ham Ismoiljonni eng muvofiq nomzod hisoblar, lekin ba’zilar raisning ko‘nishiga shubha bilan qarar edi, chunki bir vaqt Ismoiljon birmuncha masalalarda rais bilan kelisholmay uning nazaridan qolgan, yaxshi brigadir bo‘lsa ham, yelkasiga oftob tegmas ekan.

Saida ertasiga raisga uchradi va o‘ylab qo‘ygan nomzodini

¹ Otvod (*ruscha*) — 1) qabul qilmaslik, rad qilish; 2) qaytarish, yo‘qqa chiqarish.

so'radi, Qalandarov va'dasi esidan chiqqan ekan, rostini aytgani bo'yni yor bermadi-yu, shoshib qoldi, garaj mudiri Usmonjon Umarovning nomini aytdi. Saida: "Rad qilish qiyinroq biron nomzodni aytar", — deb o'ylagan edi, bu nomni eshitib juda xursand bo'ldi: Usmonjon Umarov, birinchidan, juda yosh komunist; ikkinchidan, byuro sostaviga kirishi aniq bo'lgan Umida Umarovaning eri. Shu ikki hol bu nomzodni rad qilish uchun yetarli asos bo'la olar edi.

Saida o'sha kuni kechqurun Usmonjon Umarov bilan uch-rashib, shundoq mo'ljal bor ekanini aytdi. Byuro a'zoligi juda katta va zo'r mas'uliyatli ish ekanini bilgani, o'zi yosh komunist bo'lgani uchun Usmonjon rangi o'chib, qo'lidan keladigan va o'zining kasb-koriga yaqinroq vazifa topshirilishini so'rabi yalindi. Bu mo'ljalni Usmonjon shunday qarshi olishiga Saidaning ko'zi yetgan edi. Bundan tashqari, Usmonjon bu vazifaga, haqiqatan, loyiq birmuncha kishilarning, jumladan, Ismoiljonning nomini aytdi. Saida bu odamlardan Ismoiljonga o'zini moyilroq ko'rsatib, jo'rttaga uning qanday fazilatlari borligini so'ragan edi. Usmonjon uning bir vaqtlar partbyuroga a'zo bo'lганини, partiya ishida tajribasi borligini, buni hamma bilishini aytdi va lozim bo'lsa, majlisda shu nomzodni ko'rsatishga tayyor ekanini bildirdi. Saida unga tayinli javob bermadi, kimni saylash, majlisning ixtiyorida deganga ishora qildi-yu, shu bilan Usmonjonning yuragini taka-puka qilib qo'ydi. Usmonjon majlisda Ismoiljonning nomzodini ko'rsatishi, hatto uni qizg'in yoqlab so'zlashiga ko'zi yetgandan keyin Saida xotirjam bo'ldi va ertsiga majlis haqida e'lon yozib osdi.

Qalandarov idoraga kirib ketayotgan edi, eshikdag'i kattakon e'ltonni ko'rib to'xtadi. U mana shunaqa qisqa e'lon, viveska, turli yorliqlarni ko'rsa, mazmuni darrov ma'lum bo'lsa ham, boshdan oyoq o'qimasdan qo'ymas edi. Uning bu fe'lidan bexabar Saida: "Hozir kun tartibi to'g'risida xarxasha qiladi.

Aslida buni ham bo‘yniga qo‘ysam bo‘lar ekan”, — deb tashvishda qoldi. Biroq Qalandarov Saidaga bir qaradi-yu, indamadi: “Hmm”, — deganicha idoraga kirib ketdi.

Majlis ochiladigan paytda Saidaning xayoliga ham kelma-gan bir ish bo‘ldi: Umida yo‘qlama qilib bo‘lib, majlisni olib borish uchun prezidiumga odam ko‘rsatilishini so‘raganda, Qalandarov uch kishining nomini aytdi, nomzodlar ovozga qo‘yilib tasdiqlangandan keyin esa o‘rnidan turib: “Qani, gaplashib turinglar-chi”, — dedi-yu, hech kimdan so‘ramay-netmay, chiqdi-ketdi. Saida hayron bo‘lib Umidaga, uning yuzida hech qanday taajjub alomati ko‘rmaganidan keyin boshqalarga qaradi. Boshqalar ham raisning bu qilmishiga hech bir ahamiyat ber-magani ko‘rinib turar edi. Qalandarovning bu qilmishidan ham ko‘ra kommunistlarning bunga munosabati Saidani ko‘proq hayratga soldi. Uning yonida o‘tirgan Ismoiljon sekin turtib: “Hamma vaqt ahvoli — shu”, — deb shivirladi.

Rais chiqib ketishi bilanoq majlisning salobati yo‘qoldi. Kimdir qattiq gugurt chaqib papiros tutatdi. Kimdir kului, kimdir baland tovush bilan kimgadir bir nima dedi. G‘ovur boshlandi. Majlisga raislik qiluvchi g‘ovurni bosishga harakat ham qilmay, kun tartibini e’lon qildi va birinchi masala — eski byuro nomidan hisob berish uchun Umida Umarovaga so‘z berdi. Umida dokladini boshlamoqchi bo‘lganida, Saida so‘z so‘rab o‘rnidan turdi va masala muhim bo‘lganligidan Qalandarovning boshdan oyoq ishtiroki shart ekanini aytdi: uni kutish, yaxshisi, aytil kelish uchun odam chiqarishni taklif qildi. Bunday taklifni hech kim kutmagani, odatdan tashqari bir hol bo‘lgani uchun g‘ovur birdan bosildi, xuddi xunuk bir hodisa ro‘y berganday, raisni topib kelishguncha o‘tgan qirq-qirq besh minut davomida churq etgan tovush eshitilmadi. Majlis ahlining nazarida Saida birdan allanechuk salmoq paydo qilganday, o‘tirgan joyi — uzun stolning oxiri to‘rga aylanib qolganday bo‘ldi.

Qalandarov eshikdan pishillab, qovog'ini solib kirdi-yu, prezidiumga yaqin deraza ostidagi kresloga o'tirdi. Umida hisobot dokladini boshladi. Qalandarov kresloning suyanchig'iga o'ng qo'lting'ini qo'yib, prezidiumga orqa o'girib, ko'chaga qarab o'tirar ekan, dokladni ikki marta to'xtatib, bir marta pochtalyon bilan, ikkinchi marta ferma mudiri bilan gaplashdi: aftidan, yana: "Gaplashib turinglar-chi", — deb chiqib ketgani bahona izlar edi. Shu payt "qizim senga aytaman, kelinim sen eshit" qabilida uni ogohlantirish, intizomga chaqirish uchun juda qulay bahona topilib qoldi: nosqovog'ida o'z aksini ko'rishga urinib, uni divanning baxmaliga ishqab yaltirayotgan Zulfiqorov nos otdi-yu, hayal o'tmay, labini cho'chchaytirib, engashganicha eshikka tomon yo'naldi.

— So'rab chiqilsin! — dedi Saida.

Zulfiqorov ijozat so'rab raisga murojaat qilishni ham esidan chiqardi, shekilli, darrov iziga qaytdi, yana ham engashibroq borib joyiga o'tirdi-da, og'zidagi nosini yutib yubordi, shekilli, burro qilib, kalaka ohangida:

— Xo'p, opajon! — dedi va himoya kutib Qalandarovga qarab qo'ydi. Bu qarashning ma'nosini Saida fahmladi, yuragi "shuv" etib ketdi: hozir xunob bo'lib o'tirgan Qalandarov Zulfiqorovga biron so'zi bilan emas, hatto anchayin harakati bilan xayrixohlik bildirsa ham ish chatoq, juda chatoq bo'lar edi. Buni Ismoiljon ham payqab o'tirgan ekan, darrov oldini oldi:

— Partiya majlisida opajoningiz ham yo'q, akajoningiz ham! Bu kishi — o'rtoq Aliyeva! — dedi.

— Iye! — dedi Zulfiqorov favqulodda qiziq bir gap eshitganday va yonida o'tirgan Usmonjon Umarovga askiya qildi:

— Xotiningni Umidaxon deya ko'rma tag'in, o'rtoq Umarova degin!

Zulfiqorovning bu so'zidan keyin ko'tarilishi aniq bo'lган kulgi faqat Ismoiljonnigina emas, Saidani ham bir pul qilishi, ik-

kovini ham gangitib qo'yishi muqarrar edi.

Saida mana shu kulgiga fursat bermadi:

— O'rtoq Umarov xotinini qachon nima deb atashini yaxshi biladi, siz o'zingizga ehtiyyot bo'ling: qaysi xotiningizni qachon nima deb atashda yanglishib yurmang tag'in!..

Zulfiqorov rangi bo'zrayib, og'zi va ko'zlarini katta ochib, qimirlamay qoldi. Qalandarov qip-qizarib, peshanasini tez-tez ishqay boshladi. Uning harakatidan Zulfiqorovga g'ijinib, ichida: "Ahmoq, nima qilar eding tilini qichitib!" — degani bilinib turar edi. Umida so'zida davom etishni ham, etmasligini ham bilmay turib qoldi.

Zulfiqorov qo'sh xotinli ekanini odamlardan yashirgan bo'-lib, birov ta'na qilganda, birov so'kkanda bo'ynini qissa ham ko'nglida bunga katta gunoh deb qaramas edi. Biroq hozir buning katta gunoh ekanligi bilindi, juda ham bilindi. Bu narsa Zulfiqorovgagina emas, bu yerda o'tirganlarning hammasiga ham shunday ta'sir qildi. Aroqxo'r, xaloyiqning kulgisi, nasihat va dashnomi ostida aroqxo'r nomini olganidan keyin ko'cha-ko'yda tentirab yurishi, aljishi, hatto yo'l bo'yida uchib qolishi ham birovning diqqatini jalb qilmaganday, Zulfiqorovning bu qilmishiga ham odamlar ko'nikib qolgan edi. Bu narsa katta gunohgina emas, jinoyat, ayb-uyatgina emas, butun kolxozni malomatga qo'yadigan sharmandalik ekanligi hozir, partiya majlisidagina bilindi. Ko'cha-ko'yda, uylarda, samovarlarda shu chog'gacha qirs etmagan bu hodisa hozir go'yo bomba bo'lib portladi-yu, uning dahshatidan hamma garang bo'lib qoldi.

— Ikkinchisi bilan to'g'ri bo'lib ketgan... — dedi Zulfiqorov, aftidan, ikkinchi xotinim bilan ajrashganman degani tili bormay.

Bu portlashdan keyin uning tovushi majlis ahliga pashshanning g'ing'illashiga o'xshab eshitildi.

Qalandarov, chamasi, bu masalaga o'zining munosabatini

bildirishni lozim ko'rdi:

— Biz hozir sening masalangni ko'rayotganimiz yo'q. Ikkinchisi nima bo'lganini masalang ko'rilmaga aytasan! — dedi.

Qalandarovning bu gapidan keyin Zulfiqorov unga mung'ayib qaradi-yu, divanga qapishib ketdi.

Umida davom etdi. Doklad tamom bo'ldi. Saidaning umidi, mo'ljaliga qarshi communistlar juda ham passivlik ko'rsatishdi. Muzokaraga chiqqanlar, asosiy masalalar u yodda qolib ketib, ko'proq Zulfiqorov ishi to'g'risida gapireshdi. Ismoiljon so'zlov-chilarni asosiy masalalarga burish, jumladan, communistlarning ishlab chiqarishdagi yetakchilik roli, kolxozda siyosiy-tarbiyaviy ishlarning ahvoli, intizom va boshqalar to'g'risida gapireshga undab, o'zi namuna ko'rsatsa ham, natija chiqmadi. Majlis byuroning faoliyatini qoniqarli topish haqida Qalandarov kirgizgan taklifni qabul qildi.

Ikkinchi masala yuzasidan Qalandarov so'z oldi.

— O'rtoqlar! Byuro uch kishidan iborat bo'lsin degan taklif bor. Qarshilar yo'qdir, albatta. Saida Aliyeva, Umida Umarova hamda Usmonjon Umarov! Meni byuro sostaviga kirgizmasliklaringni so'rayman, nimaga desalaring, byuroning ishi, bari-bir, mensiz bitmaydi. Qarshilik yo'qdir? Qarshilik bo'lmasa, ana shu uch kishiga ovoz berib qo'ya qolaylik. Endi menga javob, MTSga¹ boradigan ishim bor. Meni kutib turishibdi...

Hamma yoqdan baravar:

— Javob berilsin! — degan tovushlar eshitildi.

Intizomni pisanda qilish uchun Saida bu taklif ovozga qo'yil-

¹ MTS (mashina-traktor stansiyasi) — Sobiq Ittifoq va boshqa bir qator sotsialistik davlatlarda yirik qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilariga (kolxozlar, sovxozi, qishloq xo'jaligi kooperativlari) qishloq xo'jaligi texnikalari bilan texnik va tashkiliy yordam ko'rsatgan davlat qishloq xo'jaligi korxonasi. Ular kolxoz xo'jaliklarini tashkil etishda va ularning moddiy-texnik bazasini yaratishda katta rol o'yagan. MTS traktorlarga, kombaynlarga va boshqa qishloq xo'jaligi texnikalariga texnik xizmat ko'rsatishni va ta'mirlashni amalga oshirgan va uni kolxozlarga ijara bergan.

lishini so'radi. Taklif ovozga qo'yildi. Qalandarov juda xijolatli bir marosimni o'tkazayotganday qip-qizarib, iljayib, ko'zi ko'ziga tushgan odamga: "Mayli, qo'ya ber, ahamiyati yo'q", — degan ma'noda ko'z qisib tikka turar edi.

Nomzodi ko'rsatilgandan beri quti o'chib, javdiragan ko'zlarini Saidadan olmay o'tirgan Usmonjon Umarov Qalandarov chiqib ketishi bilanoq so'z so'rab, qo'lini va shu bilan birga, butun gavdasini asta ko'tarib o'rnidan turdi; o'z nomzodi to'g'risida majlisga uzrini aytib, Ismoiljon Normatov nomzodini ko'r-satdi. Boshqa taklif tushmadi. Nomzodlar muhokama qilingan vaqtida, Saidaning Usmonjon Umarov haqidagi mulohazalarini e'tiborga olmaganda, hech kim hech bir nomzodning saylov ro'yxatida qoldirilishiga qarshi chiqmadi. Shunday qilib, to'rtala nomzod ham ro'yxatda qoldi.

Biroq yashirin ovozning natijasi alomat bo'lib chiqdi: Saida bilan Umidaga hamma ovoz beribdi, Ismoiljon Normatovga bir kishi qarshi, Usmonjon Umarovga esa hech kim ovoz bermabdi. Hisob komissiyasining protokoli e'lon qilinganda Usmonjon Umarov emas, Qalandarov tushib qolganday, avval noqulay bir jumlik hukm surdi. Keyin birdan qattiq kulgi ko'tarildi. Aftidan, hamma ham boshqalar, albatta, ovoz beradi degan ishonch bilan o'z ko'nglining amriga qulq solib, Usmonjon Umarov nomzodini o'chirgan ekan.

Majlis tarqaldi. Byuro a'zolari qolib, vazifa taqsim qilishdi. Umida bilan Ismoiljon Saidani sekretarlikka saylanishi bilan tabriklar ekan. Ikkovining ham ko'nglidan bir gap o'tdi: "Qalandarovning aytgani bo'lmadi, endi baloga qolding".

VI

Qalandarov byuro sostaviga taklif qilgan nomzodlaridan Usmonjon Umarov o'tmaganini, uning o'rniga Ismoiljon Normatov o'tganini eshitib, garchi shu odamni taklif qilish esiga kelmaganiga ichidan achinsa ham, jon-poni chiqib ketdi. Nechuk ekanki, Saida raisning taklifini ma'qul ko'rmadi-yu, majlis ahli uning ra'yiga yuradi!

Bu kayfiyatda Qalandarovga Saidanining har bir harakati obro' talashib qilingan bo'lib ko'rindi: majlisning kun tartibi to'g'risida raisning gapiga qulq solmadigina emas, qulq solmaganini pisanda-qilish uchun e'londa "hisobot-saylov" so'zlarini katta qilib va yana qizil siyoh bilan yozdi: majlisdan chiqib ketganida chaqirtirib, o'tqazib qo'ydi; majlisda Zulfiqorovning shoxiga urish bilan raisning tuyog'ini zirqiratmoqchi bo'ldi va buni majlis ahli aniq bildi; endi, mana bunaqa qilib, Usmonjonning o'rniga Ismoiljon Normatovni o'tkazib o'tiribdi.

Qalandarov o'ylagan sayin bu ishlarning har biri ko'ziga tog'day bo'lib ko'rinar, bularning oqibatida obro'yi terak bo'yi tushib ketganday tuyular edi.

"Bu qiz kelganiga hali bir oy bo'lmasdan shunaqa qilib o'tirsa, borib-borib nima bo'ladi?"

Mana shuning uchun Qalandarov Saidani bir turtib ko'zini ochishga, lozim bo'lsa, taxtaga tortib, biroz tobini olib qo'yishga qaror berdi-da, ertasi ertalab uni o'sha ma'lum — yo mehmon kelganda, yo jahli chiqqanda ochiladigan — kabinetiga chaqirtirdi.

Saida eshikdan kirib, Qalandarovning avzoyini ko'rishi bila-noq ichida: "Usmonjon Umarovning byuroga o'tmaganiga xafa bo'libdi-ku", — dedi-yu, gina-kudurat so'zlarini eshitish va uni ovutish uchun uzoq suhbatga chog'lanib kresloga o'mashibroq o'tirdi va boshidagi poxol shlyapani olib stolning bir chekkasiga

qo'ydi.

— Xo'sh, sizga qaysi yo'l bilan bir oylik tayin qilsak ekan?
— dedi Qalandarov xuddi: "Seni kimning hisobiga boqsam ekan?" — deganday bir ohangda. — Klubga mudir qilsak bo'ladimi?

Partiya tashkiloti kichkina bo'lgani uchun Saidaga oylik belgilab bo'lmas, shuning uchun unga biron ish berish to'g'risida so'z borar edi. Saida bu haqda Qalandarovga bir necha bor murojaat qilgan, lekin u ana-mana deb shu vaqtgacha tayinli bir ishni taklif qilmagan, hozir to'satdan gap ochib, bunaqa ohangda gapireshi ajib edi.

— Ixtiyor sizda, — dedi Saida va xiyol jilmayib ilova qildi,
— klub yo'q, shekilli...

— Bor! Shtati bor! — dedi Qalandarov biroz jerkib.

— O'zi-chi, o'zi?

Qalandarov birozdan keyin do'ng'illab javob berdi:

— Jinday qurt boqqanmiz... erta-indin pillani terib olsak, bo'shaydi.

— O'shanda ham imorat, xolos-da, boshqa hech narsa yo'q.
Men surishtirib ko'rgan edim...

Qalandarov nimadir demoqchi bo'lib, ikki-uch og'iz rostlaganidan keyin, aftidan, og'ziga kelgan gapni aytmay so'radi:

— Yana nima kerak?

— Ko'p narsa kerak, Arslonbek aka, o'zingiz yaxshi bilsiz... Kolxozchi dala ishi, ro'zg'or tashvishidan bo'shaganida boshini tiqib nafasini rostlaydigan bir joy qilishimiz kerak. Kolxozchi klubda o'ynab-kulsa, tomosha qilsa, bilmaganini bilsa, olamdan xabardor bo'lsa, hatto kasb-hunar o'rgansa... Agar klubni mana shunday joy qilgani yordam va'da qilsangiz, mayli, klub mudiri qilib tayinlang.

Qalandarov zaharxanda qildi:

— O'zingiz ishbilarmon qizsiz! Sizga bizning yordamimiz

kerak emas! Muhtoj emassiz!

Saida ichida: "Iye, taklifi o'tmaganiga haddan tashqari qattiq xafa bo'libdi-ku", — deb qo'ydi va uning ko'ksida gina-kudurat emas, g'azab tutaqib yotganini sezdi-yu, bu g'azab naqadar tutaqsa ham tez so'nadigan g'azab, degan xayolda uning alanga olishiga yo'l qo'ymaslikka tirishdi; Qalandarovning so'ziga yarasha so'z aytmay o'zini go'llikka soldi.

— Dastlabki vaqtarda yordam bersangiz, ishlar jo'nashib ketgandan keyin uncha og'irligim tushmas deb o'ylayman.

Qalandarov gapni yana aylantirdi:

— Siz bizdan yordam olgani emas, bizga rahbarlik qilgani kelgansiz! Rahbarsiz!.. Biz nima ish qilsak, sizning rahbarligingiz ostida qilamiz!..

Saida hayron bo'ldi: "Nega bu meni hadeb janjalga torta-yotibdi? Nahot shu g'azab, shu zaharli gaplar faqat nafsoniyat oqibati bo'lsa? Yo Usmonjon masalasiga yana biron narsa qo'shildimikin?" Nima bo'lganda ham, Saida uning g'azabi alanga olishiga bahona bo'ladigan biron so'z aytishni-istamadi; lekin shu bilan birga: "Ayol bo'lganim uchun menga shunaqa muomala qilayotibsizmi?" — degan ma'noni anglatib, uni biroz insofga keltirish maqsadida bir vaqt o'z uyida xotiniga aytgan gapini hazil tariqasida eslatdi:

— Undoq emas, Arslonbek aka, — dedi kulimsirab, — ayol kishi rahbarlik qilsa, kalavangizning uchini yo'qotib qo'yasiz...

Qalandarov yalt etib Saidaga qaradi: o'z uyida xotiniga hatto begona odam, hatto bo'lajak sekretar oldida aytishi mumkin bo'lgan bu gap hozir qulog'iga allanechuk, idorada baland tovush bilan aytib bo'lmaydigan uyat va shu bilan birga qaltis gapday eshitildi. Buning ustiga, Saidaning kulimsirab turishi, uning sekretarligini ko'zda tutganda, bu gapning qaltis tomonini va ayol jinsidan ekanini ko'zda tutganda uyat tomonini ta'kidlar edi. Qalandarov gangib qoldi. U hozir Saidani taxtaga tortish to'g'ri

sida emas, kulib turgan bu ko'zlaridagi ta'na, o'pka va son-sanoqsiz savollarga javob topish to'g'risida o'ylashga majbur bo'lib qoldi va shu lahzada o'zi taxtaga tortilayotganini payqadi-da, bu holatdan chiqish uchun shovqin solishdan boshqa chora topolmadi:

— Ko'chadagi hazilni idoraga ko'tarib kirmang!... — dedi.

Bunday shovqin va dag'dag'ani kutmagan Saida cho'chib tushdi va Qalandarovga qaraganicha angrayib qoldi.

— Nima qildim...

Qalandarov unga dag'dag'a kor qildi degan xayolda avjiga chiqdi:

— O'z uyimda o'z xotinimga hazil qilolmaymanmi! Kechirasiz, loydan hushtak yasab meni o'ynatolmaysiz! Sizdan kattaroqlar ham meni hushtagiga o'ynatolgan emas!

Qalandarov bu gaplarni boyagi hazil-kesatiqqa qarshi aytayotgan bo'lsa ham, g'azabini keltirgan narsa bu emasligi aniq edi. Shuning uchun Saida hayron bo'lib qoldi: "Bu odam nega ochiq yaraday yel o'tsa ham jizillayotibdi? Nahot bu odamni faqat Usmonjon masalasi, faqat nafsoniyat shu ko'yga solgan bo'lsa! Shunday bo'lgan taqdirda ham saylov o'tdi, bo'lar ish bo'ldi, ming baqirgani, kuygani bilan qayta saylov o'tkazilmaydi-ku! Yo bu nafsoniyat bir qalov bo'lib, boshqa kattaroq bir nafsoniyatni alanga oldirib yubordimikin?" Saida bir nima demoqchi bo'lib og'iz rostlagan edi. Qalandarov navbat bermadi.

— Siz bolalik qilib, bunaqa xomxayollarga borib yurmang! Men aravadan boshqa ishga yaramaydigan pachoq otday ko'rinsam ham, uncha-muncha chavandoz minolmaydigan uloqchi otman! Uncha-muncha odamni yerga chalpak qilaman! Chalpak! Buni bilib, tushunib qo'ying!..

— Tushunib turibman, Arslonbek aka, — dedi Saida yuzida tabassum va so'z ohangi bilan uni qizishmasdan gapirishga da'vat qilib, — lekin uloqchi otlar qamchini ko'rsa, ko'tarib ketar

edi, siz... Kechirasiz, nima bo'ldi, nima gap o'zi?

Qalandarov kulib yubora yozdi va o'zini yana ham darg'a-zab ko'rsatish uchun uning savoliga javob bermay davom etdi:

— Men kolxozni opichlab katta qilganman! Kolxozning dardi qayerda, qitig'i qayerda ekanini men bilaman! Akademiyadan keladigan mo'ysafid olimlar ham avval menga uchraydi, men bilan suhbatlashib, undan keyin xo'jalikni ko'radi. Kolxoz to'g'risida kitob yozganman!

Qalandarov stolning tortmasini jahl bilan tortdi, undan bir kitobchani olib Saidaning oldiga tashladi. Saida "Bo'ston" kolxozining taraqqiyot yo'li" deb atalgan rasmli kitobchani varaqlar ekan, faqat bir nima deyish uchun:

— Katta odam ekaningizga shubham yo'q... — dedi.

— Shunaqa ekan, o'zingizdan katta bir nima deganda nega shapshaklik qilasiz??

— Nima qilibman?

— Nima uchun Usmonjon byuroga o'tmadi?

— Nima uchun o'tishi kerak edi?

Qalandarov unga bir xo'mraydi.

— Men bir ish qiladigan bo'lsam, o'ylab qilaman!

Saida beparvo javob berdi:

— Bunaqa ekan, majlisning oxirigacha o'tiring, nimani o'ylab Usmonjonni taklif qilganingizni communistlarga aytинг edi.

Qalandarov bunga qarshi nima deyishini bilmay so'radi:

— Ismoiljon Normatovni bilasizmi?

— Men yaxshi bilmayman, — dedi Saida, — communistlar yaxshi bilishar ekan. O'zingiz o'ylab ko'ring. Arslonbek aka, garaj mudiri, paxtani bilmaydigan Usmonjon byuro a'zosi bo'l-gani yaxshimi yoki tanglayi Paxta bilan ko'tarilgan, tajribali brigadir, kolxoz xo'jaligini yaxshi biladigan Ismoiljon bo'lgani yaxshimi? Sizga qaysi birining foydasi, yordami ko'proq tegadi?

Qalandarov baqirib berdi:

— Menga o'rgatmang!! — dedi va ochiq turgan stolning tortmasini qorni bilan yopib o'midan turdi, yana o'tirdi.

Saidaning qoshi biroz chimirildi, mayin tovushi sal o'zgardi.

— Men sizga o'rgatmoqchi emasman, otam tengi odamsiz... Lekin aqlim yetib turgan gapni gapirmasdan ham turolmayman. Partiya majlisi masalani to'g'ri tushundi, to'g'ri hal qildi. Sizni hisobga olinmaganda Ismoiljon Normatov bir og'izdan o'tdi.

— Ha, siz turganda bizni hisobga olishning nima hojati bor! Sizday rahbar bo'lgan joyda bizdaqa odamlarni hisobdan chiqarib tashlasa ham bo'ladi...

— Arslonbek aka, — dedi Saida yolvorgan ohangda, — bunaqa gaplarning nima keragi bor?..

Qalandarov uning gapiga qulq solmay davom etdi:

— Kolxozni opichlab katta qilgansiz!.. Kolxozning dardi qayerda, qitig'i qayerda ekanini yaxshi bilasiz!.. "Bo'ston"ga o'xshagan kolxozlardan o'ntasini bitta chinchalog'ingiz bilan ko'tarasiz! Sinchalak degan qushni bilasizmi, oyog'i ipday... Shu qush: "Osmon tushib ketsa, ushlab qolaman", — deb oyog'ini ko'tarib yotar ekan!

Hozir Qalandarovning bu so'zlariga yarasha so'z aytish befoyda, balki koni ziyon, lekin shu bilan birga sukut rozilik belgisi bo'lur edi. Saida bir lahza o'ylanib qolganidan keyin miyig'ida kulib:

— Dunyoda bunaqa jonivorlar ko'p. Arslonbek aka, — dedi, — xo'roz ham: "Men qichqirmasam tong otmaydi", — deb o'ylar ekan...

Qalandarov bu dag'dag'a-yu pichinglardan keyin Saidadan ko'z yoshi kutgan edi, uning bu gapini eshitib vujudiga titroq kirdi, o'zini tutolmadni, jon-jahdi bilan baqirib:

— Yo'qol!!! — dedi va uning boshiga urgani bir nima qidirganday u yoq-bu yoqqa alangladi qo'liga poxol shlyapa ilinib

goldi. U shlyapani yulqib oldi, shart-shurt yirtdi-da, Saidaning basharasiga otgani qo'l ko'tardi, biroq uning kiprik qoqmay tik qarab turganini ko'rib otolmadi, qulochkash qilib stolning ustiga urdi-da, o'midan turib kabinetdan chiqib ketdi.

Saida hayron bo'lib o'tirib qoldi, xiyla vaqtadan keyin o'midan turib, shlyapa parchalarini yerdan yig'ishtirib oldi-da, Qalandarovning tortmasiga solib, sekin qabulxonaga chiqdi. Qabulxonada hech kim yo'q. Umida yangi kelgan "Kommunist"ni varaq-lab o'tirar edi, uni ko'rib darrov o'midan turdi va yugurib kelib:

— Nima gap? — deb so'radi.

— Hech... — dedi Saida va uning voqe'adan bexabar ekanini bilib xursand bo'ldi, shu bilan birga butun vujudida yengib bo'lmas bir horg'inlik sezdi.

VII

Saida tashqariga chiqdi. Sadaning tagida hech kim yo'q, lekin qizil choynak bilan to'ntarib qo'yilgan piyola raisning uzoqqa ketmaganini, shu atrofda ekanini ko'rsatar edi. Saida kasal kishiday bitta-bitta qadam bosib hujrasiga tomon yo'naldi, lekin hozir raisga duch kelishni sira istamagani uchun ishkom orasidan yurdi; ishkomdan o'tib xilvat olchazorga kirganida, birdan xo'r-ligi kelib o'pkasi to'ldi-da, orqasiga bir qarab, avval jadalladi, keyin yugurdi, yugorganicha kelib hujrasining eshigiga kalit solmoqchi bo'lganida, xuddi birov yo'lini to'sganday birdan to'xtadi: "Xo'sh, nima gap o'zi, — dedi o'zicha, — nimaga kela-yotibman, karavotga o'zimni tashlab yig'laganimi? Ko'z yoshi yo ko'ngildagi g'am-g'ussaning damini kesish, yo berahmnning rahmini keltirish uchun to'kiladi, mening ko'nglimda qanaqa g'ussa bor, yig'lab kimning rahmini keltirmoqchiman?"

Rais meni chertgan bo'lsa, mendan shapaloq yeganday bo'l-

di: meni yengmoqchi bo'lib o'zi yengildi. Uning so'z topolmay qo'l ko'targani — kuchi shlyapaga yetgani shuni ko'rsatmaydimi?!"

Uning qalbiga nashtarday qadalib turgan xo'rlik o'mini nafsoniyat, ko'nglining allaqaysi burchida urchiyotgan g'ussa-ning o'rmini g'azab, vujudini qoplab kelayotgan horg'inlik o'mini kuch, g'ayrat egalladi. U hozir raisga ro'para bo'lib uning qilmishi johillik, tarbiyasizlik ekanini basharasiga aytishni, yuzxotir qilmasdan va ora buzilib qolishidan cho'chimasdan: "Men sen aytgan mushtipar ayollar toifasidan emasman!" — deyishni istar edi.

Saida orqasiga qaytdi, jo'rttaga sada ostidan yurdi. Rais ko'rinnadi, choynak-piyola ham yo'q edi. Saida idoraga kirib, Umidadan yangi xabar eshitdi: hozir rayon ijroiya komitetidan shoshilinch telefonogramma¹ kelibdi. Qalandarov o'zaro tekshirish brigadasiga boshliq bo'lib, musobaqadosh qo'shni oblastga ketayotgan emish. Saidaning g'ashi keldi, ichida: "Shunday johil, bemazagarchilik qilib militsiyaga tushgan odamni mana bunaqa qilishadi! Shunday qilingandan keyin bu erkalanmay kim erkalansin!" — dedi-da, indamay kabinetga kirib ketdi va kelganidan beri birinchi martaba o'z joyiga o'tirdi. U hovuridan biroz tushganidan keyin, Qalandarov har nechuk o'z qilmishiga baho bergandir, rayonga jo'nashi oldida xayrlashishni bahona qilib sulh taklif qilar degan xayolga bordi va shunday qilgani taqdirda o'zini qandoq tutish, nimalar deyish rejasini fikridan o'tkazib qo'ydi-yu, yupanib, ish bilan mashg'ul bo'ldi.

Biroq ikki soatdan keyin ma'lum bo'ldiki, Qalandarov rayonga jo'nabdi, jo'nash oldida odamlarga tegishli gaplarini aytibdi-yu, Saidani hatto yo'qlamabdi ham. Saidaga Qalandarov-

¹ Telefonogramma (telefon + *yunoncha* gramma — yozuv, xat) — telefon orqali beriladigan va qabul qilib olinadigan shoshilinch rasmiy xabar va shunday xabarli blanka.

ning boyagi qilmishidan ham ko'ra, o'sha qilmishini uzr so'rash lozim bo'lgan gunoh deb bilmagani ko'proq alam qildi: "Bu odamga gap uqtirib o'tirishning foydasi yo'q! — dedi kichkina mushtini stolga urib, — raykomga borish kerak, o'rtoq Nosirovga aytish kerak! Raykom qattiq jazo bermagan taqdirda ham, qanday sharoitda ishlayotganimni bilib qo'yadi-ku!"

Saida Qalandarovning fe'l-atvori va qilmishlari haqida ra-yon partiya komitetining byurosiga bir maktub yozmoqchi bo'l-di, lekin hozir ta'bi xira bo'lgani uchun yozishni kechqurunga qo'yib, maktubning rejasini tuzdi. "Militsiya. Partiya majlisi va intizom. Partiya demokratiyasi (Usmonjonning byuroga o'tmay qolishi). Xotin-qizlarga munosabat. Rahbarlik va kalavaning uchi. Zulfiqorov masalasi. Shlyapa".

Saida kechqurun hujrasini ichkaridan berkitib olib xatni yozishga kirishganida Umida derazadan boshini tiqib, o'rtoq Nosirov kelganligidan xabar berdi. Saida suyunib ketdi, chunki Qalandarov haqida har qanchalik to'liq xat yozilganda ham og'zaki aytganga, ayrim nozik nuqtalarini og'zaki uqtirganga yetmas edi. U qog'ozlarini naridan-beri yig'ishtirib yostiqning ostiga tiqdi-da, hujrani qulflash ham esidan chiqib, sadaning ostiga qarab chopdi.

Sadaning ostida odam ko'p: kechqurun idoraga ish bilan kelgan brigadirlar, zveno boshliqlari, oddiy kolxozchilar... Nosirov Saidani uzoqdan ko'rishi bilan o'rnidan turdi, unga tomon bir necha qadam bosdi, hurmat bilan so'rashgach, chetlanib yo'l berdi. Uning harakatini, muomalasini, so'zlashini, tinglashini ko'rgan har bir kishi hech shubhasiz, "Iye, kolxozimizga kelgan bu qizning o'zi kichkina bo'lsa ham ishi kattaga o'xshaydi-ku", — degan gapni ko'nglidan o'tkazdi. Bu hol xiylagina erish va noqulay tuyulayotgan bo'lsa ham Saida buni sezdirmaslikka tirisib, o'zini shunday izzat-hurmatga sazovor bir tarzda tutishga harakat qilar edi.

Nosirov "Vatan" kolxoziga o'tib ketayotgan ekan, aftidan, ko'p o'tirmaydiganga o'xshab qoldi. Saida shu ozgina vaqtan mumkin qadar ko'proq foydalanish maqsadida uni kabinetga taklif qildi. Nosirov uning xiyol dimiqqan qovog'i, qoni qochgan burni va bilinar-bilinmas pirpirayotgan labidan yig'i tomog'iga tiqilib yotganini, bu yig'inining boisi, hech shubhasiz, Qalandarov ekanini fahmladi-yu, kabinetga kirmadi, shoshib turganini aytib, uzr so'radi. Uning kolxozga tushib o'tishdan maqsadi Saidani ko'rish, hol-ahvol so'rash, o'ng kelsa raykomning sekretari sifatida unga o'zining hurmatini kishilar oldida pisanda qilish edi. Uning nazarida, hozir Saidaning yig'lab qiladigan shikoyatini eshitish, unga tasalli berish, yosh rahbarni nozik-notavon qilib yetishtiradigan mehribonchilik bo'lar edi.

Nosirov jo'nab ketdi. Saida hujrasiga qaytib, byuro nomiga yozayotgan maktubini bitirdi va ertalab raykomga olib bordi. U raykomning eshididan kirishi bilan, negadir, maktub o'ziga barchanaroq yozilganday tuyuldi, shuning uchun uni Nosirovga bermaslikka, hamma gapni og'zaki aytishga qaror berdi: kabinetning eshigini ochayotganida esa: "Kolxozga kecha borib darrov arz-dod bilan kelishim qandoq bo'lar ekan?" — degan andishaga bordi-yu, Nosirov divanga taklif qilib: "Qulog'im sizda", — deganday qaraganida, nima deyishni bilmay qoldi. Saida biroz gangiganidan keyin o'zini o'nglab olib, darhaqiqat, shu kunlarda fikrini band qilgan masalalardan biri — siyosiy o'qishning shakllari haqida o'zining birmuncha mulohazalarini aytdi va bu haqda Nosirovning maslahatini so'radi. Nosirov uning hamma mulohazalari to'g'risida o'z fikrini aytdi, birmuncha siyosiy to'garaklarning tajribasini gapirib berdi, lekin Saidani raykomga faqat shu masala emas, hozir bosilgan va hovuridan tushgan bo'lsa ham, kechagi kayfiyati olib kelganini sezib turar edi.

Qisqa bir muddat ichida Qalandarov bu qizga qanaqa ranjalam o'tkaza qoldi ekan? Nosirov agar hozir shundan so'z ochil-

sa, Saida masalaga ko'z yoshi orqali emas, ishga xayri tegadigan nuqtayi nazardan qarab, sog'lom muhokama yurgizishiga ko'zi yetdi-yu, o'zi gap boshladi:

— Qalandarovni siyosiy o'qishga tortishingiz qiyinroq bo'-lar. O'qigin deyishsa, o'zim bilaman der emish, betavfiq!

— Qayoqdan bilasiz, kim aytdi? — dedi Saida shoshib, keyin yerga qarab xo'rsindi, — umuman og'ir, sharoit juda ham og'ir...

Nosirov unga yerostidan zehn solib, qovog'i biroz qizarganini payqadi. Demak kechagi alami yana yangilanayotibdi. Buning yangilanishiga, ko'z yoshiga yo'l qo'ymaslik kerak edi. Shuning uchun Nosirov: "Sharoit juda og'ir", — deganida Saida Qalandarovni ko'zda tutganini bilib tursa ham:

— Shunaqami? Kolxoz necha xo'jalik ekan? Necha gektar yerga nimalar ekar ekan? — deb gapni boshqa yoqqa burdi.

Saida kolxoz xo'jaligini bilmas, qiziqmagan ham edi, xijolat bo'ldi. Nosirov savoliga javob kutib turib oldi va nihoyat: "Shuni bilmasang, ishni nimadan boshladning?" — deganday qarab qo'ydi. Shu xijolatlik va Nosirovning qarashi Qalandarov haqida kuyib-pishib shikoyat boshlashga, kamida ikki soat gapirishga tayyor bo'lган Saidaning shashtini qaytarib qo'ydi.

— Partov yer ko'pmi? Qo'riq qancha? — dedi Nosirov yana.

Saida bu to'g'rida o'ylab ham ko'rмаган edi. Qalandarov dan shikoyat boshlashdan ham ko'ra ko'proq bu noqulay ahvol dan chiqish uchun:

— Men rais to'g'risida, Qalandarov haqida gapirmoqchi edim, — dedi.

Nosirov Qalandarov haqida uning nima deyishiga, kechagi kayfiyatining sababiga juda qiziqsa ham Saidaning sezilib turgan hayajonini bosish, shu bilan uning shikoyatini va bu shikoyatdan kuzatgan maqsadini ishga xayri tegadigan tomonga burish uchun loqayd bir alfovza:

— Sharoitni bitta raisning o‘zi tashkil qilmaydi-ku! — deb qo‘ydi va yaqinda chiqqan bir romanni maqtab, Saidadan o‘qiganmi ekanini so‘radi.

Saida Qalandarov haqida aytadigan gapiga Nosirovning hech bir ahamiyat bermayotganiga xiyla ranjidi, uning savoliga javob bermay:

— Sharoitni bitta raisning o‘zi tashkil qilmasa ham, lekin juda katta salbiy ta’sir qilishi mumkin! — dedi.

— Mana bu gapingiz to‘g‘ri! — dedi Nosirov, — bu gapingizga qo‘shilaman. Lekin ta’sir masalasida tarozining siz tomoni bosib ketadi: salbiy ta’sir ko‘rsatishda Qalandarov faqat o‘ziga suyansa, ijobjiy ta’sir ko‘rsatishda siz ham o‘zingizga, ham xalqqa, ham kommunistlarga, ham raykomga suyanasiz. Mening bilishimcha, Qalandarov toshqin suv: tegirmonni buzishi ham mumkin, yurgizishi ham mumkin. Qalandarovning butun kuchi-ni, g‘ayratini, qobiliyatini “yurgizish”ga burish uchun uning mana shu ikki tomonini o‘rganishimiz, juda yaxshi bilishimiz zarur. Biz hozir Qalandarov haqida nima bilamiz? Qalandarov yaxshi tashkilotchi deymiz, lekin bu chiroli guldasta qanaqa gullardan bog‘langanini bilmaymiz. Bir narsani qadrlash uchun uni avval yaxshi bilish kerak. Qalandarov soyada o‘sigan deymiz, lekin uni qanday sabablar soyaga tortganini, soyada qoldirganini bilmaymiz. Bunga birdan bir sabab raykomning sobiq sekretari o‘rtoq Qodirovning uni erkalatgani deyish xato. Uni soyadan chiqarish uchun mana shu sabablarni bilishimiz zarur. Soyada qolganini Qalandarovning o‘zi ham bilishi kerak. Uni soyadan chiqarish o‘shanda oson bo‘ladi. Buning uchun uning soyada qolganligi o‘z hayotida, kolxozi hayotida, kolxozi xo‘jaligida ni-malarga jon berib, nimalarni so‘litganini ko‘ziga ko‘rsatishimiz, agar ko‘zini yog‘ bosgan bo‘lsa, xaloyiq oldida baland tovush bilan aytib, ko‘zini ochishimiz kerak. Biz sovrinchi ham emas-miz, tergovchi ham emasmiz...

Bu gaplardan keyin Saidaning, partiya tashkiloti sekretarining raisdan, soyada o'sgan Qalandarovning ma'naviy nuqsonlaridan qizishib emas, jo'n shikoyat qilishi ham juda noqulay bo'-lib qoldi. Bundan tashqari, undan shikoyat qilish uchun yig'ilgan faktlarning salmog'i, ahamiyati xiyla yo'qoldi. Saida o'yab qarasa, haqiqatan, Qalandarovning boyagi ikki tomoni haqida fikr yurgizib ko'rмаган, uni o'рганишга harakat ham qilmagan ekan. Shundan keyin Saida Qalandarovning ba'zi bir qilmishlarini shikoyat tarzida emas, ma'lumot tarzida goh afsuslanib, goh kuyib va goh kulib gapirib berdi. Sinchalak va shlyapa to'g'risidagi gapni eshitib Nosirov xo'p kului.

— Durust, durust, — dedi, — ishimizda siljish bor. Bu gaplarni menga arz qilib aytmaganingizning o'zi ishimiz baroridan kelayotganini ko'rsatib turibdi.

— Arz qilsam, ish baroridan kelmaganini ko'rsatarmidi, Tohirjon aka? Arzda ham arz bor...

— Mumkin, — dedi Nosirov, — lekin hamma arz ham ojizlik alomati deb o'layman. Bilmadim, bu narsa bolaligimda yomon taassurot qolganligidanmi... Internatda¹ o'qib yurganimda bir kuni ko'chada boshqa internatning talabalaridan bir bola bilan mushtlashib qoldim. Bola juda epchil ekan, men bitta urgunimcha, musht yog'dirib juda shoshirib yubordi, rosa urdi: yig'lab mактабга kirdim. Ovqatga qo'ng'iroq chalingan, bolalar stolovoyga² kirgan, bir murabbiyimiz eshik oldida turgan ekan. Men yig'laganimcha murabbiyning oldiga borib arz qildim: "Falon internatning talabasi urdi", — dedim. Murabbiy qo'limdan yetaklab stolovoya olib kirdi, taburetkaning ustiga chiqarib: "Qani, qo'lingni ko'tar-chi, urishga yaramasa, ko'tarib turishga yararmikin?" — dedi. To'qsonta bola ovqat yeb bo'lguncha, men

¹ Internat (*lotincha*: internus — ichki) — lo'quvchilar davlat tomonidan ovqat va kiyim-kechak bilan ta'minlanadigan o'quv yurti.

² Stolovoy — ovqatlanish uchun xizmat qiladigan maxsus oshxona.

taburetkaning ustida yerga qarab, ikkala qo'limni baland ko'tarib turdim. Shu-shu boshqa arz qilganimni bilmayman. Rabfakda¹ o'qidim, universitetni bitirdim, ishladim, olti yil armiyada xizmat qildim, hech qachon hech kimning ustidan arz qilganim yo'q.

Saida bu gaplarni eshitar ekan, ichida: "Xayriyat maktubni bermaganim, xayriyat arz qilmaganim", — deb qo'ydi.

Saida ketgani ijozat so'raganida, Nosirov o'rnidan turib, uni eshikkacha kuzatib qo'ydi va xayrashar ekan:

— Qalandarov nima uchun byuroga kirmadi? — deb so'radi.

To'satdan berilgan bu savol Saidani gangitib qo'ydi.

— O'zi otvod berdi...

— O'zi? Nega? Byuroni mensimaslikmi, zardami?

— Ikkovi ham emas. Men yo'lga soldim. Har qachon o'z hukmini o'tkazib o'rgangan odam, ishimizga xalal berar deb o'yladim.

Nosirov kului.

— Qalandarovni o'ziga o'zi otvod bergani ko'ndira olgan bo'lsangiz, byuro sostavida turib ishga xalal bermaslikka ko'n-dirish ham mumkin bo'lar edi-ku? Osonroq yo'l tutibsiz-da...

Saida qattiq xijolat bo'ldi.

— Aytmadimmi, mana shunaqa qoqinaman-da...

Nosirov xayrashgani qo'l berdi.

— Qoqinsangiz, mayli, ehtiyot bo'lasiz, yiqilmaysiz.

Saida raykomdan chiqib kanal ko'prigiga tomon yurdi, ko'priq panjarasiga ko'kragini berib uzoq turib qoldi-da, cho'ntagidan maktubni olib mayda-mayda qildi va kanalga qarab uloqtirdi. Shabadada to'zib ketgan qog'oz parchalari yelib, uchib suvgaga yog'ildi.

¹ **Rabfak** (*ruscha*: рабочий факультет — ishchilar fakulteti birikmasining qisqartmasi) — 1919—1936-yillarda ishchi va dehqonlarni tezlik bilan oliy o'quv yurtlariga kirish uchun tayyorlagan maxsus o'quv yurti.

VIII

Nosirov bilan uchrashganidan keyin Saida kolxoz hayotining har bir sohasiga ayrim diqqat va e'tibor bilan ko'z tashlashga, xo'jalikning har bir, tarmog'ini, murakkab ishlab chiqarish jarayonining har bir ikir-chikirini, kolxoza qimirlagan har bir jonni yaxshiroq bilishga va shu bilan birga, Qalandarovni katta tashkilotchi qilgan fazilatlarini, uni soyaga, tortgan sabablar, soyada qolganligining yomon oqibatlarini o'rganishga harakat qildi.

Qalandarovni soyaga tortgan asosiy sabablardan biri — uning chalasavodligi va: "o'qimagan bo'lsam ham planni o'qiganlardan yaxshiroq bajaraman" degan qanoati; ikkinchisi ma'lum shart-sharoit natijasida tanqid, partiya intizomi doirasi dan tashqariga chiqib qolganligi ekan. Buning oqibatida Qalandarov shuhratparast, hech kimni o'ziga teng ko'rmaydigan, demak, hech kimning so'ziga quloq solmaydigan, izzat-obro' keltiradigan plan-protsent va daromaddan boshqa hamma narsaga panja orasidan qaraydigan bo'lib qolibdi.

Pilla terilib topshirilayotgan kunlarda: "Lippa, falonchining lippasi katta, falonchining lippasi yo'q", — degan gaplar chiqib qoldi. "Lippa" degan so'zni Saida ilgari ham eshitgan, lekin nima ekaniga e'tibor qilmagan: "Har nechuk, pillaga doir biron kamchilik bo'lsa kerak", — deb o'yagan edi, hozir surishtirib qarasa, zveno olingen qurt urug'idan mo'ljaldan ortiq pilla topshirib nom chiqarish, ustama mukofot olish uchun yashirinchcha urug' ochirar ekan. Shu orada boshqa zvenolarning oldi planni to'qson protsentga yetkazar-yetkazmas rayon gazetasi "Bo'ston" kolxozining uchinchi zvenosi hozirning o'zida planni bir yuz o'n olti protsent bajarganligi to'g'risida xabar bosib chiqardi. Saida surishtirib ko'rsa bu zvenoning lippasi xiyla katta ekan: bu haqda zveno boshlig'i bilan gaplashib, uning tutgan yo'li noto'g'ri ekanini,

agar hamma zvenolar shu taxlitda ish tutsa, noto‘g‘ri ma’lumotlar asosida rahbar tashkilotlar noto‘g‘ri rahbarlik qilishini, ilmiy muassasalar noto‘g‘ri xulosalar chiqarishini tushuntirmoqchi bo‘lgan edi, zveno boshlig‘i uning so‘zlariga chandon e’tibor qilmadi. Saida unga boshqa yo‘l bilan ta’sir qilish maqsadida bu qilmishi gunoh ekanini aytib biroz po‘pisa yo‘liga o‘tgan edi, zveno boshlig‘i pinagini buzmadi, hatto bir qadar qo‘rslik qildi. Keyin ma’lum bo‘lishicha, rais lippadan xabardor, lekin o‘zini bilib-bilmaganga, ko‘rib-ko‘rmaganga solar ekan. Saida bu haqda kuyib-pishib gapirganda, pravleniye a’zolaridan biri qiziq bir gapni aytib qoldi: turli mavsumda o‘tkaziladigan turli tadbirlar haqida Qalandarov ba’zan raykom, rayijrokom¹ va boshqa idoralarga qanaqa ma’lumot manzur bo‘lsa, shuni berar: “Rayon mendan paxta olsin, ishimga aralashmasin”, — der ekan.

Saida Qalandarovni soyaga tortgan sabablarning natijalarini qidirib yana birmuncha ko‘ngilsiz hodisalarga duch keldi. Qalandarov chalasavod ekanini bildirmaslik uchun buyurish mumkin bo‘lgan yozuv-chizuvni Umidaga havola qilsa, o‘z qo‘li bilan yozishi zarur bo‘lgan narsalarni uyida Eshonga yozdirib, ostiga qo‘l qo‘yar ekan. Bu hol uni ma’lum darajada Eshondan tilini qisiq qilib qo‘yibdi. Maktabda intizom bo‘s, o‘qituvchilarning obro‘yi yo‘q, davomat juda past, har yili maktabga tortiladigan qizlarning faqat ikki-uch protsentigina o‘ninchisinfni bitirar, bu ahvol ko‘p darajada Qalandarovga bog‘liq ekan. Bolalar bog‘chasi g‘irt omi, bog‘chaga daromad manbai va Hurinisoning xizmati deb qaraydigan Kifoyatxon qo‘lida. Klub bino bo‘lgandan beri o‘z vazifasini bajargan emas. “Sotsializm” kolxozi bilan bo‘lgan musobaqa Qalandarovning ba’zi ishlariga qarab aytilganda raqobatdan farq qilmaydi... Saida mana shular va shularga o‘xshagan boshqa ko‘p masalalar to‘g‘risida kolxozning rahbar

¹ Rayijrokom — tuman ijroiya qo‘mitasi.

xodimlari bilan lozim bo‘lganda ochiqdan ochiq, lozim ko‘rma-ganida suhbat, maslahat tarzida yotiqroq gaplashdi, odamlarning diqqatini shularga jalb qilish, ko‘nikkanlarning mudragan fikrini uyg‘otishga harakat qildi, chunki bularning har biri odamlarning zehniga, kolxoz hayotiga ozmi-ko‘pmi o‘rnashib qolgan, chunki Qalandarov nima qilsa yaxshi niyat bilan qilgan, xalq shunday deb bilgan. Bu kamchiliklarni chimdib olib tashlash bilan ish bitmaydi. Bularni tomiri bilan sug‘urib tashlash zarur. Buning uchun hovliqmasdan, shovqin solmasdan, umidsizlikka tushmasdan, sabr va qunt bilan ish ko‘rish kerak, o‘shanda bu kamchiliklarning katta-kichik, yashirin-oshkora oqibatlarini topib, bu yomon oqibatlarga ilg‘or odamlarning, shular vositasi bilan butun xalqning diqqatini tortish, shu yo‘l bilan bu kamchiliklarning payini qirqish, bunga hatto Qalandarovning o‘zini ham jalb qilish mumkin bo‘ladi. Saida mana shu reja bilan ish ko‘rib yurgan kunlarning birida kutilmagan bir ish bo‘lib qoldi.

Pilla topshirilib, klub binosi bo‘shagandan keyin Saida bir guruh komsomol-yoshlarning yordami bilan klubni yaxshi bezatdi va tezda ochilish marosimi o‘tkazdi: ochilish marosimiga bag‘ishlangan kechada klubning vazifalari, rejalar haqida o‘zi qisqagina so‘zlab berdi. Keyin o‘yin-kulgi boshlanib ketdi. O‘yin boshda uncha qizimagan edi. Saida o‘zi dutor chalib, ikki qizni o‘ynatdi va bir yigitni ashula aytirdi. Saida yosh bo‘lsa ham ishqilib, rahbar, gimnastyorka kiyib, qovog‘ini solib, salmoqli qadam tashlab yurmasa ham, har nechuk, partiya tashkilotining sekretari, uning dutor chalishini hech kim xayoliga keltirmagan, tasavvur ham qilolmagan edi. Bu hol va shundan keyin avj olib ketgan o‘yin-kulgi hammani Saidaga, bir-biriga yaqin, juda ham, yaqin qilib qo‘ydi. O‘rtta yoshlardagi bir ayol Saidani o‘yinga solib, o‘zi dutor chaldi. Qiy-chuv bo‘lib ketdi. Buning oqibatida Saida “o‘zimizning Saidaxon” bo‘lib, undan hech kim tortinmaydigan, hech kim istihola qilmaydigan, ko‘nglidagi gapini uning

oldida bahuzur, hatto uni orqa qilib gapiradigan bo'lib qoldi.

Klubning planiga muvofiq, xotin-qizlar uchun "Din xotin-qizlar haqida" degan mavzuda leksiya o'tkaziladigan bo'ldi. Leksiyaga xotin-xalaj Saida mo'ljallagandan ham ko'proq yig'ildi. Lektor leksiyasini tugatgach Saida zalga murojaat qilib, "savollar bormi" degan edi, birdaniga bir necha qo'l ko'tarildi. Saida bu ayollar bilan ilgari ham uchrashgan, lekin ularda bunday aktivlik ko'rmagan, sezmagan edi. Ikkinchi qatorning bir chekka-sida o'tirgan ozg'in, qop-qora bir xotin qo'lini ko'targanicha o'rnidan turdi.

— Mening savolim bor...

Saida g'oyat xursand bo'lib:

— Marhamat!.. — dedi.

— Mening bitta savolim shuki, — dedi xotin, — tengchilik masalasida... So'zga chiqqan inim: "Ilgarigi vaqtida xotin-qizlar ning go'ri erkaklarning go'ridan yarim gaz past bo'lar edi", — dedilar. Shundoq bo'lsa bordir, tirigi teng bo'lmagandan keyin o'ligi teng bo'lmasa, nima qipti? Men tiriklar to'g'risida so'ra-moqchiman... Nima uchun bizning kolxozda hali ham xotin-xalajga bir ko'z bilan qaraladi-yu, erkaklarga boshqa ko'z bilan qaraladi?..

Lektor o'rnidan irg'ib turdi.

— Kechirasiz, bu savol mening mavzuyimga kirmaydi, bu savolga kolxoz rahbarlari javob berishlari kerak...

Xotin uning so'zini bo'ldi.

— Shoshmang, savolim hali tamom bo'lgani yo'q... Mening jiyanim Qunduzoy jinqarchaday joni bilan ketmon chopadi, uning eri, juvozkundaga o'xshab yiltiramay o'lgur Ismat pochta-chi velosipedda xat, gazeta tashiydi. Piyoda tashisa ham go'rga edi, biroz ozar edi.

Pochtachi bo'lganidan beri ikkita velosipedni sindirdi. Ismat dalaga chiqsa-yu, pochtani Qunduzoy tashisa bo'lmaydimi?

Raisga shundoq desam: "Qunduzoyingiz velosiped minishni bilmaydi", — deb gapimga quloq solmadi. Nima, Ismat onasining qornidan velosiped minib tushibdimi!.. Kuni bo'yi tashigan gazetasi-yu, xati besh kilo kelmaydi. Qunduzoy bechora kechqurun daladan kelib ovqat pishiradi, bolasiga qaraydi, kir-chir...

Qayerdandir chiqqan baland ovoz uning tovushini bosib ketdi:

— Suv boshidan loy, egachi, idorani ko'rmaysizmi, qilichday-qilichday yigitlar rohatibadan ko'yak kiyib cho't qoqib o'tirishibdi!

G'ovur bo'lib ketdi.

— Xotin-qizlar zveno, brigadani udda qilolmaydimi!..

— Boshqa kolxozlarda nega udda qilish u yoqda tursin, qahramon bo'layotibdi!..

— Omborchi — erkak, ferma mudiri — erkak, do'kon mudiri — erkak!

— Yasliga ham biron ta bo'yni yo'g'onne qo'ya qolinglar!..

— Eshon bo'la qolsin!

Saida o'rnidan turdi, qo'lini ko'tarib g'ovurni bosdi.

— Opalar, singillar! Lektorimiz rayondan kelgan odam, bizning kolxozimizni bilmaydi, shuning uchun sizlarning bu xildagi savollaringga javob berishdan ojiz. Bu savollarga men ham dabdurustdan javob berolmayman, lekin vaqt-soati bilan javob topamiz, xatomiz bo'lsa, tuzatamiz. Ammo men bir narsaga tushunolmay turibman: shunchalik gaplaring bor ekan, savollaring bor ekan, nega shu chog'gacha indamay keldilaring?! Ni-ma uchun bu gaplar hozir esga keldi-yu, leksiyani majlisga aylantirish zarurati tug'ilib qoldi?!

Zalning o'rtasida o'tirgan kimdir o'rnidan turmasdan javob berdi:

— Shu vaqtgacha hech kim bizni yig'ib, holing nima deb so'ragan emas!

Zalda bosinqi g'ovur ko'tarildi. Oldingi qatorda o'tirgan to'ladan kelgan bir kampir o'midan turdi, bir nima demoqchi bo'lib, tishsiz, baliqning og'ziga o'xshagan og'zini bir-ikki rostlaganidan keyin baland tovush bilan dedi:

— Saidaxon, qizim, menda ham bitta savol bor: raisning xatosi topilgan emish, masalasi qachon ko'rildi?

Zal jim bo'ldi. Saida qo'rqib ketdi.

— Qanaqa xato? — deb so'radi va oldingi qatorda o'tirgan Umidaga qaradi. Umida ham hang-mang bo'lib o'tirar edi:

— Qanaqa xato? — dedi Saida yana.

Kampir "bu xatolardan hammaning xabari bor" degan ma'noda yon-veriga, orqasiga qaradi, hech kimdan sado chiqmaganidan keyin xijolat bo'lib:

— Gapirsalaring-chi! — dedi.

— Mening hech narsadan xabarim yo'q, — dedi Saida. — O'rtoq Qalandarov shuncha yildan beri shunday katta xo'jalikka, shuncha odamga bosh bo'lib kelyapti, nima ish qilgan bo'lsa, yuzada. Uning xalqdan yashirib yurgan biron gunohi, xatosi bor ekan-u, hozir ochilibdi degan gap bo'lsa... bilmayman, bekorchi gap!

Har tomondan tovushlar eshitila boshladi.

— Bunaqa savollar majlisda berilsin!

— Raisning o'zi borida gapirilsin!

Saida bu haqda bundan ortiq gapirishni lozim ko'rmadi, chunki ko'p gapirish, tarqalgan mish-mish yolg'on ekanini isbot qilishga uringan bu gaplarga ahamiyat bergenini ko'rsatib, uning asossiz ekaniga odamlarda ishtiboh¹ tug'dirib qo'yishi mumkin edi.

Keyingi uch-to'rt kun ichida bu mish-mish g'ovlab ketdi: "Rais kelishi bilan masalasi ko'rilar emish. Pravleniyeda masala

¹ Ishtiboh (*arabcha*) — shubha, gumon, shak.

hal bo'libdi. Qalandarovning o'rniga odam qidirilayotgan emish. Saidaning kelishi bejiz emas ekan..."

Saida tashvishga tushib qoldi: Qalandarov, albatta, oy bilan kunday — barchaga birday bo'lgan emas, kolxozda undan norozi, hatto alam o'tgan odamlar ham borligi shubhasiz, shunaqa odamlar mish-mishdan foydalanib atrofiga odam to'plasa, xalqni chalg'itsa va odamlarni parishonlikka, parokandalikka solsa, unda nima bo'ladi? Saida Ismoiljon va Umida bilan kengashdi. Uchovi pravleniye a'zolaridan bir necha kishini chaqirib maslahatlashdi. Hamma hayron: bu gaplarni kim chiqarayotibdi, nima uchun shu chog'gacha jim yurgan ekan-u, hozir tilga kiribdi?

Bu gaplarning chiqishiga sabab, bir jihatdan, Saida partiya majlisida Qalandarovni "chaqirtirib o'tqazib qo'ygan" i haqida tarqalgan gap bo'lsa, ikkinchidan Umidaning bir ehtiyyotsizligi bo'lganini hech kim, uning o'zi ham xayoliga keltirmas edi.

Umida bir kuni o'rtog'i bilan hammomga tushdi. O'rtog'i issiq suvni tejash maqsadida juda kichkina jo'mrak qo'ydirgan raisdan koyingan edi, Umida byuro a'zosi sifatida hech kim bilmaydigan narsalarni bilgan bo'lib: "Raisning bundan boshqa xatolari ham ko'p", — dedi. Shu yerda bir-ikkita xotin-xalaj o'tirgan edi, ular bu gapga o'zlaridan jinday qo'shib, ko'chaga: "Raisning xatosi topilibdi, masalasi ko'rilar emish", — deb olib chiqishdi. Gap tez va borgan sayin shishib borar edi. Bunga sabab, avvalo, raisdan ranjigan ba'zi odamlarning "xolis xizmati" bo'lsa, ikkinchidan, raisni xalq qanchalik yaxshi ko'rsa, uni qanchalik hurmat qilsa ham, har qalay, ko'ksida birozgina kudurat borligi edi. Rais o'ziga bog'liq bo'lмаган turli sabablar bilan hamisha tanqiddan tashqarida bo'lib kelgani uchun bu gina-kudurat hech qayerdan o'rtaga tashlangan emas, shuning uchun rais emas, ba'zan brigadirlar, idora xizmatchilari, hatto kolxoza aloqasi bo'lмаган kishilar yetkazgan ranj-alam uchun ham odamlar raisdan o'pkalab kelar edi.

Kengashda birov: "Kolxozchilarning umumiy majlisini chaqirib mish-mishlar yolg'on ekanini yaxshilab uqtirish kerak", — degan fikrni aytdi, birov bu gaplarni kim tarqatayotgani haqida o'zining gumanini aytib, o'sha odamni javobgarlikka tortishni taklif qildi, birov: "Ortiqcha tashvishning hojati yo'q, rais kelsa bu gaplar o'z-o'zidan bosiladi", — dedi. Hech qanday qarorga kelinmadi. Yana o'ylab ko'rgani va'dalashib hamma tarqaldi.

Qalandarov kelib bu gaplarni eshitsa, nima deb o'laydi; yengillik qilsa, buning oqibati nima bo'ladi?..

Saidaning yuragiga qil sig'mas edi.

IX

Havo past kelgani uchun g'o'zalarning rivoji sust, g'o'za parvarishida ishi yaxshiroq natija bergen brigadalar, zvenolarning tajribasini butun kolxozga joriy qilish yo'llarini belgilash maqsadida partbyuro¹ masalani ochiq partiya majlisida muhokama qilgani tayyorlik ko'rmoqda edi. Saidan kun yoyilmasdan MTS agronomi va pravleniye a'zolaridan ikki kishini olib dalaga chiqib ketganicha mashinada, otliq, piyoda juda ko'p yo'l yurib, shom paytida o'larday charchab qaytdi...

Saida idoraga kirib, bugungi pochtani ko'rmoqchi, iloji bo'lса, biroz choy ichib, undan keyin hujrasiga kirmoqchi bo'ldi. Idorada hech kim yo'q edi. Saida qabulxonadagi stol ustida turgan pochtani olib, kabinetga kirdi, derazalarini ochib, chiroqni yoqdi. U chiroqqa yaqinroq o'tirib, pochtaga endi qo'l urganida Zulfiqorov bir choynak choy, piyola ko'tarib kirdi. Saida hayron bo'ldi: avvali shuki, hali choy so'ragani yo'q, undan keyin nima uchun bu odam choy tashib yuribdi?

¹ Partbyuro — partiya kengashi.

— Kechirasiz, o'rtoq Aliyeva, — dedi Zulfiqorov uning hayron bo'lganini ko'rib. — Eshon aka yo'q ekanlar...

Zulfiqorov choynakni stolga qo'ydi, piyolani chayqadi, choyni bir-ikki qaytardi, quyib Saidaga uzatdi, so'ng chiroqning kerosinini chamalab ko'rdi, piligini ko'tardi; stolga yopilgan baxmalning u yoq-bu yog'ini tortgan, tuzatgan bo'lди. Saida uning ivirsishidan bir gapi borligini payqadi-yu, piyolani bo'-shatgach, choy quyib uzatdi. Zulfiqorov yugurib kelib piyolani uning qo'lidan ikki qo'llab oldi, kursiga ehtiyot bilan o'tirib, choynakni oldiga tortdi.

— Ishlar qalay? — dedi Saida.

Zulfiqorov biroz sukut qilganidan keyin ma'yus tovush bilan javob berdi:

— Yaxshi, opa... Ana u qilgan ahmoqchiligimiz to'g'ri bo'-lib ketganini, Mehri bilan ora ochiq bo'lganimizni sizga aytaman deb sira mavridini topolmadim. Mavridini topganimda, shu gapni yana og'izga olgani betim chidamadi...

Saida o'ylanib qoldi: "Kechagina ikki xotinli bo'lishni ayb hisoblamagan odam endi bu haqda gapirgani ham beti chidamas emishmi? Darrov-a? Rais haqidagi mish-mishlardan vahimaga tushib qolgan emasmikin?"

— Yaxshi, — dedi Saida.

Zulfiqorov unga mung'ayib qaradi.

— Endi shu gapni ko'mib qo'ya qolsak...

— Ko'mishga qarshi emasman, — dedi Saida kulimsirab, — lekin ko'mishdan oldin uni yorib ko'rish kerak. Bilasizmi, o'lik-tirikning joniga oro kiradi. Doktorlar o'likni yorib ko'risha-di... Men Mehrixon bilan gaplashmoqchi edim, sira to'g'ri keltirolmayotibman: borsam qochadi; chaqirtirsam, kelmaydi... Xotin ustiga tegishga uni nima majbur qildi ekan, shuni bilmuoqchi edim. Shuni bilaylik, ana undan keyin ko'mamiz, go'rni chuqr-roq qazib ko'mamiz.

Zulfiqorov eshitilar-eshitilmas:

— Ko'ngil ekan, nima ham deb bo'ladi... — dedi.

Saida kulib yubordi.

— Ha, o'zidan o'n olti yosh katta, xotini, olti bolasi bo'lgan odamga ko'ngil qo'y may iloji bormi! Sizni deb, har oh tortganida shipdan chang yog'ilgandir... Muhabbat bechorani jinoyatga oshno qilmasangiz-chi!

— Yo'q, men xotin kishi, yolg'izlik demoqchiman, — dedi Zulfiqorov xijolat bo'lib.

— Agar xotin kishi, yolg'izlik deyiladigan bo'lsa, unga er kerak bo'lsa sizdan o'n bir yosh kichik, sizdan o'n hissa chiroyli bo'ydoq Uzoqovga tegar edi. Uzoqov o'z vaqtida kishi qo'ygan ekan-ku!

Saida bu ishga shunchalik qiziqqanini, bu haqda shuncha narsa bilganini ko'rib Zulfiqorov hang-mang bo'lib qoldi.

— Mehrixonni bu yo'lga boshlagan muhtojlik ham emas, — dedi Saida davom etib, — ikkovlaring topishgan vaqtarda siz ham zveno boshlig'i bo'lgan ekansiz, u ham zveno boshlig'i bo'lgan ekan. Daromadlariningda farq juda ham katta bo'lмаган-у, lekin chiqimga kelganda, Mehri bir o'zi, siz o'zingiz bilan sakkiz jon! Shunday bo'lgandan keyin siz ro'zg'oringizdan orttirib unga bitta ro'molcha olib berolganingizga aqlim yetmaydi! Yo noto'g'rimi?

Zulfiqorov indolmadi. U Saidaning oldiga kelib, "ahmoqchiliги то'г'ри bo'lib ketgani, Mehri bilan ora ochiq bo'lgани" то'г'ри сида bo'ynini qisib gapirganida ko'ngliga kundan kun ko'proq g'ulg'ula solayotgan bu mojarodan o'zini sekin sug'urib olishni, shu bilan har qanday ehtimolning oldini olib qo'yishni ko'zlagan edi. Biroq Saida bunga oddiy bir jarohat deb qaramagani, uning ostidan boshqa bir illat qidirib, har bir ikir-chikirga ayrim diqqat va e'tibor bilan qaragani Zulfiqorovni vahimaga solib qo'ydi. U nafasi qaltirab, "qilt" etib yutindi-da:

— Endi, opa, ixtiyor sizda... haq gap shu... — dedi.

— Qaysi? — dedi Saida.

— Ahmoqchilik bo‘lgan edi. Endi bo‘lmaydi...

— Endi bo‘lmasligiga mening ham ko‘zim yetadi, — dedi Saida ketgani qo‘zg‘alib, pochtani qo‘liga olar ekan, — menga sababini ayting. Xo‘p, mayli, nima uchun xotin ustiga tegganini Mehrixonning o‘zidan so‘rarmiz, siz nima uchun xotin ustiga xotin oldingiz?

Saida yana joyiga o‘tirdi.

— Ahmoqchilik... — dedi Zulfiqorov va boshini yana ham quyi soldi.

— Bu javob emas. Ko‘p xotin olishni siz chiqarganingiz yo‘q, bu narsa burun ham bo‘lgan: birovni davlat, mansab quturtirgan, birovgaga beminnat xizmatkor kerak bo‘lgan... Siz-chi? Davlatingiz yo‘q, zveno boshlig‘i bo‘lish ko‘p ham quturtiradigan mansab emas, yoshingiz bir joyga borib qolgan... El ko‘zida shunday malomatli, qonunga qaraladigan bo‘lsa, shunday qaltis yo‘lga yurgani sizni nima majbur qildi-yu, sizga nima dalda berdi?

Zulfiqorov yerga qaraganicha jim qoldi, aftidan, bu savolga javob bermoqchi emas edi. Saida juda charchaganini, hozir borib dam olmoqchi ekanini aytib, uzr so‘radi. Zulfiqorov choynakni olib, eshikka tomon yo‘naldi, chaqirib qolarmikan degan umidda bo‘lsa kerak, bitta-bitta qadam bosib borib eshikni shoshmay ochdi, chiqib sekin, zichlamasdan yopdi, qabulxonada birpas turdi-da, Saida chiroqni puflab o‘chirgandan keyin chiqib ketdi.

Saida hujrasining eshigiga kalit solayotib deraza tomondagi kattakon anjir ostida oq sharpa qimirlaganini payqadi. Sharpa g‘oyib bo‘lib, xotin kishining: “Sizni poylab o‘tirib pinakka ketibman”, — degan tovushi eshitildi va muyulishdan oq kiyin-gan kimdir chiqib keldi. Saida uning kim ekanini bilolmadi, eshikni ochdi, chiroqni yoqib, ayolni ichkariga taklif qildi. Osto-

nada oq shoyi ko‘ylak, tagdo‘zi do‘ppi kiygan, o‘zi qora, bo‘yni kalta, pakana va semizgina bir juvon paydo bo‘ldi. Saida kursi qo‘yib berdi. Juvon qop-qora qo‘lidagi oq ro‘molchasini mahkam siqimlaganicha borib kursiga o‘tirdi. Uyni juda o‘tkir sovun hidi tutib ketdi.

— Men Mehrixon bo‘laman, — dedi juvon xiyol qiyshanglab. — Qatnay berib o‘ldim. Sizni hech xoli topolmayman... Zulfiqorov bilan mening masalam ko‘rilar emish, shunga keldim...

— Qanaqa masala? — dedi Saida talmovsirab.

— Majlisda qaysi xotining deb tanqid qilgan ekansiz-ku!.. Shunga aytmoqchi bo‘lamanki, men u kishiga teggan emasman, u kishi meni olgan emas!

Saida bu ayolni darrov yomon ko‘rib qoldi va buni yashirolmadi:

— Zulfiqorov eringiz bo‘lmasa, kimingiz deb bilamiz, o‘ynashingizmi?

Juvon bir cho‘chib tushdi.

— Voy, qiz narsa, shunaqa gapni og‘zingizga olgani uyal-maysizmi?!

Saida uning aftiga qarab kulimsiradi.

— Qilmishingizga o‘zingiz yaxshiroq, og‘izga olsa bo‘ladigan bo‘lak ot qo‘yib bering bo‘lmasa...

Juvon ro‘molchasi bilan kaftini qattiq-qattiq ishqab yerga qaraganicha jim qoldi.

Saida boshda uni Zulfiqorov bilan bamaslahat kelgan deb o‘ylagan edi, biroq biri tavba qilib turgani holda birining tonishi ikkovining bu yaqin orada ko‘rishmaganini, ertaga malomatga qolish xavfidan har qaysisi o‘zicha, o‘z bilganicha qochayotganini ko‘rsatar edi.

Juvon Saidaning, boyagiday javobiga, so‘z qahat savollariga qarshi hech narsa deyolmaganidan keyin taslim bo‘ldi, undan muruvvat umidvor bo‘lib, Zulfiqorov bilan bo‘lgan munosabatini

va bu munosabatning tarixini goh ko‘ziga yosh olib, goh kulib, goh Zulfiqorovni va goh o‘zini qarg‘ab batatsil gapirib berdi.

Mehri onasidan yosh qolgan bo‘lib, balog‘atga yetgunicha otasining qo‘lida o‘sgan. Otasi uni qirq ikkinchi yilning oxirlari-da o‘zining roziligi bilan shu kolxozning temirchisi Usmonjon degan mehnatkash, odobli bir yigitga berdi. Oradan ikki oy o‘tib, otasi o‘ldi. Usmonjon armiyaga ketdi. Bu yaqtarda “Bo‘ston”ga uya qo‘ygan rais boshliq bir to‘da jinoyatchilar juda haddan osh-gan, ibo-andishani bilmaydigan bo‘lib qolgan edi. Mana shular-dan biri Mehriga chang soldi. Mehri zveno boshlig‘i bo‘lib ko‘ta-rildi. Har yili planini zo‘rg‘a uchma-uch keltirib yurgan zveno o‘sha yili bir yuz yigirma protsent bajarib, Mehri katta mukofot oldi. Biroq Mehrining ovi o‘sha yili baroridan keldi, xolos, jinoyatchilar to‘dasi fosh qilingandan keyin ikki yil ustma-ust plan to‘lardi, uchinchi yil zo‘rg‘a to‘ldi.

Bu orada Usmonjon armiyadan sog‘-salomat qaytib keldi, xotinining xulq-axloqini frontdayoq eshitgani uchun uyiga kir-madi: avval temirchilik do‘konining orqasidagi pachoqqina bir hujrada istiqomat qildi, keyin kolxozi qurib bergen ikki xonali uy-ga ko‘chdi; bir yil ishlab ro‘zg‘or ottirib, o‘sha vaqtida fermada sut sog‘uvchi bo‘lib ishlaydigan Umidaga kishi qo‘ydi. Mehri Umidani yaxshi bilar edi: eri urushning dastlabki kunlaridayoq o‘lgan, hozir onasi bilan turadi. Mehri, garchi, Usmonjondan butkul umid uzgan bo‘lsa ham, xo‘p kuydi; bir-ikki kundan keyin “Umida ko‘nmabdi, men qaynanamni ikkinchi onam deb bila-man, onam bilan birga uni ham bag‘rimdan chiqarmayman debdi”, — degan gapni eshitib xo‘p suyundi. Biroq Usmonjon ikki qaynanali bo‘lishga rozilik bergen bo‘lsa kerak, oradan bir hafta o‘tmay to‘y bo‘ldi. To‘ydan keyin Mehri: “Baribir, bular-ning turmushi bo‘lmaydi, bir kuyovga bitta qaynana ortiqchalik qiladi-yu, ikki qaynana, xususan, o‘lgan arning onasi bilan tur-mush bo‘ladimi?” — deb o‘zini ovutib yurdi. Kunlar o‘tdi. Oylar

o'tdi. Mehri bu oilaga ko'z-quloq bo'lib qo'ni-qo'shnidan gap olib yurdi. Jimjit. Yoshlar xizmatda, kampirlar hurmatda, yillar o'tdi. Bular o'g'il ko'rishdi, Mehri bir kuni bolani darvozaning oldida ko'rib o'rtanib ketdi, uni mahkam ushlab bag'riga bosdi, g'ijimlab, yuzlaridan tishlab, yig'latib qo'yib yubordi.

Bu orada Usmonjon o'qib, garaj mudiri bo'ldi. Umida pranleniye sekretarligiga ko'tarildi.

Zulfiqorov Mehri bilan mana shu kunlarda don olisha boshladи.

Bir kuni rayondan artistlar kelib oydinda katta konsert berishdi. Konferansye¹ so'zga usta va juda qiziqchi yigit ekan, har ikki nomer² orasida ilg'or kolxozchilarga tegishib, qoloqlar to'g'risida kutilmagan gaplarni aytib, hammani xo'p kuldirdi. Biroq Mehriga konsert tatimadi — ipakchilik zvenosining boshlig'i bo'lgan bir dugonasi haqida konferansyening she'r bilan aytgan maqtov so'zları uni juda-juda o'rtab yubordi. Shunda ittifoqo uning yonida o'tirib qolgan Zulfiqorov Mehrining kayfiyatini payqab, qulog'iga: "Ko'p kuya bermang", — deb pichirladi-yu, konsertdan qaytishda uni xilvatga tortib: "Bir-birimizga qarashib yuborsak, ikkovimiz ham ro'yobga chiqamiz", — degan mazmunda shama qildi. "Qarashish" so'zi Mehriga begona emas, chunki zveno boshlig'i bo'lgan yili planini oshirib bajarganida, albatta, pravleniye a'zolaridan biri "qarashib" yuborgan edi. Shuning uchun bu haqda Zulfiqorov ikkovi tez bitishdi va bu yil Mehri Zulfiqorovga, yanagi yil esa Zulfiqorov Mehriga "qarashadigan" bo'ldi.

Mehri o'sha yili brigadirning ko'zini shamg'alat qilib zveno

¹ Konferansye — konsertlarni, sirk tomoshalarini, tadbirlarni olib boruvchi aktyor yoki boshlovchi.

² Nomer (*lotincha*) — 1) mehmonxona, hammom va shu kabilarda alohida bo'lma, xona; 2) teatr, sirk, konsert va shu kabilarning har bir alohida ijro etiladigan qismi (*asarda shu ma'noda*); 3) to'pcilar, pulemyotchilar guruhida ma'lum xizmatni bajaruvchi jangchi.

a'zolari tergan paxtadan picha-picha urib, o'zi tergan paxtaning qariyb uchdan birini Zulfiqorov zvenosi hisobiga o'tkazdi. Nati-jada Zulfiqorov zvenosi planini bir yuz o'n ikki yarim protsent bajargan bo'ldi. Mehrining plani sakson sakkiz protsentga qoldi. Yer-suv, kuchi baravar, har jihatdan teng sharoitda bo'lgan bu qo'shni zvenoning biri planini oshirib bajargani holda, ikkinchisi nega bajarolmaganini hech kim surishtirmadi. Hisobot-saylov majlisida Qalandarov Mehrini tanqid qildi, Zulfiqorovni maqtab, brigadirlikka loyiq odam deb atadi. Darhaqiqat, oradan ko'p o'tmay Zulfiqorov brigadirlikka tayinlandi. Mehri zveno boshlig'i vazifasidan ozod qilindi.

Mana shu qalbaki ish Mehri bilan Zulfiqorov orasida allanechuk yashirin bir munosabat paydo qilib qo'ydi. Shuning uchun Mehri zveno boshlig'i vazifasidan ozod qilingan kuni Zulfiqorov ko'ngil so'ragani uning uyiga kechasi xuftondan keyin borishni lozim ko'rdi va shunda ham eshikdan kirmay devor oshib tushdi, uning bu qilmishini Mehri ham tabiiy hol hisobladi.

Oradan uch-to'rt oy o'tdi. Bu orada Zulfiqorov shaharga borganida Mehriga bir kiyimlik marg'ilon atlasi, rayonga borganida kostryul-termos, yana bir rayonga borganida shaxmat tusli sovg'a keltirdi va bularni kechalari goh devor oshib, goh tomdan tushib berdi. Nihoyat, "May" bayrami arafasida Zulfiqorov cho'ntagiga bir shisha o'tkir vino solib devor oshdi...

U har safar devor oshganida, endi kolxozda "katta qoziq" bo'lib qolganini aytib, Mehriga shon-shuhrat va'da qilar edi.

Ikkovi bu munosabatni har qancha yashirsa ham, baribir, ko'pga bormay mish-mish tarqaldi, Zulfiqorovning xotini eshitib qoldi. Shu vajdan Zulfiqorovning uyida ko'p dilsiyohliklar bo'ldi. Xotin dod solib Mehrining boshiga bormoqchi, uni yulmoqchi, idoraga sudramoqchi bo'lganida Zulfiqorov: "Agar shunday qiladigan bo'lsang, boshimni olib ketaman, olti bola bilan qolaverasan", — deb qo'rqtidi. Juda ham yon bermaslik va boshlagan

janjalini bekorga ketkazmaslik uchun xotin arazlab singlisinikiga ketib qoldi va bir hafta qorasini ko'rsatmadi.

Mana shu kurnlardan bir kuni kolxozga raykom sekretari Qodirov keldi. Uning mo'ljali hamma brigadalarning g'o'zasini ko'rish edi. U obed vaqtigacha ikki-uch brigadani ko'rib, taxminan, obed vaqtida Zulfiqorov brigadasiga o'tishi kerak edi. Shuning uchun Qalandarov Zulfiqorovga osh buyurdi. Shunda Zulfiqorov tavakkalli bir ish qildi: oshni dala shiyponida emas, shu yerga yaqin Mehrining uyida tashkil qildi. Uning rejasiga ko'ra raykom sekretari bilan kolxoz raisining bu uyga kirishi, yana osh yeishi Mehrining obro'yini ko'tarishi, uning haqida gapirib yurgan, gapirishi mumkin bo'lgan odamlarning og'zini bog'lashi, shu bilan mish-mishlarning damini kesishi kerak edi. Qodirov Mehrining kim ekanligini bilmas edi. Qalandarov osh nima uchun dala shiyponida emas, bu yerda qilinganiga e'tibor qilmadi. Zulfiqorovning rejasi, darhaqiqat, kutgan natijasini berdi: el ko'zida Mehrining qomati ko'tarildi, mish-mishlarning dami kesildi, hatto: "Mehri yana zveno boshlig'i bo'lar emish", — degan gap tarqaldi. Hammadan ham muhimrog'i — Zulfiqorov uning uyiga kechalari emas, kunduz kuni istagan vaqtida, devor oshib emas, eshikdan kiradigan bo'ldi. Bu hol avvallari xaloyiqning g'azabini, nafratini keltirgan bo'lsa ham, boribborib odamlarning bir qismi ko'nikdi, bir qismining esa dami ichida bo'lib qoldi. Shu bilan bular orasidagi munosabat yarim rasmiy tusga kirdi. Zulfiqorov bir tovoq osh qilib domla-imom topib keldi-yu, xutba o'qitib oldi.

— Men bu itga qanaqa qilib ikkinchi xotin bo'lib qolganimni o'zim ham bilmayman, — dedi Mehri o'pkasini tutolmay.

Saida uning silliq qilib taralgan va yiltillab turgan sochiga, o'z ahvolini idrok etib, musibatdan birpasda so'ligan cho'tirroq, to'la yuziga qaradi va o'zicha gapirganday, o'ychan:

— It ochiq qolgan qozonni yalaydi, — dedi, keyin so'radi:

— xo'sh, endi nima qilmoqchisiz?

Mehri birdan boshini ko'tarib unga qaradi.

— Bilmayman...

— Ma'lumotingiz bormi?

— Yetti yillik...

— Yana o'qiysizmi?

Mehri qo'rqib ketdi.

— Nima edi, kolxozdan haydaysizlarmi?

Saida kului.

— Hozir hech kim bunaqa masala qo'yayotgani yo'q, agar qo'yilsa, men sizni kolxozdan haydmaslikka qo'l ko'taraman. Men boshqa narsa demoqchiman. Egri qadam qo'yib yiqilgan o'zingiz-u, yana "bevafo dunyo" der emishsiz, kolxozi rahbarlaridan o'pkalar emishsiz. Kolxozdan ko'nglingiz sovibdi, ishga qo'lingiz bormas emish. "Biroz shabadalab, kolxozga boshqa eshikdan kiring", — demoqchiman. Boshqa eshikdan kirib yaxshi ishlasangiz, egri yo'ldan borib erisholmagan martabaga to'g'ri yo'ldan borib erishasiz. Kolxozga agronom kerak, telefonist kerak bo'ladi, radiotexnik kerak bo'ladi. Yangi kasb, yangi hunar ko'p, men kolxozchilardan birmuncha kishini o'qishga yuborish masalasini qo'yiganman, bu masala yaqin orada hal bo'lishi kerak. Agar o'qishni xohlasangiz, sizni ko'zda tutaman. Kim bo'lishni xohlar edingiz?

Mehrining ko'zlarida quvonch, minnatdorlik tuyg'usi poraldi.

— O'qiyman! O'ylab ko'ray. Birorta o'qishni tanlab sizga aytaman!

Mehri ta'na-dashnom, shovqin, do'q kutib, qayg'u-hasratga to'lib, zor-zor yig'lab chiqishni bo'yniga olib kirgan bu hujradan yuragini zulukday so'rib yotgan allanimalardan qutulib, ko'ngli yorishib chiqdi. U Saida bilan xayrashib, bir necha qadam bos-

ganidan keyin qaytib derazadan boshini tiqdi va quvnoq tovush bilan:

— Saida opa, — dedi garchi Saida undan sakkiz-o'n yosh kichik bo'lsa ham, — meni qaysi o'qishga munosib ko'rsangiz o'shang yo'zing! Siz nima desangiz shu!..

X

Saida o'zida yo'q xursand edi.

Klubda o'tkazilgan birmuncha tadbirlar shu damgacha o'zini qayoqqa urishni bilmay yurgan yigitlarga, qaysi teshikdan na-fas olishini bilmay dimiqib yurgan qizlarga, umuman plan, prot-sent, majlisdan ham boshqa gap eshitishga mushtoq bo'lib yur-gan aholiga yangi bir olam ochib berdi. Bular Saidaning oldiga har kuni bir taklif, bir talab, bir iltimos, biron arz bilan, biron maslahat so'rab kelar va har qaysisi uning har bir so'zini tilloga tortib olar edi.

Mana shu faoliyat, shu tashabbus ruhi paxta parvarishida ilg'orlarning tajribasini umumlashtirishga bag'ishlangan kengashda ham ko'rindi. Bu xildagi kengashlar ilgarilar ham ko'p bo'lgan, lekin bu kengashlarning ko'vida ilg'or kishi qaysi yo'l bilan yaxshi natijaga erishganini aytib berish, shu bilan biron narsani maydonga tashlash va qo'llash, mavjud bo'lgan biron narsani rad qilish, tortishish, ya'ni haqiqatni yuzaga chiqarish uchun emas, biror obro'li kishi aytgan fikrni yoki yuqorida tush-gan ko'rsatmaning to'g'ri ekanini tasdiqlaydigan quyma gaplarni g'o'laday terish uchun minbarga chiqar edi. Bu kengashda har kim o'z fikrini, mulohazasini, ko'ngliga tugib yurgan dardini bamaylixotir, hech kimning fikri bilan hisoblashmasdan, xavotir olmasdan, tap tortmasdan aytdi, istagan taklifini qildi. Dokladchi Ismoiljon Normatov oxirgi so'zida buni mammuniyat bilan qayd

qildi.

Kengash o'tgan kuni kechasi Qalandarovdan telegramma¹ keldi. Qalandarov telegrammani Saidaning nomiga yuborib, to'rtinchi chislo soat bir yarimga stansiyaga mashina chiqarishni so'rabi. Saida suyunib ketdi: "Xayriyat, o'z qilmishini o'ylab ko'ribdi, "yarash", — deb qo'l uzatayotibdi. Shuning o'zi ham katta gap..."

Saida uning "yarash" deb uzatgan qo'lini ikki qo'llab olish uchun pravleniye a'zolaridan bir-ikki kishini yoniga olib kutgani chiqmoqchi bo'ldi. Shunda Umida uning xayoliga ham kelmagan va juda ma'qul bir gapni aytib qoldi — rais haqida hamon o'rmalab yurgan mish-mishlarga uzil-kesil zarba berish uchun uni kutib olish marosimini kengroq uyushtirishni taklif qildi. Bu taklifni Ismoiljon ham juda ma'qul ko'rdi.

Partbyuro a'zolari, idora xizmatchilaridan bir necha kishi, brigadirlari zveno boshliqlaridan iborat yaqin yigirma kishi bo'-lib stansiyaga raisni kutib oglani chiqildi. Qalandarov poyezddan tushar ekan, bularni ko'rib avval hayron, keyin o'zida yo'q xursand bo'ldi: hayajon ichida kelib avval Saidaga qo'l berdi, keyin boshqalar bilan so'rashdi. Shundoq bo'lsa ham rais "Pobeda"ning oldiga o'zi o'trib, Umida, Ismoiljon va Saidani orqasiga taklif qildi.

Biroz yurilgach, Qalandarov ko'k sakvoyajdan² pachoq bo'-lib ketgan bir shlyapani oldi, tizzasiga kiygizib u yoq-bu yog'ini rostlagan bo'ldi-da, avaylab ikki barmog'i bilan bir chekkasidan ko'tarib Saidaga uzatdi.

— Qani, sinchalakxon, qizim, mana buni kiyib oling-chi!..

¹ **Telegraf** (tele.. + *yunoncha*: grapho — yozaman) — uzoq masofalarga telegramma, radiotelegramma tarzida shoshilinch xabar uzatish yoki qabul qilib olish uchun xizmat qiladigan aloqa tizimi va uning vositalari. **Telegramma** — telegraf orqali uzatilgan yoki qabul qilib olingan shoshilinch xabar.

² **Sakvoyaj** (*fransuzcha*) — safar sumkasi.

— dedi va shu bilan, chamasi, men seni o'shanda ham haqorat qilib emas, suyib sinchalak degan edim demoqchi bo'ldi.

Bular orasida bo'lib o'tgan mojarodan na Umidaning xabari bor edi, na Ismoiljonning. Shuning uchun ikkovi ham tushunolmadi; rais nima uchun shlyapa olib kelibdi, nima uchun uni sinchalak deb atayapti?

— Ayachamga g'alati ot qo'yibsizmi, Arslonbek aka? — dedi Ismoiljon.

Qalandarov Ismoiljonning savoliga e'tibor qilmay, kolxozdagi hol-ahvolni so'radi.

Raisni kutib olgani chiqqan kishilarning deyarli hammasi uning uyiga kirdi, lekin ko'p o'tirmay, hamma o'z yumushiga ketdi. Saida o'zi yolg'iz qolib, rais yo'g'ida qilingan ishlar, bo'l-gan gaplarni batafsil so'zlab berdi. Qalandarov paxta parvarishi to'g'risida o'tkazilgan kengashda aytilgan gaplarni juda qiziqib, xursand bo'lib eshitdi, hatto Ismoiljondan mammun bo'ldi, klubda ayollarga o'qilgan leksiyadan keyin tushgan savollar, tarqal-gan mish-mishlarni eshitib xo'p kuldi; kolxozechilardan birmunucha kishini o'qishga yuborish fikrini ma'qulladi va ro'yxatni o'zi ko'rmoqchi bo'ldi; Zulfiqorov bilan Mehri to'g'risidagi gaplarni eshitib jon-poni chiqib ketdi va ertagayoq majlis qilib, ikkovini ham kolxozdan haydaydigan bo'ldi. Biroq Saida ular orasidagi g'ayrirasmiy munosabatning rasmiy tusga kirib ketishiga qisman Qalandarovning o'zi ham sabab bo'lganini aytganida, rais hovuridan tushdi, hatto biroz xijolat bo'ldi.

— Mening hisobotim shundan iborat, qanoatlanarli deb toparsiz degan umiddaman, — dedi Saida tegishib.

— Besh! Besh! — dedi Qalandarov, — Barakalla!

— Endi siz qachon hisob berasiz? Musobaqadosh oblastda qanaqa yangiliklar bor ekan, nimasini tanqid qildilaring, nimalar o'rgandilaring... Ertadan keyin maktablarda o'qish yilining yaku-

ni to‘g‘risida ochiq partiya majlisi o‘tkazmoqchi edik, birinchi masala qilib sizning hisobingizni qo‘ysak, yaxshi bo‘lar edi.

— Mayli, — dedi Qalandarov mammun bo‘lib. — Sen, sizlar shuncha ish qilganda, men besh-o‘n minut javrab bersam, nima qipti!

— Yana bir narsa... — dedi Saida ketgani qo‘zg‘alib, maktablardagi komunistlarni o‘z hisobimizga ko‘chirtirdim. Hammasi har yoqda ekan...

Kolxozga qaram bo‘lmanan va raisga itoat qilmaydigan, shuning uchun partiya majlislarida o‘zlarini mustaqil tutadigan mакtab komunistlарини Qalandarov bir vaqtlar raykom orqali boshqa partiya tashkilotlariga o‘tkazib, “ortiqcha g‘alva”dan qu tulgan edi. Saida partiya tashkilotini kuchaytirish maqsadida bularni qaytardi va masalaning tagidan xabardor bo‘lgани uchun Qalandarov nafsoniyatga bormasin degan mulohaza bilan hozir buni aytib qo‘yishni lozim ko‘rdi. Qalandarov qoshini chimirdi.

— Hmm... O’sha yoqlarda yuravergani ma’qil edi. Hech qaysisi paxtani bilmaydi, boshqa masala bo‘lsa, mahmadonalik qilib, qulqoni qomatga keltiradi.

Saida yolg‘ondan hayron bo‘lib qoldi.

— Iye, bu yog‘idan xabarim yo‘q ekan... Endi bo‘lar ish bo‘ldi, Arslonbek aka, qaytarmaylik...

Qalandarov noiloj rozilik berdi.

Saida ketdi.

XI

Rais haqidagi mish-mishlarni eshitib: "Raislikdan bekor bo'lmasa go'rga edi" — degan vahimada tizzalari qaltirab, Saida bilan Ismoiljonga ehtiyotan qo'shsalom qilib yurgan Eshon kutilus marosimini ko'rib joni kirdi-yu, mehmonlar ketgandan keyin yarim kechagacha o'tirib, bu kunlarda o'rmalagan gaplarni, bo'lib o'tgan voqealarни Qalandarovga to'liq va har birining mag'zini o'zicha chaqib aytib berdi. Bunday kezlarda ko'p ham hovliq-maydigan bo'lishiga, buning ustiga Eshon gapga kelganda bur-ganing yo'talidan bo'ron ko'tarishga qodir ekanini bilishiga qaramay, Qalandarov xiyla vaqtgacha uxlolmay o'ylab yotdi: "Bu qiz ko'ngliga kek saqlaydigan, undan ham yomonrog'i — shunaqa ishlar qo'lidan keladigan ekan-da! Lekin shuncha ishni qilib qo'yib, stansiyada tuxumdan yangi chiqqan oppoqqina, beozor jo'jaday churqillaganiga qoyil qolish kerak! Yo alhazar, jindak-kina jussasiga shuncha ayyorlik, shuncha makr-hiyla sig'sa-ya! Boshqa hech ishda bo'lmasa-da, ayyorlikda, chindan ham, osmonni ko'targulik chog'i bor-ku!.."

Qalandarov ertasiga, kundagiday, saharda idoraga chiqdi, odamlar bilan dod-muomalasini bitirdi, lekin yuragining bir chekkasini qo'rg'oshinday bosib, zulukday so'rib turgan g'ashlik kayfiyatini zarracha ham yuzaga chiqarmadi; Saida bilan kechagidan ham ochilibroq gaplashishga harakat qildi; uyiga kirib nonushta qildi-yu, xo'jalikni aylandi; chorvachilik fermasini ko'-rib ta'bi ochildi, binokorlik brigadasining ishidan norozi bo'ldi, bog'ga kirib birmuncha amr-farmonlar berdi, idoraga kirib buxgalter bilan uzoq suhbatlashdi, parrandachilik fermasi mudirini bir vaqt xafa qilgan edi, hozir kirib bir yaxshi ishini bahona qilib, o'sha qattiq gaplarni ko'nglidan chiqardi... Qalandarov xo'jalikni aylanib yurib bir narsani payqadi: hammaning og'zida Saida va hamma uning nomini yoshiga nomunosisib bir hurmat

bilan tilga oladi! Saida “Bo’ston”ga kelgandan beri ayol kishi-ning mehri, partiya xodimining adolati, yoshlik g’ayrati va ishti-yoqi bilan katta-kichikning qalbiga yo‘l topayotganidan, kolxozi hayotiga kirib-kirishib borayotganidan bexabar bo‘lgan Qalandarovni bu hol seskantirdi, uning yuragida Eshon tutatgan olovni alanga oldirib yubordi. U o‘zini ovutish, sovitish, g‘azab tug‘di-radigan fikr-xayollarning xurujiga yo‘l bermaslik uchun mo‘ljalida bo‘lmagan joylarga ham bordi.

Qalandarov ertasi kechqurun majlisga bir qoshi past, bir qoshi baland, qovoqlari qizargan holda keldi; derazaning tagida qatorlashib o‘tirgan ikki o‘qituvchi va maktab direktorini ko‘rib battar jini qo‘zg‘adi; dokladning undan-bundan olinib chatilgan bosh qismini tatalab, ba’zan so‘zlarga tili kelishmay, yozuvning ba’zi joylarini chiqarolmay o‘qidi; og‘zaki ko‘p gapirmadi; tushgan bir-ikki savolga yuragi torlik qilib qisqa va tumtoq javoblar berdi. Dokladning bemazaligini, raisning kayfiyatini ko‘rgan odamlar boshqa savollar berishmadi. Saida dokladning bosh qismini Umida aytganiday, Eshon tuzganini, og‘zaki qismining ham shu ahvolda bo‘lishiga Qalandarovning kayfiyati sabab ekanini bildi-yu, dokladni tayyorlashga o‘zi bosh qo‘shmaganiga achindi; uning kayfiyatidan tashvishga tushib qoldi: “Nima bo‘ldi ekan, kecha hamma narsani ochiq-oydin aytgan edim, hammasiga tushungan, xursand bo‘lgan edi-ku...”

Birinchi masala tugab, ikkinchi masalaga o‘tilganda, Qalandarov o‘rnidan turdi. “Gaplashib turinglar-chi”, — dedi-yu, chiqib ketdi. Majlisni olib borayotgan Umida yer ostidan Saidaga qaradi, Saida ko‘zi bilan: “Davom eta ber”, — deb ishora qildi, chunki boshqa chora yo‘q, hozir, ochiq partiya majlisida uni tartibga chaqirish noqulay edi.

Saida ertasiga ertalab Qalandarovning kechagi kayfiyatiga nima sabab bo‘lganini bilish, biron kor-hol ro‘y bergen bo‘lsa, shunga qarab ish tutish uchun unga uchrashishni zarur topdi va

o'qishga yuboriladigan kolxozchilarning ro'yxatini ko'rsatish va maslahatlashish bahonasi bilan uchradi. Qalandarov har kungi-day sadaning ostida odamlar bilan muomalasini bitirib, choy ichgani endi uyiga ketmoqchi bo'lib turgan edi, Saidani ko'rib, o'zini xursand ko'rsatishga tirishdi.

— Yashang, yashang, sinchalakxon, — dedi ko'zlar atrofida ajin paydo bo'lib, — bolalar bebosh bo'lib ketayotgan edi, klub atrofida aylantirib qo'yibsiz.

Saida kelib, uning yoniga o'tirdi.

— Armiyaga borib kelgan yigitlarimizning harakati bilan hozir klubda radio, motor, milliy muzika to'garaklarining ko'lankasi ko'rinish qoldi. Lekin uskuna yo'q. Shu to'garaklarni uskunalab bersangiz... Smetamizda¹ foydalanimay qolgan pul ko'p.

— Mayli, har qancha pul kerak bo'lsa beramiz.

Saidaning nazarida Qalandarovning kayfi chog' ko'rindi.

— Yana bir masala, Arslonbek aka, — dedi Saida cho'ntagidan bloknotini olib, — kolxozda anchagina o'rta ma'lumotli qizlar bor ekan, shulardan har xil mutaxassislar tayyorlab bo'lmasmikin? Men bir qanchasi bilan gaplashdim. Shulardan bir qismini kurslarga, ixtisos mакtablariga yuborsak. Qishloqda yangi kasb ko'p...

Qalandarov ro'yxatni uning qo'lidan oldi.

— Traktorist qilmoqchimisiz?

— Yo'q, xotin kishining traktor minishiga qarshiman.

Urush yillarining yo'rig'i boshqa edi.

Qalandarov unga bir ko'z tashlab ro'yxatni o'qidi.

— Shafoat Karimova! Hmm... bu xotin erdan chiqqan, uch yashar o'g'ilchasi bor. O'g'lini kimga tashlab ketadi?

— Onasi bor ekan.

— Onasi dardchilroq... Hmm... Nusrat Badalboyeva?.. O'n

¹ Smeta — oldindan tuzilgan kirim-chiqim hisobi va shunday hisoblar yozilgan hujjat.

yillikni yaxshi bitirgan emas, otasi domlani urmoqchi bo'lib baho qo'ydirgan. Aziza Tillayeva... onasi juda qarib qolgan, qishda to'qson yoshligini taqdirlab, kichkina to'y qilib berdik... Onasi yubormas. Xo'sh, Lutfi Inoyatova... yaxshi! Hojar Tursunova... bir qamchi yo'rg'asi bor. Buni qo'ya turing, bizning kolxozchilar juda hamiyatli biron kor-hol bo'lmasin tag'in. Nuri Shodiyeva... jinday buqog'i bor, lekin o'zi zehni o'tkir qiz. Mehri... buni kolxozdan haydash kerak, boshqalarga ibrat bo'lsin! Ra'no Jalilova... bayt yozadi... Yaxshi!

Saida uning kolxozchilarni bunchalik yaxshi bilishini ko'rib hayron qoldi. U hammaning kasb-korini, qandoq ishlashini, oilasini, fe'l-atvorinigina emas, dard-hasratini, orzu-armonini, qobiliyatini, zaif tomonlarini ham juda yaxshi, xuddi o'zi ko'tarib katta qilganday bilar edi. Saida uning kolxozchilar orasida shunchalik hurmat va muhabbatga sazovor qilgan fazilatlaridan biri, shubhasiz, shu deb ko'nglidan kechirdi.

Qalandarov ro'yxatni ko'rib bo'lib, Saidaga uzatdi.

— Yaxshi, qarshiligidimiz yo'q... lekin bizni besh-oltita ketmonchidan mahrum qilar ekansiz-da!

— Yo'q, Arslonbek aka, mahrum bo'lmay siz. Bularning o'rniga qirovi to'kilmagan ketmonchilar topib qo'yganman. Ma'qul ko'rsangiz, shularni ketmonga solasiz. Hammomda ikkita hirsday-hirsday yigit kuni bo'yi shaxmat o'ynab o'tiradi. Samovarga, menimcha, kassirning hojati yo'q, kassir yigit katakdan ko'ra dalaga ko'proq yarashadi. Taxta skladidan bir kishini olish mumkin, sklad ishi oqsab qolmaydi. Pochtachi, ba'zi brigadalardagi oshpazlar, garaj qorovuli...

Qalandarovning qovoq-tumshug'i osilib ketdi.

— Hmm... xotinlar xatomizni topgani to'g'ri ekan-da!

— Yo'q, Arslonbek aka, siz buni atayin qilgan emassiz. Bu hol faqat bizda emas, boshqa kolxozlarda ham uchraydi. Ishlab chiqarishda, jamoat ishida erkaklardan qolishmagani holda yana

bola tug‘ib o‘sтирадиган айолларга жамият ва давлат алохидагамxo‘рлик qилиши керак деган gapни hali ko‘p odamlar yaxshi tushunib yetgan emas.

Qalandarov unga ko‘z qirini tashladi.

— Xo‘p, mana, siz tushunib yetgan bo‘lsangiz, xotinlarning tanqidini amalga oshiring!

Saida qaltisroq gap aytib qo‘yanini payqab, hazilga o‘tdi:

— Shunday chiroyli tanqidga quloq osmay bo‘ladimi! Gapni qarang-a: “Qilichday-qilichday yigitlar rohatibadan ko‘ylak kiyib, cho‘t qoqib o‘tiribdi!..”

Qalandarov kulmadi va anchadan keyin bordan:

— Xo‘p, mayli! — dedi va biroz jim qolganidan keyin davom etdi: — Hisobli do‘st ayrilmash degan gap bor, oramizdagib a’zi bir gaplarni hisob-kitob qilib cho‘tdan chiqarib tashlasak deyman...

Saidaning yuragi shuv etib ketdi.

— Marhamat... nima gaplar ekan?

— Butun bir ro‘zg‘orni ko‘targan tuyaga bitta elak og‘irlik qilgan ekan. Bizning jiyanimiz to‘g‘risidagi arzimaydigan masalani pardozlab kecha majlisga solganingiz menga uncha botmay turibdi. O‘n bir yashar qiz bolani egov qilib, bizning obro‘yimizni egovlamasangiz ham bo‘lar edi. Bu to‘g‘rida maktab direktori, o‘qituvchilar gapirsa, o‘zimga olmas edim, nega desangiz: mahmadonalik — kasbi...

— Arslonbek aka, biz masalani tayyorlashga, o‘tkazishga shuncha vaqt, shuncha mehnat sarf qilganimizda, nainki birovning obro‘yini to‘kish yoki birovga obro‘ tug‘dirishni ko‘zlagan bo‘lsak. Men sizning jiyaningizni intizomsiz bolalardan dedim. Undan ham intizomsiz bolalar ko‘p, lekin men jo‘rttaga sizning jiyaningizni misolga oldim. Siz buni tushunarsiz deb o‘ylagan edim. Tushunmasligingizga ishonmayman...

Qalandarov do‘g‘aydi.

— Nima qipti intizomsiz bo'lib?

— O'qituvchining baho qo'yadigan daftarini o'g'irlab zo-vurga tashlasa, yonida o'tirgan bolaning cho'ntagiga siyoh quysa, sinfda hamisha saqich chaynab o'tirsa-yu, hech kim uni tiyolmasa...

Qalandarov do'ng'illadi:

— Saqich chaynasa, chaynagandir, qiz bola, lekin boshqasidan xabarim yo'q!

— Hamma illat mana shunda! Ko'p ota-onalar mактабда bolalari nima qilib yurganidan, qanaqa o'qiyotganidan bexabar, o'qituvchi xabar bergani, gaplashgani kelsa, ota: "Onasiga ayt",

— deydi, ona otasiga havola qiladi — ikkovi ham quloq solmaydi.

Qalandarovning achchig'i keldi.

— O'qituvchi bo'lib non yegandan keyin bolalarni o'ziga rom qilsin, bosib olsin-da!

Saida kulgiga oldi.

— Qanaqa qilib? Masalan, sizning jiyaningizni o'qituvchi o'ziga qanaqa qilib rom qilishi, bosib olishi mumkin? Siz jiyaningiz oldida o'qituvchini sensirasangiz, uning sha'niga har xil gaplar aytsangiz, kalaka qilsangiz, ish buyursangiz...

Qalandarovning jag'i qimirlab, tomirlari bo'rtdi, quloqlari gacha qizarib ketdi. U engashib etigining qo'njini tortar ekan:

— Bizning ustimizdan arz qilmagan odam qolmabdi-da... Jinoyatimiz ko'p, mayli, peshanamizdan ko'rdik! — dedi.

Saida yuragi siqilib, birpas nima deyishini bilmay qolgandan keyin, yolvorgan tarzda dedi:

— Arslonbek aka, hozir ikkovimiz juda muhim ish to'g'risida yaxshi gaplashib o'tiribmiz, nima qilasiz, shunday suhbatni aynitib!

Qalandarov uning gapini ham, o'zini ham pisand qilmaganini ta'kidlash uchun yonboshladi.

— Mendan jinoyat topib, masalamni qo'yishga ishqiboz odamlar ilgari ham bo'lgan, lekin hech qaysisi udda qilolgan emas!

Saida uning kecha to'qimi teskari bo'lib yurgani va hozir qildan qiyiq topayotganining sababini darrov fahmladi: "Raisning xatosi, topilgan emish, masalasi qachon ko'rildi", — degan mish-mishga kimdir libos kiygizib uning yuragiga g'ulg'ula solgan.

— Arslonbek aka, ig'vogarlarning gapiga ishonmang...

Qalandarov uning so'ziga qulq solmay davom etdi:

— "Qalandarovning masalasi ko'rilar emish", — deganda, Qalandarovga orden chiqqan edi! Masalasi ko'rildigan Qalandarov ordenini o'rtoq Kalininning¹ o'z qo'lidan olgan edi! O'rtoq Kalinin uning qo'lini mahkam siqib: "Tabriklayman, o'rtoq Qalandarov", — degan edi. "Qalandarov masalasi ko'rilar emish", — deganda, "Qalandarov yer bilan yakson bo'lib yotgan "Bo'ston" kolxozini ko'tarib bersin", — degan taklif tushgan edi!

— Arslonbek aka, — dedi Saida yana yolvorib, — ig'vogarlarning mish-mishiga qulq solmang. Men bu yerga xato topib masala qo'ygani emas, sizga, kolxozga qo'limdan kelganicha yordam bergani kelganman. Bu mish-mishlarning ma'nosini, sababini aytgan edim-ku...

Qalandarov ko'zlarini o'ynatib unga yaqin keldi va qattiq shivirladi.

— Mishmish? Raisning hali burni qonamasdan turib, unga qazilgan go'r ustida dutor chertib, childirma bazm qilganingiz

¹ Mixail Ivanovich Kalinin (1875–1946) — 1917-yilgi fevral inqilobi va oktyabr to'ntarishi qatnashchisi. Butun Rossiya MIK raisi, SSSR MIK raisi. SSSR Oliy Soveti Prezidiumi raisi lavozimlarida faoliyat yuritgan. 1925-yil fevralda milliy davlat chegaralanishi o'tkazilishi munosabati bilan O'rta Osiyoga (Toshkentga) kelgan va milliy davlat chegaralanishi bo'yicha markaz nomidan tegishli yo'l-yo'rqlar bergen. Oqibatda Turkiston xalqlari birga yashab kelgan o'lkalarni sun'iy ravishda chegaralash vositasida ajratib-bo'lib yuborish siyosati yuritila boshlangan.

ham mishmishmi? Leksiya bahonasi bilan xotin-xalajni chuvul-latganingiz, raisga qarshi qo'yaningiz ham mish-mishmi? Atrofingizga odam to'plab, maktabdag'i kommunistlarni olib kelganganiz ham mishmishmi?

Saida malol kelgan bir alfozda:

— Shu gaplarni yotig'i bilan gaplashaylik, — dedi.

Qalandarov o'shqirdi: — Endimi? Yotig'i bilan gaplashish endi esingizga keldi-mi?

Saida uning yuziga tik qaradi:

— Shovqin solmang, atrofda odam bor! Menga olabo'ji bo'l mang, yosh bola emasman... Qo'rqlayman!

Qalandarov surma ichganday shivirlab shovqin soldi:

— Bilaman, siz qo'rqlaysiz! Suyangan tog'ingiz baland!

O'rtoq Nosirovga hech kimning bo'yli yetmaydi!

Saida yana sovuqqonlik bilan dedi:

— Men hech kimga suyanmayman, yiqilib ketayotganim yo'q. Suyanchiq zarur bo'lib qolsa, Sovet hokimiyatiga suyanaman...

— Ha-ha, shunaqami, qamatib qo'yasanmi!.. Men ham hech kimdan qo'rqlayman!!!

Shu payt Umida idoradan chiqib sadaga tomon kela boshladi. Qalandarov uning bu yerga kelib, kayfiyatdan mojaroni bilib qolishini istamay darrov o'rnidan turdi, so'ridan tushib, unga tomon yurdi. Uni kimdir telefonga chaqirayotgan ekan. Qalandarov telefonda, gaplashdi, keyin nonushta qilgani uyiga qarab ketdi; yo'l bo'yli va butun nonushta davomida borgan sayin diqqat bo'lib, tajangligi oshib, nihoyat, Nosirovning oldiga borishga, Saidaning dastidan dod deb, uning butun qilmishlarini birmabir aytib berishga, kolxozdan yo meni ol (raislikdan olinmasligiga amin edi), yo Saidani ol deb ultimatum¹ qo'yishga qaror

¹ Ultimatum (fransuzcha: ultimatum — qat'iy, uzil-kesil talab) — biron masala

berdi.

Uning avzoyini ko'rgan shofyor, marshrut og'zidan chiqishi bilanoq bir bosishda mashinani vag'illatib katta yo'lga olib chiqdi-yu, hayal o'tmay, soatiga sakson kilometr qo'yib, rayon yo'lidan ucha ketdi. Qalandarov Saidaning butun qilmishlarini ipga tizib, har qaysisiga o'zidan picha-picha qo'shib, o'qlangan miltiqday bo'lib borar edi. Yo'l yarim bo'lganda uning ko'ngliga: "Erkak boshim bilan ayol kishining ustidan arz qilamanmi?", — degan gap keldi-da, o'z-o'zidan xijolat bo'lib, beixtiyor rulga tarmashib, shofyorga: "Qaytar!" — deb, baqirdi. Shofyor: "Biron hodisa bo'ldi, shekilli", — deb shunday tez burildiki, mashina yo'lga ko'ndalang bo'lganida ag'anab keta yozdi.

Mashina yana o'sha sur'at bilan qishloqqa tomon ucha ketdi. "Saidaning ustidan arz qilishga arzimaydi" degan qanoat Qalandarovning ta'bini ochib yuborgan edi, biroq mashina qishloqqa yaqinlashgan sayin yana ko'ngliga g'ashlik cho'ka boshladi: "Bu sinchalakni urolmasam, so'kolmasam, mahmadona ekan, gapiga qarshi gap topolmasam... Bunaqada obro' qolmaydi-ku!"

Qalandarov bir narsaga jazm qildi-yu, to'g'ri idoraga kirdi, kabinetga kirib Saidani yo'qladi. Saida kutubxonada ekan, Umida borib aytib keldi: Qalandarov ishni shovqin solmasdan, qizishmasdan, yaxshilikcha bitirmoqchi bo'ldi, shuning uchun Saida kirganda:

— Keling, o'tiring, — deb joy ko'rsatdi.

Saida hayron edi. Qalandarov iloji boricha osoyishta gapirishga harakat qildi.

— Gap bunday, Saidaxon... ikkovimiz bir qozonda qaynay olmayotibmiz. Men qiziqqonroq, buning ustiga, qo'polroq odaman. Siz yoshsiz, buning ustiga, ayol kishisiz, o'qigan qizsiz...

yuzasidan bir davlat hukumatining boshqa davlat hukumatiga yozma yoki og'zaki bayon qilingan, hech qanday bahs yoki e'tirozga o'rin qoldirmaydigan qat'iy talabi. Asarda ko'chma ma'noda: qat'iy talab.

Har qaysimiz o'z izzatimizda qolsak... Men jon deb ketar edim, lekin kolxozga ko'p mehnatim singgan, bundan tashqari ketgani qo'yishmasa kerak deb o'ylayman...

Saida labini kulgidan arang yig'ishtirib:

— Ketgin demoqchimisiz? — dedi.

— Tushunadigan odamning sadag'asi ketsang... Ariza bering! Men o'rtoq Nosirov bilan gaplashaman.

Saida bosh chayqadi.

— Men bu yerga ariza berib kelgan emasman, ariza berib ketmayman. Umuman ketmayman!

Qalandarov g'ijindi va nima deyishini bilmay:

— Kolxozi yoqib qolgan bo'lsa, er-per topib bera qolay, — dedi.

Saida uning aftiga qaradi.

— Men sizni faqat yaxshi paxtakor deb bilar edim, boshqa kasbingiz ham bor ekan!..

Qalandarovning dami ichiga tushib ketdi, bir lahzadan keyin yana tutaqdi.

— Jinoyatim bo'lsa, aytin: men ariza beray bo'lmasa!..

Saida biroz jim qolganidan keyin hamon bir zaylda osoyish-tagina dedi:

— Meni bu yerga jinoyat qidirgani yuborishgani yo'q, jinoyat qidirish kerak bo'lsa meni emas, o'tkir bir tergovchini yuborishar edi.

— Jinoyatimizni topib, masalamizni qo'ymoqchi bo'lib turibsiz-ku.

Qalandarov bo'lar-bo'lmas gaplarni taxlab, o'z nazdida, Saidani juda piypalab tashladi. Saida boshini qo'yi solib lom demasdan xo'p eshitdi-yu, Qalandarov hordig'ini chiqarib bo'lgach, boshini ko'tardi.

— Arslonbek aka, uzoq vaqt tanqid ko'rmay juda nozik bo'-lib qolibsiz. Anchayin tanqid so'zi sizga o'qday tegadigan bo'lib

qolibdi.

Qalandarovning joni chiqib ketdi.

— Yolg'on! Tuhmat! Tanqidning ma'nosini o'zingiz tu-shunmas, ekansiz. Tanqid yegan odam xursand bo'lishi kerak, chunki mevali daraxtga tosh otiladi!

— Mana bu gapingiz to'g'ri, — dedi Saida. — Shu gapni chin ko'ngildan chiqarib aytayotgan bo'lsangiz, ijozat bering, men sizga bir-ikki tosh otay... Kechagi dokladningizni olaylik. Shu ham dokladmi? Ne-ne umidlar bilan yig'ilgan xaloyiqqa nima berdingiz?

Qalandarov qattiq xijolat bo'ldi, lekin sipohgarchilikni qo'l-dan bermay do'ng'illadi:

— Qo'limdan kelgani shu... gapga usta emasman...

— Bekor gap, Arslonbek aka! Bo'lar-bo'lmas gaplarga qulq solib tajang bo'lmasdan tuzukroq o'ylasangiz, Eshonga yozdirmay, bilganingizcha o'zingiz gapirsangiz, bunaqa bo'lmas edi.

Qalandarovning ko'zlari olayib ketdi.

— Kim aytdi sizga Eshon yozgan deb?

— O'qigan yozuvningizga ko'zim tushgan edi, Eshonning xatini yaxshi taniyman, buxgalteriya hujjatlarida ko'p uchraydi.

Qalandarovning quti uchdi: darhaqiqat, rezolyutsiya¹ qo'yiladigan qog'ozlarga rezolyutsiyani Eshonga yozdirib o'zi qo'1 qo'yib yurar edi.

— Xatimiz badxatroq... — dedi Qalandarov va shu bilan dokladni ham o'zim aytib yozdirganman demoqchi bo'ldi.

Saida uning, har nechuk, iqror bo'lganiga suyundi-yu, qattiq tegmasin deb, chalasavod ekanini yuziga solmadi, boshqa gapga o'tdi.

¹ Rezolyutsiya (*lotincha: resolutio — qaror*) — 1) yig'ilish, majlis, konferensiya va shu kabilarda biron masala muhokamasidan keyin qabul qilingan qaror; 2) rahbar xodimning rasmiy hujjatdagi farmoyishi, yakuniy xulosasi.

— Kechirasiz, Arslonbek aka, o'rnı kelib qoldi... Eshonning xotini masalasi. O'z bolasi yuz o'girgan tarbiyasiz, johil bir xotinga bolalar bog'chasini topshirib qo'yganingiz to'g'rimi? Otiga Huriniso opam mudir bo'lsalar ham, bog'cha Kifoyatxoning qo'lida. Bog'cha, loaqal, o'rta ma'lumotli pedagog qo'lida bo'lishi kerak. Huriniso opam o'qigan, bir vaqtlar tappa-tuzuk o'qituvchilik ham qilgan ekanlar, hozir nega ishlamaydilar? U kishini uy-ro'zg'or ishi bilan band deb bo'lmaydi, mayda bolalari yo'q... ertadan kechgacha nima qiladilar? Zerikmaydilarmi? Agar shuni ozodlik deb bilsalaring, bunaqa ozodlikni hech kim havas qilmaydi! Nainki odam egilib, ariqdan bir piyola suv ololmasa...

Qalandarov sukut qilib qoldi. Shu payt Huriniso uydan telefon qilib, Kozimbek kelganidan xabar berdi. Qalandarov shoshib chiqib ketdi. Suhbat chala qoldi, lekin Saida bunga o'kinmadı — uning boshqa kamchilik va xatolari to'g'risida hozir gapirish niyati yo'q edi, chunki darhaqiqat, butun ro'zg'orni ko'targan tuyaga bitta elak og'irlilik qilsa-yu, no'xtasini uksa, uni yana shu xilda sukut qildirish oson emas edi.

Saida yana kutubxonaga ketdi.

XII

Qalandarov o'g'li Kozimbekni qattiq sog'ingan ekan, butun kunini uyida o'tkazdi.

Kechasi yotishda u allaqachon uyquga ketib pishillab qariyb
butun o'rinni egallab yotgan xotinini zo'rg'a nari surar ekan,
uning bunchalik semirib ketganini endi payqadi va Saidaning
gapi esiga tushdi: "Nainki odam egilib, ariqdan bir piyola suv
ololmasa!.."

Rost, nima bo'lib Qalandarov shu chog'gacha shunga e'tibor

qilmagan ekan!

Uning boshida birdan Saidaning doklad to‘g‘risidagi gapi aylanib qoldi:

“Shu ham dokladmi? Ne-ne umidlar bilan yig‘ilgan xalo-yiqqa nima berdingiz?..”

Qalandarov o‘ylanib qoldi, lekin uni bu gaplar haq ekanligi emas, Saidadan chiqqanligi ko‘proq band qildi: “Bitta-ikkita gapi to‘g‘ri chiqib qolsa, bu sinchalak hovliqib ketmasmikin!”

Bu haqda o‘ylagan sayin uning ko‘ngliga g‘ashlik tusha berdi, nihoyat, ustiga tog‘ qulab kelayotganday bo‘ldi. Ertalab turganda uning ko‘ksida Saidaga nisbatan allaqanday bir adovat paydo bo‘lgan edi.

Soat yettilarda Umida Saidaning eshigini qoqib, rais yo‘qlayotganini aytdi. Saida darrov kiyinib chiqdi. Qalandarov sada ostida odamlar bilan gaplashib o‘tirgan edi, uni ko‘rib to‘satdan:

— Ot minganmisiz? — deb so‘radi.

Saida ilgari ot mingan emas, kolxozga kelganidan beri biroz mingan edi.

— Uncha-muncha... — dedi.

— O‘rganish kerak! — dedi Qalandarov. — Kolxozchilik!.. G‘o‘zalarni bir ko‘rib kelaylik...

Saida kolxozga kelganidan beri dalani ko‘p aylangan bo‘lsa ham, rais bilan yurmagan, uni odamlar orasida, odamlar bilan muomalasini ko‘rmagan edi, shuning uchun juda xursand bo‘ldi. Uning “kolxozchilik” deganidagi kesatiqni payqamay:

— Yaxshi bo‘ladi! — dedi va yugorganicha hujrasiga kirib, qayta kiyinib chiqdi.

Darvoza oldida Eshon saman ot bilan ko‘k toyni jilovlab turar edi. Qalandarov ko‘k toyni Saidaga berdi, samanni o‘zi mindi.

Toy sho‘x ekan, biron kilometr yurmasdanoq Saidani toliq-tirib qo‘ydi: boshini qo‘yib bersa, surib ketadi, tortsa, o‘ynoq-

laydi... Yo‘q, xayriyat, rais tez-tez to‘xtab, odamlar bilan uzoq-uzoq gaplashdi-yu, Saidaga dam olishgina emas, uning odamlar bilan muomalasini kuzatish, hatto ba’zi bir narsalarni daftarchasiga yozib olish imkoniyatini berdi. Shunday uzoq to‘xtalgan joylardan biri teplitsa¹ bo‘ldi. Bularni soch-soqoli bodroqday oppoq bir chol qarshi oldi. Rais otdan tushib u bilan so‘rashdi, uzatgan bir piyola choyini olib, hol-ahvol so‘raganidan keyin:

— Kecha nima shovqin bo‘ldi, otaxon? — deb so‘radi.

Kilib turgan cholning chehrasi birdan o‘zgardi, yonidagi miltig‘ini beixtiyor qo‘liga oldi.

— Shofyor bola... Keyin bilsam, O‘roqboyning o‘g‘li ekan. Shu bola buxgalterdan bir kilo pomidorga qog‘oz olib keldi. Bolalarga samovar qo‘yayotgan edim: “Ana terilgan pomidor, o‘zing tortib ola qol”, — debman. Tortib oldi. Jo‘nab ketayotganida ko‘nglim tinchimadi-yu: “Borib qaray”, — dedim. Borib mashinasini qarasam, navzambillo, bir kilo qayoqda, besh kiloha pomidor turibdi! “To‘xta, bola, otilasan”, — dedim!..

Saida bu suhbatni juda diqqat bilan kuzatdi...

Chol bu gaplarni naqadar hayajon bilan gapirsa Qalandarov shunchalik jiddiy quloq solar va og‘zini, ko‘zlarini katta ochib, dam-badam, bosh chayqab qo‘yar edi.

— Yaxshi qilibsiz, otaxon, — dedi nihoyat, — yashang! Lekin gap shu yerda qolsin. Pomidordan tegishini olib ketdimi?

— Yo‘q, hammasini tashlab, qochib ketdi. Zinaning tagida turibdi.

— Undoq bo‘lsa shofyorlardan birontasi kelib qolsa, berib yuboring, oborib onasining qo‘liga bersin. “Rais berib yubordi”, — desin.

Chol xo‘p dedi-yu, hayron bo‘lganicha qola berdi. Saida daftarchasiga qayd qilib qo‘ydi: “Pomidorni rais nomidan uning

¹ Teplitsa — issiqxona.

onasiga eltib berishadi. Voqeadan xabari yo‘q onasi xursand bo‘ladi va o‘g‘li kelganda; undan raisning yo‘qlashiga loyiq nima ish qilganini so‘raydi. Shunda bola qay ahvolga tushar ekan? Bu narsa umr bo‘yi esidan chiqarmikin?”

Otlanishdi, Saida hordig‘i butkul chiqqan va toyga o‘rganganday bo‘ldi, biroq yarim kilometr yurmasdan yana charchadi va rais qamchining sopi bilan bir eshikni qoqqanda yana biroz dam olishga ulgurarman deb otdan darrov tushdi. Juda pishib qolgan bir kampir chiqdi, ikki bilagi bilan ko‘ylagining ustidan ishtonini ko‘tarib, Qalandarovga xira ko‘zlarini tikdi.

— Arslonbekmisan?

— Ha, men ona, — dedi Qalandarov: — Jiyaningizni olib ketgani keldim. Ish topdim.

— O, bolam, — dedi kampir, — ishga yaramaydi! Aqli bo‘lmasa, kuchi bo‘lmasa...

— Men topgan ishga aql ham kerakmas, kuch ham, lekin yarim mehnat kuni oladi. Odamning chiqiti bo‘lmaydi, aytib chiqing!

Kampir ikkala bilagi bilan yana ishtonini ko‘tardi-yu, kirib ketdi va hayal o‘tmay qizil yaktak, lozim kiygan, o‘ttiz yosh-lardagi juda ozg‘in, tig‘ tegmagan soqol mo‘ylovi patak bo‘lib ketgan bir yigitni boshlab chiqdi. Qalandarov yigitni yo‘lakay hammomda qoldirdi va yo‘lda uning haqida Saidaga gapirib berdi. Yigit boyagi kampirning jiyani bo‘lib, tug‘ma esipast, xolasining uyiga yaqinda kelgan ekan. Qalandarov uni hammomning go‘laxiga mo‘ljallabdi. Go‘laxga qipiqliq yoqilar ekan, hammomchi uni oz-oz tashlab yondirgani erinib, zambillab tashlar ekan. Zambillab tashlaganda qipiqliq yonmay, tutao tamom bo‘lar ekan. Endi bu yigitning vazifasi qipiqliq tez-tez kuraklab tashlab turish, shu yo‘l bilan uni to‘la yondirib, isrof qilmaslik ekan. Saida katta bir narsa kashf qilganday xursand bo‘lib, daftarchasiga yozib qo‘ydi: “Odamning chiqiti bo‘lmaydi”.

Hammomdan sal narida selsovetsning¹ sekretari uchrab rais uchun Qalandarovdan qirqta pishiq g'isht so'radi.

— Chaqasini buxgalteriyaga to'lang, bolalar o'zлari eltib berishadi. — dedi Qalandarov.

Sekretar kuldii.

— Uch so'mlik vaj, shunga ham buxgalteriyami!

— To'kilgandan tomchilagan yomon, uka, tomchilagan yomon! To'kilganni kishi darrov payqaydi, tomchilaganni uzoq payqamaslik mumkin, — dedi Qalandarov va otga qamchi bosdi.

Sekretar orqadan baland ovoz bilan:

— Kolxozning po'lat sandig'iga Arslonbek aka qulf emas, o'zini osib qo'ygan! — deb qichqirdi.

Rais yana kim biladir gaplashib qolganda Saida atayin otdan tushib, daftarchasiga yozib qo'ydi: "To'kilgandan tomchilagan yomon. Po'lat sandiqqa qulf emas, o'zini osib qo'ygan".

Qishloqdan chiqilguncha yana bir necha joyda to'xtaldi. Saida toyning sho'xligidan ham ko'ra, tushib chiqaverishdan ko'proq charchadi.

Dala yo'liga chiqilganda Saida bir tajribasizlik qildi, toy hadeb surishga intila bergenidan: "Bir choptiray, zoraki char-chab, biroz bosilsa", — degan xayolda boshini qo'yib berdi. Shunga mahtal bo'lган toy birdan ko'tarib ketdi: Saida harchand boshini tortmoqchi bo'lsa ham, xuddi tushida urinayotganday, tortolmas edi.

U egarning qoshini ikki qo'llab mahkam ushlaganicha entikib, dod degani nafasini rostlolmay borar edi: nazarida, ming kilometr ko'ringan bir necha yuz metr masofani bosganidan keyin nima bo'lib hushini o'ngladi-yu, jilovini siltab tortdi. Toy birdan yo'lga ko'ndalang bo'lib o'ynoqladi, pishqirib oldingi oyoqlarini kutardi, chopgandan keyin charchab bosilish o'rniغا,

¹ Selsovets — qishloq kengashi.

battar bo'ldi. Saidaning beliga og'riq kirdi, taqimi shilinganday bo'lib achishdi. U qo'rquvdan, og'riqdan ne ahvolda, rang-ro'yi qandoq ekanini o'zi tasavvur qilar edi, shuning uchun Qalandarov yetib kelib ahvolini ko'rsa, darrov yuvosh samanni berib o'zi toyni minishiga umid bog'ladi. Qalandarov Saidaga biron shikast yetadigan bo'lsa, oldini olish maqsadida toydan nihoyati bir necha metr orqada kelmoqda edi, Saida toyni yengib olganini ko'rib xotirjam bo'ldi-da, indamay o'tib ketdi, sal nariroqqa borib orqasiga qaradi:

— Ot minish ayol kishining hunari emas, lekin siz otga ancha yarashdingiz! — dedi.

Shundan keyin Saida uning niyatini fahmlab qoldi-yu, bo'y bermaslikka tirishib, joni og'rib tursa ham hazil qildi:

— Men otga emas, ot menga yarashgandir!

Yana uch-to'rt kilometr yo'l yurilgach, sakkizinchı brigada dala shiyponida nonushta qilindi. Agar biron juda muhim ish chiqib qolmasa, raisning "brigadalarni shundoq bir aylanish" odati yo'q edi, bugun yana partiya tashkilotining sekretari bilan kelganiga brigadir hayron va tashvishda qoldi. Shu atrofda ishlayotgan kolxozchilar esa nimanidir kutib, shiypon tomonga tez-tez qarab qo'yishar edi. Qalandarov naridan-beri bir-ikki piyola choy ichganidan keyin g'o'za oralagani o'rnidan turdi. Saida beliga kirgan og'riq biqiniga tarqalgani, sonlari tarashaday qotib, taqimi achishib turganiga qaramay, undan bir qadam ham orqada qolmaslikka tirishdi. Rais katta yo'ldan ichkarida bo'lgan ikki zvenoning g'o'zasini oraladi, hech bir qusur topolmay chehrasi ochilib shiyponga tomon yurdi: yo'lda uchragan bir boladan kasal yotgan otasining ahvolini so'radi va bugun kechqurun borib ko'rmoqchi ekanini aytdi; yaqinda erga teggan bir juvondan turmushini so'radi; o'g'li tasodifiy ravishda birovni ov miltig'i bilan otib, og'ir yarador qilgan bir chol bilan uzoq gaplashdi, oblastga borishda uning nomidan ariza yozib, rayon prokuroriga

kirganini, qaytishda yana xabar olganini, prokurorning qat'iy va'dasini aytib, mo'ysafidni tinchitdi... Saida og'riq jonini olayotgan bo'lsa ham, daftarchasiga qayd qilib qo'ydi: "Qalandarov kim bilan nima to'g'risida gaplashmasin, bugun shundan boshqa ishi va bo'lak tashvishi yo'qday shoshmasdan, juda berilib gaplashadi va u odamlarda: "Rais men bilan gaplashgani yoki menga shu gapni aytgani atayin kelibdi", — degan taassurot qoldiradi. Uni kolxozchilarning hurmat va muhabbatiga sazovor qilgan xislatlaridan biri shu bo'lsa kerak".

Qalandarov brigadir bilan xayrashishda unga "barakalla" dedi. Rais hech qachon bundan ortiq gap aytmasa va shuni ham har qachon aytma bermasa kerak, brigadir gul-gul ochilib ketdi. Saida bunga ham e'tibor qildi.

Saida toyini mingani emas, diydorini ko'rgani yuragi bezil-lasa ham, noiloj borib yechdi. Qalandarov buni sezib bir qadar o'ng'aysizlandi, shekilli, brigadirning qo'lidan samanning jilovini olib, Saidaga berdi, toyni o'zi mindi. Uning allaqachonlar shunday qilishiga mahtal bo'lgan Saida samanni darrov mindi.

Jo'nashdi.

Biroq Saida bo'lganicha bo'lgan ekan, bitta-bitta qadam tashab borayotgan saman ustida ham butun vujudi g'ajib tashlanganday qaqshar edi. Katta yo'lga chiqqandan keyin toy, ustida tajribali odam borligini sezsa kerak, o'ynoqlamasdan, surishga intilmasdan bir qiyomda yo'rg'aladi. Unga yetib yurish uchun Saida samanni yo'rttirishi kerak bo'lib qoldi-yu, biron kilometr yurar-yurmas ichak-chavog'i ostin-ustun bo'lib, ko'ngli ozib ko'zi tinib ketdi va Qalandarovdan toyni qaytarib berishni so'radi. Qalandarov unga yerostidan ajablanib qarar ekan, bu'talabning sababidan bexabar, ichida: "Balosan-ku", — deb qo'ydi.

Otlarni almashtirib, yo'lda davom etishdi.

Toy hozir Saidaning ostida ham yo'rg'alab borar, lekin bundan endi foyda yo'q, chunki tortayotgan azobi zarracha ham ka-

maymas edi. Hozir uning fikri-yodi vujudidagi xilma-xil og‘riq-larga o‘zini ko‘niktirish, bundan battar og‘riqlarga o‘zini chog‘-lash, shu yo‘l bilan har qanday azobni yengishda edi. Saida shu to‘g‘rida o‘ylab borar ekan, urush yillari o‘qigan bir hikoyasini esladi. Bunda yarador bir soldat og‘riqqa qanchalik chiday olishini sinash, o‘zini og‘riqqa o‘rgatish maqsadida eng uqubatli bir operatsiyani narkozsiz¹ qildirgani hikoya qilingan edi. Buni esla-ganda og‘riqni yengish Saida uchun azob chekayotgan kishining shirin xayoli emas, zaruratga aylandi. U egarga goh bir sonini, goh ikkinchisini qo‘yib, goh og‘irligini egarga solmay oyoqlarini uzangiga tirab borar edi.

Qalandarov uchinchi brigadaga tushib, uzoq g‘o‘za oraladi. Saida og‘riqqa so‘z bermay bu yerda ham undan bir qadam orqada qolmaslikka tirishdi va unga nimalar ma‘qul bo‘lganini, nimalar ma‘qul bo‘lmaganini diqqat bilan kuzatdi; bu yerda shuni payqadiki, Qalandarov g‘o‘za parvarishi to‘g‘risida odamlarning fikriga, taklifiga quloq solar, hatto butkul noto‘g‘ri fikr aytgan odamni ham cho‘rt kesib tashlamas, unga: “Avval mana bunday qilib ko‘raylik, bo‘lmasa sen aytganni ham qilamiz”, — degan tarzda muomala qilar ekan.

Qalandarov yettinchi brigadaning g‘o‘zasini yo‘lakay ko‘rib bordi-yu, dala shiyponida otdan tushmadi ham, brigadirni charib bir-ikki savol bergenidan keyin:

— Bu ishda qomatingni ko‘tarolmasang, qo‘ya qol, uka, boshqa ish qil, tovuq boq, tovuq! — dedi va otining boshini burdi.

Brigadir rangi bo‘zarganicha qola berdi.

¹ Narkoz (*yunoncha*: narkosis — gapirolmay qotib qolish, dong qotib, serrayib qolish) — 1) to‘liq yoki qisman behushlik, og‘riq sezgisining yo‘qolishi maxsus farmatsevtik narkotik modda (*asarda shu ma‘noda*); 2) narkotik moddalar yoki elektr toki ta‘sirida paydo qilinadigan, to‘liq yoki qisman behushlik, og‘riq sezgisining yo‘qolishi bilan kechadigan chuqr uyqu holati.

— Arslonbek aka, — dedi Saida, — bu brigadaning g‘ozasi shunaqa yomonmi? Men yomonligini payqamadim, qaysi kuni kelganimda ham payqamagan ekanman. Menga ko‘rsatsangiz, tushuntirib bersangiz...

Qalandarov unga yalt etib qaradi va iltimosini jo keltirishga majbur bo‘ldi. Saida rais qayoqqa boshlasa, yurar, uning so‘zlariga diqqat bilan qulq solar, savollar berar, yozib olar edi. Buni ko‘rib Qalandarovning ko‘ngliga: “Meni bukolmaysan deb jo‘rttaga qilayotibdi”, — degan gap ham keldi.

Ular to‘rtinchi brigadaning dala shiyponiga kelganda, kolxozchilar tushlikka chiqib, yosh qora tollar soya solib turgan hovuz bo‘yida ovqat yeb o‘tirishar edi. Hamma to‘zidi. Kimdir bularning qo‘liga suv quydi. Brigadir dasturxonga taklif qildi. Jonsarak toyni ariqning nari yog‘iga qantarib qaytgan bir chol Saidaning sarg‘ayib ketgan yuziga razm solib:

— Saidaxon, qizim, sizni ot urintirib qo‘yibdi-ku, — dedi.

Cholning bu so‘zi Saidaga alam o‘tib, labini burib yig‘lashga tayyor turgan yosh bolaga onasining: “Voy, bolaginamni kim urishdi”, — deganiday ta’sir qildi. Saida a’zoyi badani qizishib, lo‘qillab og‘riyotganini, lohas bo‘lib ketayotganini endi sezdi.

Qalandarov oldiga keltirib qo‘yilgan bir chinni to‘la ugra oshga qalampir separ ekan, cholning so‘ziga javob qildi:

— Urinsa, hech nima qilmaydi, pishadi! — dedi va oshni qoshiqsiz, ko‘tarib ichar ekan, har ho‘plaganida oshpazning sha’niga talay maqtov so‘zlari aytди.

Hozir Saidaning tomog‘idan ovqat emas, tupugi ham o‘tmas edi, shundoq bo‘lsa ham oshdan bir-ikki qoshiq ichdi. Odamlarning gap-so‘zi, muomalasidan Saida bu yerga bir necha marta kelganini, bular orasiga kirishib ketganini payqab Qalandarovning g‘ashi keldi. U kosani bo‘shatib, yana yarim cho‘mich so‘radi: ikkinchi kosani ham ta’m olib, maqtab-maqtab ichar ekan; Saidani bu odamlarga begona toifadan qilib ko‘rsatmoqchi

bo'ldi:

— Oshdan ichmadingiz-a... Bularning ovqati og'zingizga yoqmadi... Yoqmaydi!

Saida uning g'arazini anglab og'rindi. Bir to'g'ram go'shtni beixtiyor olib og'ziga soldi, biroq chaynolmay butun yutishga majbur bo'ldi — toyning qaltis harakatlaridan, og'riqdan tishini tishiga bosa berib, jag'lari qotib ketgan edi.

Qalandarov boyagi so'zi bilan Saidani boshqa toifadan degan bo'lsa, endi uni dehqon va uning mehnatidan butkul bexabar ga chiqarmoqchi bo'ldi.

— Dehqon! Dehqonga go'ja bo'tqa ham palovday tatiydi!

— Hamma mehnat ham ishtaha ochadi, — dedi Saida.

— To'g'ri, lekin dehqonning mehnati boshqacha... dehqon yil — o'n ikki oy, qishin-yozin mehnat qiladi! — dedi Qalandarov Saidani butkul nodonga chiqargan bir ohangda.

— Qaysi fabrika, qaysi zavod yoki shaxta qish yoki yozda to'xtab qoladi? — dedi Saida.

Qalandarovning da'vosiga qarshi bunday javob hech kimning esiga kelmagan bo'lsa kerak, hamma kulib yubordi va Saidaning gapini ma'qulladi.

Qalandarov ichida o'zini so'kdi: "Shu mahmadona bilan so'z urishtirib nima obro' topar edim, nima keragi bor edi?" — dedi-da, munozara Saidaning so'zi bilan tamom bo'lishini istamay:

— Dehqon bilan ishchining mehnatini baravar qilmang, ishchi mashinaning qulog'ini buraydi, xolos, — dedi.

— Kolxozi dehqonning ham qo'liga mashinaning qulog'ini berib qo'yibdi-ku, hozirning o'zida ketmonga qancha ish qoldi? Shu yaqin yillarda dalada ketmon qolarmikin? — dedi Saida.

Qalandarov uning gapini eshitmagan bo'lib o'midan turdi, borib qo'lini yuvdi. Odamlar dam olgani tarqalishdi.

Qalandarov, ko'ngli g'ash, g'o'za oralagani yo'l tutdi. Saida

yana uning ketidan yurib, brigadirga aytadigan har bir so'zini yaxshilab anglashga, esda tutishga harakat qildi.

Saida juda holdan toydi, shuning uchun oldinroq qaytib, Qalandarov kelguncha hovuz bo'yidagi so'richada biroz dam olmoqchi va yozadigan gaplarini daftarchasiga yozmoqchi bo'ldi. Boya Saidaga: "Ot urintirib qo'yibdi-ku", — degan mo'ysafid qishloqqa bir omonat berib yubormoqchi ekanini aytib, olib ketishni Saidadan iltimos qildi. Saida ko'ngan edi, mo'ysafid supachada turgan parqv yostiqlardan birini olib, toyning oldiga qarab ketdi va yostiqni egarning ustiga bog'ladi. U qanaqa omonat ekanini Saida jo'nagani otlanganida bildi: yaxshilab bog'langan parqv yostiq shu chog'gacha toshko'mirning cho-g'iday tuyulgan egarni momiqqa aylantirgan edi. Saida qattiq xijolat bo'ldi: "Bu mo'ysafid ahvolimni qayoqdan bildi ekan, na-hot yurishimdan payqagan bo'lsa! Undoq bo'lsa hamma payqabdi-da, voy sho'rim..."

Saida bir tomondan og'riq, bir tomondan xijolatlikdan o'lar holatga yetgan bo'lsa ham, yana bir brigadaning g'o'zalarini ko'rishda, odamlar bilan suhbatda o'zini tetik tutdi.

Idoraga qaytilganda Saida tamoman kasal ahvolda edi, shuning uchun Qalandarov ovqatga taklif qilganda, lohasligini yashirolmay uzr so'radi va otini Eshonga berib, hujrasiga tomon ketdi. U harchand o'zini tetik tutishga, odatdagicha qadam tashlashga urinsa ham, orqasidan qarab turgan Qalandarov ahvolini bildi va miyig'ida kulib qo'ydi. Lekin bu narsa Qalandarovning taftini bosolmadi, aksincha, yuragiga o't yoqdi: Saida sal kunda odamlarga el bo'lib qolibdi, u bormagan brigada, u tanimagan kolxozchi yo'q!

Saida hujrasiga kirib, o'zini karavotga tashlaganicha biron ikki soatdan keyin, Eshonning xotini Kifoyatxon eshikni qoq-qanda uyg'ondi. Kifoyatxon dasturxonga o'rog'liq bir kosa osh,

ikkita ravoch¹ keltirgan edi. Saida ravochdan ozgina yeb, ko'ngli ochildi, bir-ikki osham osh oldi-yu, yana yotdi. Kifoyatxon uning kasalligini ko'rib ko'p mehribonchiliklar qildi, yelkasini, oyoqlarini siladi. Saida yana uyquga ketdi.

XIII

Saida ertalab o'rnidan turolmadi — og'rimagan a'zosi yo'q, nazarida, jindakkina isitmasi ham borga o'xshadi.

Kifoyatxon nonushta olib keldi. Saida nonushta qilayotgani-da, Qalandarov deraza pardasi ostidan boshini tigib hol-ahvol so'radi, o'rganmagan odam dalada ko'p yursa, havo eltadi, lohas qiladi degan gapni ko'p pisanda qildi va hozir Kozimbek kelib, penitsillin² ukol qilsa "otday" bo'lib ketishiga ishonch bildirdi. Saida penitsillin nimaga kerakligiga tushunmasa ham, qulluq qildi.

Kifoyatxon nonushtadan keyin ham ketmay, o'tirib oldi, aftidan, boshi yostiqqa tegganda mehribonchilik qilib Saidaga ham yaqin bo'lib olmoqchi edi. Saida undan-bundan gapirib o'tirishga majbur bo'lib, bog'chadan so'z ochdi. Saida uning bog'chada ishlashiga rozi emasligini sezib yurgan bo'lsa kerak, Kifoyatxon xavotirga tushib, chuldurab qoldi.

— Bog'cha ishi sizga ma'qulmi, juda ma'qulmi? — dedi Saida.

— Qandoq qilay, qo'limdan boshqa ish kelmasa... Kolxoza da oson ish shu-da.

¹ Ravoch — tog'larda yovvoyi holda o'sadigan, poyasi sersuv, nordon, yeishili, ko'p yillik o'tsimon o'simlik.

² Penitsillin (*lotincha*: Penicillium — zamburug'larning bir turi < penicillum — panja; popuk, shokila) — kimyoiy tuzilishi bir-biriga yaqin, tibbiyot amaliyotida keng qo'llanadigan tabiiy va yarim sintetik antibiotiklar guruhi.

Saida miyig'ida kului.

— Bog'cha ishi oson deganining bilan Huriniso opamning butun ro'zg'ori sizning bo'yningizda-ku! Agar shu mehnatni kolxozga qilsangiz, har qanaqa ishni eplaysiz. Yosh bir joyga borib qolganda birovning eshidiga yurib, qosh-qovog'iga qarashdan og'irroq ish bormi?

— Rost, — dedi Kifoyatxon sukul qilib. — Huriniso ba'zan juda o'tkazib yuboradi. Quda bo'lganimiz uchun ko'taraman...

— Quda bo'lganingiz uchun ham izzatingizda turganingiz yaxshi. Uzoqdagi kishnashar, yaqindagi tishlashar.

Bu gap Kifoyatxonga juda ma'qul bo'ldi, Saidani o'ziga juda yaqin ko'rdi.

— Nima ish qilsam ekan?

Saida o'ylab turib:

— Ma'lumotingiz necha klass? — deb so'radi.

Kifoyatxon butkul savodsiz edi, Saidaning savoliga javob berib, o'qiy olmay qolganining sabablarini, butun o'tmishini gapirib berdi.

Kifoyatxonning bobosi Matkarim bo'qoq¹ dardchil bir odam, poyakilik² qilib ro'zg'or tebratar ekan, kunlardan bir kuni bozorda chilim ko'tarib yurib to'satdan o'lib qolibdi. Bozor to'sto'polon bo'lib ketibdi. Shunda Ermat bazzoz³ degan bir boy o'likni aravaga soldirib, uyiga jo'natibdi, ketidan borib, faryod chekayotgan tul xotinni bir chekkaga chaqirib ko'ngil so'rabi va qulog'iga: "Matkarim hojiga obro' qilish kerak. Ka'batulloga borish har kimga nasib bo'lavermaydi", — debdi Matkarim bo'qoq, haqiqatan, bolaligida otasi bilan hajga borgan, lekin otasi kambag'al bo'lgani uchun ikkovini ham hech kim hoji demas

¹ Bo'qoq — 1) qalqonsimon bez faoliyatining buzilishi natijasida ushbu bezning kattalashuvni bilan bog'liq kasallik; 2) shu kasallik natijasida kattalashgan qalqonsimon bez.

² Poyaki (forscha) — kashandalarga chilim chektirib tirikchilik qiladigan kishi.

³ Bazzoz (arabcha) — gazlama sotuvchi, gazlama bilan savdo qiluvchi do'kondor.

ekan. Es-hushidan ajragan tul xotin bu gapning tagida nima borligidan bexabar: "Bir mo'minning muruvvati", — deb o'ylabdiyu: "Xudo xayr bersin, o'zingiz bilasiz", — deyishdan boshqa gap topolmabdi. Ermat bazzoz bir kechada pishiq g'ishtdan sag'ana soldiribdi, yuz yigirma kishiga yirtish¹ berdiribdi, xudoyi qildiribdi, qisqasi, Matkarim hojini katta obro' bilan ko'mdiribdi, qirqini ham o'tkazdiribdi; oradan bir hafta o'tgandan keyin kampirning oldiga cho't ko'tarib boribdi-da, uning bo'yniga o'n ikki tilla qarz qo'yib: "Qiyomat qarzi, hojim go'rlarida tinch yotib, qiyomatda yengil tursinlar", — debdi. Haftasiga bir-ikki kalava ip yigirishdan boshqa ishga yaramaydigan, ko'p deganda bundan tanga miri daromad qiladigan ayol shuncha qarzni qachon, qanaqa qilib uzadi? Hoji bo'lmay o'lgur Matkarim bo'qoq tirikligida tang bo'lib hovlini savdoga qo'yishganda, olti tilladan ortiqqa xaridor chiqmagan ekan. Oradan yetti-sakkiz oy o'tibdi. Bazzoz pulini qistamabdi. Bir kuni mahalla dasturxonchisi kelib tulga: "Boy otam sizni qanotlari tagiga olmoqchilar, nima deysiz?" — debdi. Tul: "Boy menga og'iz solyapti", — deb, ichichidan suyunibdi va: "Sadag'alari ketay", — deyishi bilan roziilik bildiribdi. Yo'q, keyindan ma'lum bo'libdiki, bazzoz uning uchun emas, o'n yettiga kirib borayotgan sohibjamol qizi, ya'ni Kifoyatxonning onasiga og'iz solgan ekan. Dasturxonchi xotin hovliqib entikib, boy yigirma tilla qalin, katta to'y va'da qilgанини, kichik hovlisini xatlab bermoqchi ekanini aytibdi. Bir tomondan kambag'alchilik, qarz vahimasi, ojiz-notavonlik tuyg'usi, ikkinchi tomondan orzu-havas, umid, shirin xayollar tul xotinni yengibdi. Uch-to'rt kundan keyin boy uch xotindan iborat sovchi yuboribdi... Shunday qilib, Kifoyatxonning onasi Ermat bazzozga uchinchi xotin bo'lган ekan.

¹ Yirtish — marhumni ko'mish marosimida qatnashgan kishilarga va uning yaqinlariga beriladigan bir bo'lak ro'molchabop mato; durra; oqlik.

Boy birinchi xotinidan butkul farzand ko‘rmagan, ikkinchi xotini esa nuqul qiz tug‘ar ekan. Birinchi yili Kifoyatxonning onasi ham qiz ko‘ribdi va qiz tug‘ganim bas degan tilak bilan qizining otini Kifoyatxon qo‘yibdi. Har ikkala kichik xotin eridan yulganini nazr-u niyoz qilib xudodan katta merosxo‘r, ya‘ni o‘g‘il so‘rar ekan. Ikkovi bahor fasilda sayohat va ziyorat bahonasi bilan azizlardan o‘g‘il tilagani O‘sheets pirimga boribdi. Taxti Sulaymonga chiqibdi. U vaqtida tog‘ning cho‘qqisi — Taxti Sulaymonda bir g‘or bo‘lib, g‘orning ichida chashma bo‘lar ekan. Kim qanday farzand umidida shayxlarga nazr-niyoz qilib, shu chashmaga ixlos bilan bir marta qo‘l solar ekan, shunda uning qo‘liga soqqa, oshiq singari buyumlar chiqsa, o‘g‘il tug‘ishi, uzuk, munchoq, sirg‘a singari narsalar chiqsa, qiz ko‘rishi kerak ekan. Chashmaga Kifoyatxonning onasi qo‘l solganda tayinli bir xulosa chiqarib bo‘lmaydigan narsa — siniq sopol, kundoshi qo‘l solganda esa naqd o‘g‘ildan darak beradigan pi-choqcha chiqibdi. Bu hol kundoshlardan birining to‘yiga, biringning azasiga aylanibdi. G‘orga choh yoqasidagi “qilko‘prik” — deb atalgan tor yo‘ldan o‘tilar ekan. Shu “qilko‘prik” dan o‘tishda Kifoyatxonning onasi nima xayolga boribdi-yu, kundoshining oyog‘ini chalibdi. Kundoshi qalqib, chohga yiqlibdi, toshdan toshga urilib, yumalab tog‘ning etagiga yetguncha bir ko‘ylak qonli go‘shtga aylanibdi. Qayoqdandir xaloyiq yig‘ilibdi, qiy-chuv, shovqin-suron ko‘tarilibdi. Mirshab, avaxta... Bu vaqtida Kifoyatxon ikki yashar ekan. Shunda Nusrat dayus degan bir kishi advokat solib, qotilani katta pul baravariga turmadan chiqarib olibdi va avval, Simga, undan keyin Qo‘qonga olib kelibdi. Qotila turma azobidan ham ko‘ra ikki yashar qizchasidan ayrilganiga chidolmay, Nusrat dayusning hamma shartiga ko‘nibdi. Shunday qilib, Kifoyatxon Qo‘qonda Xodabozordagi islovotda esini tanibdi. Revolyutsiya yili o‘n to‘rt yashar bo‘lgan Kifoyatxonni Asqar boyvachcha degan bir kishi sakkizinchı xotin qilib

olibdi. Kifoyatxon u bilan olti yil umr qilibdi.

— U o'lgandan keyin o'zimni qo'yib berdim... — dedi Kifoyatxon. — Yashirishning hojati yo'q... O'sha vaqtarda, undan keyinroq ochilgan ko'pgina xotin-qizlarning qoniga, ehtimol, men, menga o'xshagan ayollar zomin bo'lgan bo'lsa...

Keyinchalik o'sha erimdan qolgan hovli, bisot bilan Eshonga tegdim. Mana, ko'rdingizmi, o'qigani fursatim ham bo'lgan emas, xohishim ham... Qozon-tovoq qilishni ham Eshondan o'r-ganganman. Eshon akangiz juda pazanda...

Kifoyatxon Saidaning gap va muomalasidan ko'ksida tug'ilgan bir tuyg'u ta'siri bilan bu gaplarni aytishga aytди-yu, keyin o'ziga kelib, qo'rqib ketdi: "Bu qiz endi mendan jirkanmas-mikin?" Biroq Saidaning yuzida hech qanday o'zgarish yo'q edi. Saida, haqiqatan, bu gaplarga chandon ahamiyat bermaganday, ish to'g'risidagi gapni davom ettirdi:

— Mayli, bog'chadan keting, Arslonbek akamga aytинг, bo'shang. Boshqa ish to'g'risida siz ham o'ylang, men ham o'ylay, keyin gaplashamiz. Agar biron ish ma'qul kelib qolsa, Arslonbek akaga aytgani shoshilmang, chunki u kishi ko'nmasalar, mening oraga tushishim noqulay bo'lib qoladi.

Kifoyatxon Saidaning bu so'zlarida ham katta samimiyat sezdi va unga qanday va qaysi til bilan minnatdorchilik bildirishni bilmas edi.

Kifoyatxon ketgani o'rnidan turdi, Saidaning ko'ngli nimalar tilashini so'rab, o'zi birmuncha shirin, nordon ovqatlarning nomini aytib, endi chiqmoqchi bo'lganida eshik taqilladi. Saida tovush bergandan keyin eshik ochilib, bo'sag'ada novcha, bo'yni ingichka, quloqlari yelpig'ichday bir yigit paydo bo'ldi. Saida darrov bildi: doktor Kozimbek.

Kifoyatxon doktorga kursi qo'yib berib, oyoq uchida chiqib ketdi.

XIV

Kozimbek hamma yosh vrachlarday yoshiga nomunosib bir ulug' vorlik bilan kursiga o'tirdi, go'yo kasal ko'ra berib odat bo'lib qolgan bir harakat va nigoh bilan Saidaga qaradi keyin bilinar-bilinmas qizardi.

— Tanishib qo'yaylik... Kozimbek... Yosh vrachlardan... Tobingiz ochibди... bizning boboy shunaqa deb qoldilar...

Saida uning yuziga bir ko'z tashladi-yu, keyin havorang galstugiga, oq shoyi ko'ylagini g'ijimlab, qorniga botib turgan ensiz kamarning zarhal to'qasiga, tizzasida turgan ozg'in bar-moqlariga qaradi va iljayib:

— Arslonbek akam penitsillin buyurgandir? — dedi. Kozimbek chap tomondagi "o'g'ri tishi"ni ko'rsatmaslikka tirisib kului. Saidaning bu gapi, Kozimbekning kulgisi bemor bilan vrach orasida bo'ladigan rasmiyatni ko'tarib tashladi. Saidaning haziliga qarshi Kozimbek ham hazil qildi: — Bilar ekansiz... bizning boboy ovqatlardan faqat palovni, rahbarlardan faqat o'rtoq Qodirovni, dorilardan faqat penitsillinni tan oladilar!

Saida yalt etib uning yuziga qaradi. Qalandarovning fe'lini bilish mumkin, lekin uni hech kim bunday ta'rif qila olmas edi. Bu gap Qalandarovni ta'riflash bilan birga Kozimbekning o'zini ham to'la-to'kis ta'rif-tavsif etganday, butun vujudini sirtdan, ichdan yoritganday bo'ldi. Saidaning qarshisida istarasi issiq, hatto shal pang qulog'i ham o'ziga yarashgan, ochiq, xushchaq-chaq bir yigit o'tirar edi.

Kozimbek bemorning nozik va juda silliq bilagini ushlab tomirini ko'rди va qayeri og'rishini so'radi, Saida kechagi yurishni aytmoqchi emas, shuning uchun uning savoliga nima deb javob berishni bilmash edi. Kozimbek uch marta so'rab ham javob ololmaganidan keyin bemor tortinyapti deb o'yladi-da, institutda domlasidan olgan ta'lmini ishlatdi:

— Tortinmang! Biz, vrachlar, ayol kishini ko'rganimizda onamiz ham, opa-singillarimiz ham ayol ekanligini esdan chiqarib qo'yaymiz! — dedi.

Kozimbek shu gapni aytishga aytди-ю, domlasidan olgan ta'limini birinchi marta ishlatganidanmi yoki tili shundoq desa ham yosh ko'nglining allaqaysi burchi uni yolg'onchi qilayot-ganidanmi, har nechuk, qulqlarigacha qizarib, kiyik ko'zları yiltirab ketdi. U holatini Saidadan yashirish va shu bilan birga, ko'nglining sho'x beboshligini bosish uchun cho'ntagidan stetoskopni¹ olib bemorga tomon dadil engashdi, trubkani, ro'yja² ustidan ikki ko'kragi orasiga, keyin chap ko'kragini stetoskop bilan yuqoriroq surib uning ostiga qo'ydi, diqqat bilan qulq soldi. Shunda uning dimog'iga g'unchaning bag'rini eslata-digan bir hid urildi, nazarida, bu hiddan o'pkasi yayrab, umrida birinchi martaba qonib nafas olganday bo'ldi. Kozimbek ko'zi tinganday bo'lib domlasidan olgan ta'limini xuddi duo o'qiganday, ichida bir necha marta takrorladi, bu ham bo'lmagandan keyin Saidaga so'z qotdi:

— Bizning boboyni juda yaxshi bilib olibsiz. U kishini partiya majlisida intizomga bo'ysundiribsiz. Sizni orqa qilib, xotinlar u kishini tanqid qilishibdi... A'zamjon bilan Toshkentda ko'rishgan edim, o'sha gapirib berdi.

— A'zamjon bu gaplarni qayoqdan eshitibdi, kelgani yo'qku, — dedi Saida ajablanib.

— Muxbirlarning burni uzun bo'ladi, uch kilometrdan hid oladi. Zulfiqorov masalasida felyeton³ yozmoqchi, shekilli, ya-qinda kelsa kerak... Shunaqa qilib, qayeringiz og'rishini

¹ Stetoskop — yurak urishini va o'pkani eshitib ko'radigan qo'llaniladigan tibbiy uskuna.

² Ro'yja (forscha) — guldar yoki sidirg'a choyshab.

³ Felyeton (fransuzcha: feuilleton — varaq; dastlabki felyetonlar Fransiyada alohida varaqlarda chop etilgan) — kundalik hayotda ro'y beradigan salbiy hodisalarini o'tkir til bilan tanqid qilib yoziladigan publisistik janr.

aytmaysizmi? Men pediatr¹ bilan veterinarlarga² qiyin desam, ba'zan terapevtga³ ham qiyin ahvolda qolar ekan.

Kozimbekning bu hazil-o'pkasidan keyin Saida qoshini chimirib jilmaydi-yu, kechagi yurishni batatsil va uning sababini qisman gapirib berdi.

— Keyin bilib qoldim, Arslonbek akam, aftidan, menga jazo berdilar. Shu yo'l bilan meni ishdan bezdirmoqchi bo'ldilar, shekilli, — dedi Saida kulib.

Kozimbek goh kulib, goh achinib, goh otasining fe'lidan, qilmishidan xijolat bo'lib qulq solar ekan, nihoyat xo'rsinib:

— Bizning boboy shunaqalar, — dedi xuddi uzr so'raganday, — qaysi yili men kanikulga kelgan edim. Uyda mehmon bor ekan. Boboy oshni yeb, qo'lni etikning qo'njiga artdilar. Mehmonlardan juda xijolat bo'lib, shu ishlarini chakki desam... shuncha odamning ichida meni bir pul qilsalar bo'ladimi! Lekin o'shandan beri shu qiliqni tashlaganlar, oshni hatto qoshiq bilan yeydilar. Mana shunaqa, bu kishining egilishlari qiyin, egilganda ham qirsillab, chirsillab egiladilar... Bugun, ertaga ham yaxshilab dam oling, ertaga kechqurun men sizga g'alati bir dori beraman, umrbod bunaqa kasalning yuzini ko'rmaysiz.

Kozimbek ketdi. Saidaning ta'bi ochildi, shu qadar ochildiki, a'zoyi badani kelida tuyilganday qaqshayotgan bo'lsa ham, o'rnidan turib o'tirdi. Demak, Kozimbek otasining fe'l-atvorini, xulqini bilar ekan. Kamchiliklaridan xijolat tortar ekan.

Buning Saida uchun ahamiyati juda katta edi.

¹ **Pediatriya** (*yunoncha*: pais, paidos — bola + iatreia — davolash) — tibbiyotning bolalar anatomiysi, fiziologiyasi, patologiyasi hamda kasalliklari va ularni davolash usullarini o'r ganuvchi bo'limi. **Pediatr** — pediatriya mutaxassis, bolalar shifokori.

² **Veterinariya** (*lotincha*: veterenarius — hayvonlarni davolovchi) — hayvonlarning kasalliklari, ularning oldini olish usullari hamda ushbu kasalliklarni davolash to'g'risidagi fanlar tizimi va soha. **Veterinar** — veterinariya shifokori.

³ **Terapevt** (*yunoncha*: therapeutes qarovchi, g'amxo'rlik qiluvchi) — ichki a'zolar kasalliklarini aniqlash, oldini olish va davolash bilan shug'ullanadigan mutaxassis.

XV

Umida Saidadan tez-tez xabar olib turdi. Idora xizmat-chilaridan bir necha kishi kirdi. Usmonjon keldi. Mehri kelgan edi, odam borligini ko'rib eshikdan qaytdi. Eshon bir choynak choy ko'tarib kirib hol-ahvol so'radi. Zulfiqorovning xotini bitta qiyiqchada uch-to'rtta anor, bir kilodan mo'lroq sariq kishmish olib keldi. Maktab direktori, ikki o'qituvchi kelib ketdi. Tushdan keyin Huriniso dasturxon ko'tarib keldi, uzoq o'tirdi, ketishda Saidani uyiga olib ketmoqchi bo'ldi. Saida qulluq qilib: "Kasalni erkalatsangiz, kasallik haddidan oshib ketadi", — deb tegishdi.

Huriniso ketib, Saidaga qarashib turgani Kifoyatxonni yubordi. Kifoyatxon kelgani ham yaxshi bo'lgan ekan, kechga tomon keldi-ketdi ko'paydi. Shunday bo'ldiki, shu mahallarda sadaning ostida o'tirib, odamlar bilan dod-muomala qiladigan Qalandarov o'ng'aysizlanib idorasini kabinetiga ko'chirdi. Kechasi hujrada Umida yana bir kolxozchi qiz bilan yotib qoldi.

Ertalab Kifoyatxon nonushtani juda barvaqt olib keldi. Qalandarov kechasi Kifoyatxonga: "Sen bog'cha ishiga yaramaysan, ertadan boshlab bo'shataman", — debdi. Uning aytishiga ko'ra, Qalandarov bog'chaga Hurinisoni qaytarmoqchi ekan, shu vajdan Huriniso: "Kasalman", — deb yig'labdi.

Hayal o'tmay Umida ham yangi gap topib keldi: Qalandarov Zulfiqorovni kabinetiga olib kirib juda behurmat qilibdi: "Hozirdan boshlab brigadirlikdan bekor bo'lding, bugun masalangni qo'yib, kolxozdan haydayman", — debdi va kechqurun soat to'qqizga pravleniye chaqirishni Umidaga buyuribdi.

Qalandarovning Kifoyatxonni ishdan bo'shatmoqchi va Hurinisoni ishlatmoqchi bo'lgani, Zulfiqorovga endigi munosabati, Kozimbek aytmoqchi, uning chirsillab-qarsillab bo'lsa ham egilib kelayotganini ko'rsatar, lekin Zulfiqorov haqida masalani bu taxlitda qo'yishi hech jihatdan to'g'ri kelmas, bu haqda byuro

ko‘zlagan ba’zi bir fikr-mulohazalar, tadbirlar nuqtayi nazaridan qaralganda koni ziyon edi. Qalandarovga darrov uchrash, qanday yo‘l bilan bo‘lsa ham uni jahlidan tushirish — qarorini bekor qildirishga erishilmagan taqdirda ham, vaqtincha to‘xtatish zarur edi. Saida darrov kiyindi, Kifoyatxon mehribonchilik qilib hay-haylashiga qaramay, idoraga chiqdi. Qalandarov uni ko‘rib hayron bo‘ldi:

— Iye, darrov tuzalib chiqdingizmi? — dedi. Uning so‘z ohangidan Saidaning darrov tuzalib chiqqanidan rozi ekanini ham bilib bo‘lmas edi, norozi ekanini ham. — Yota tursangiz bo‘lar edi... Ish bo‘lsa bo‘lar, salomatlik kerak. Shunaqa qiling, boring, yota turing. Bugun pravleniye majlisiga ham chiqmang!

— Bugun pravleniye majlisimi? — dedi Saida talmovsirab.
— Nima masala ekan, mumkinmi.

— Masala bitta! — dedi Qalandarov. — Zulfiqorovni brigadirlikdan olib, kolxozdan dumini tugish!

Saida divanga o‘tirdi. Hozir Qalandarov uchun Zulfiqorovni kolxozdan haydashdan ko‘ra kattaroq, muhimroq ish yo‘q edi.

— To‘g‘ri, yomon odam jazosini tortishi kerak, — dedi Saida, — lekin, Arslonbek aka, uni kolxozdan haydmasdan oldin partiyaviy masalasini hal qilish kerakmikin...

— Keyin hal qila beramiz!
— Noto‘g‘ri bo‘larmikin... — dedi Saida va jo‘rttaga uning o‘ziga soldi. — Yana o‘zingiz bilasiz, mendan ancha keksa kommunistsziz...

Saidaning bu gapi Qalandarovga juda ma’qul bo‘ldi. U picha o‘ylanib qoldi-yu, qo‘ng‘iroq chalib Umidani chaqirdi.

— Umidaxon, pravleniyega odam xabar qilishni qo‘ya turing. Boshqa masala chiqib qoldi, — dedi va “ancha keksa” kommunist sifatida yosh communistlarga maslahat berdi. — Zulfiqorovni avval byuroda partiyadan o‘chiringlar, keyin umumiy majlisga solasizlar.

Ana undan keyin pravleniyega, kolxozchilarning umumiy majlisiga qo‘yamiz. Shunaqa qilinsa to‘g‘ri bo‘ladimi?

— Juda to‘g‘ri bo‘ladi! — dedi Saida.

— Xo‘sh, qachon byuro qilasizlar? Bugun kechqurun qilsalaring bo‘ladimi? Agar hozir qilsalaring, kechqurunga pravleniye chaqira berar edik...

— Mayli, — dedi Saida, — lekin shoshilmasak deyman, Arslonbek aka. Bu masala to‘g‘risida biz, byuro a’zolari, bir fikr-lashib olgan edik. Ba’zi bir fikr-mulohazalar tug‘ildi. Bu fikr-mulohazalar sizga ham ma’qul tushadi deb bir-birimizni ishontirdik.

Qalandarov butun gavdasi bilan Saida o‘girildi.

— Xo‘sh?..

— Biz masalaga kengroq qarasak deymiz. Zulfiqorovning xotin ustiga xotin olishi, albatta, ayollarga boy-feodallarcha munosabat, jinoyatdan boshqa narsa emas. Lekin uning bu qilmishi ana shu jinoyatning bir xili, xolos. Kolxozimizda bu jinoyatning boshqa xillari yo‘qmikin? Zulfiqorov birovdan paxta olib plan to‘ldirganligi, albatta, ko‘zbo‘yamachilik, buni ham jinoyat deb atash mumkin. Lekin uning bu qilmishi ham shu jinoyatning faqat bir xili. Kolxozimizda bu jinoyatning ham boshqa xillari bo‘lsa, ehtimol...

Qalandarov uzoq o‘ylab qolganidan keyin bo‘shtobgina:

— Gapni ko‘paytirib, odamlarni ishdan qo‘yishning hojati bormikin? — dedi.

Saida uning bu gapni bo‘shtob aytganidan foydalandi.

— Bir vaqt: “Illatni chimchilab olib tashlash kerak emas, tagi bilan qo‘porish kerak”, — degan edingiz, shekilli...

— Yaxshi, yaxshi! — dedi Qalandarov. — Xo‘p, qandoq qilish kerak?

Saida ixtiyorini yana uning o‘ziga tashlagan bo‘ldi.

— Nima desangiz shu-da... ishni yaxshi tekshirish, to‘liq

ko'tarib chiqish uchun komissiya tuzinglar desangiz, biz raislik-ka o'zingizni taklif qilamiz. Nima dedingiz, Umidaxon?

— To'g'ri, juda to'g'ri! — dedi Umida Saidaning niyatini fahmlab. — Komissiya raisi obro'li odam bo'lishi kerak! Arslonbek akam bo'lishlari kerak!

— To'g'ri! — dedi Saida. — Bundan tashqari, Arslonbek akamga bu ishni tekshirib tagiga yetish oson, ko'p vaqt talab qilmaydi, chunki hamma narsa o'zlariga besh qo'lday ma'lum... Bu kishiga o'n kun muhlat bersak, kifoya!

O'n kun muhlat Saidaning o'ziga kerak, bu o'n kunda "Zulfiqorov masalasi" qo'yiladigan kolxozchilarning umumiylajili-sini juda yaxshi tayyorlashni ko'zlamoqda edi.

Qalandarov uning takliflariga ko'ndi.

XVI

Saida Qalandarovning kabinetidan vaqt chog' bo'lib chiqdi, hujrasiga kelib, kechgacha o'sha majlisini tayyorlash, o'tkazish rejasini tuzdi.

Kunbotar oldida va'dasiga muvofiq Kozimbek keldi. Qalandarov uni hamshira turgani holda bir kasalni rayonga eltib qo'yishga majbur qilibdi, shuni aytib, kechikkani uchun Saidadan uzr so'radi.

— Qani doringiz? — dedi Saida.

— Dori tayyor. Men darvozaning oldida kutaman, qalinroq kiyinib chiqing, — dedi Kozimbek va chiqib ketdi.

Saida: "Ambulatoriyaga¹ olib borsa kerak", — deb o'yladiyu, jiletkasini yelkasiga tashlab chiqib bordi. Bog'ning darvozasi

¹ Ambulatoriya (*lotincha*: ambulatorius — yurib bajariladigan; ko'chma) — qatnab davolanuvchilarga va uyida yotgan bemorlarga tibbiy yordam ko'rsatadigan kichik

oldida Kozimbek oq ot minib, Saidani tavbasiga tayantirgan o'sha ko'k toyini jilovlab turar edi. Saida uni ko'rib: "Voy o'l-sin!..." — deb yubordi va shundoq bo'lsa ham toyni dadil mindi.

Ma'lum bo'lishicha, Kozimbek hech qanday dori bermoqchi emas, Saidani otga o'rgatmoqchi, pishitmoqchi ekan. Qishloqdan chiqilgandan keyin yo'l bu yoqda qolib, past-baland joylardan yurishdi, zovurlar, ariqlardan o'tishdi. Saida endi ko'k toyni bahuzur yengib borayotgan bo'lsa ham, yo'l og'irligidan biroz terladi, vujudidagi og'riq shu ter bilan chiqib ketayotganday bo'ldi. Kozimbek bundan xabardor bo'lib, tekis yo'lga boshladi.

Qosh qoraydi. Osmomonning bir chekkasida rangi o'chib, uvolgina bo'lib turgan oy nuri to'ldi, cho'lni bosib kelayotgan qorong'ilikni zovurlarga, pastqamliklarga, daraxtlarning ostiga surib tashladi.

Saida Qalandarovning nuqsonlaridan, fe'l-atvordan xabardor va bo'lajak majlisdan kuzatilgan maqsadni juda tez tushuntirish mumkin bo'lgan Kozimbekni shu ishga tortishni ko'zlab so'z ochmoqchi edi, Kozimbek sira navbat bermadi: indamaslikda nom chiqargan bu yigit nima bo'lib jag'i ochilib ketdi-yu, avval har kuni bir-bir yarim soat oqliq yurishning foydasi, undan keyin har xil, jumladan, me'da-ichak kasalliklari, bularning turi, alomatlari to'g'risida gapirdi, nihoyat anatomiyadan¹ so'z ochdi:

— O'qib yurganimizda, orig o'liklarni yaxshi ko'rар edim, maza: formalinka² solib qo'ysangiz, mayizday bo'ladi, shundoq terisini ko'tarsangiz, butun mexanizm ko'rina qoladi, — dedi va buning butun tafsilotini so'zlab ketdi.

"Qurib ketsin! — dedi Saida ichida. — Menga nima keragi

davolash-profilaktika muassasasi.

¹ Anatomiya (*yunoncha*: anatome — kesaman, yoraman) — ayrim a'zolar, sistemalar va butun organizmning shakli va tuzilishini o'rganadigan fan.

² Formalin (*inglizcha*: formalin < *lotincha*: aciditas formica — chumoli kislota) — dezinfeksiya qilish yoki tozalash uchun ishlataladigan o'tkir hidli modda (chumoli kislotaning suvli eritmasi).

bor!..”

Shu bilan sayohat va suhbat tamom bo‘ldi.

Saida ertasiga juda yengil turdi. Mushaklari hanuz og‘risa ham, bu og‘riq lohas qilib to‘shakka tortadigan og‘riq emas, aksincha, harakat qilishga xohish tug‘diradigan, kishini g‘ayratga soladigan allanechuk yoqimli og‘riq edi. Buni eshitib Kozimbek muolajasi foyda bergeniga xursand bo‘ldi: “Seans¹ tugagani yo‘q, kechqurun davom ettiramiz”, — dedi.

Saida kuni bo‘yi majlisga tayyorlik yuzasidan mo‘ljalidagi odamlar bilan gaplashish, hozir diqqat markazida bo‘lgan katta masalalardan tortib, kundalik ikir-chikirgacha ularning muhokamasiga tashlash, shu yo‘l bilan ularda fikr-muhokama uyg‘otishga harakat qilish, bulardan durustroqlarini majlisga tayyorlik ishiga tortib, tayinli vazifalar topshirish bilan mashg‘ul bo‘ldi; kechqurun esa yozgi kinoteatr qurish masalasini ko‘tarib chiqqan va shu tashabbusni o‘z zimmasiga olgan bir guruh komsomollar bilan kengash o‘tkazdi. Kengash tugab, odamlar tarqalayotgan paytda Saida derazadan Kozimbekni ko‘rib qoldi. Kozimbek, kunduzi chindan aytgan ekan, otlanib yana o‘sha ko‘k toyni yetaklab darvozaga tomon o‘tib ketdi. Saidaning ko‘ngidan lip etib bir gap o‘tdi: “Kecha kechqurun ikkovimiz dala aylandik, to‘g‘ri yo‘l qolib, allaqayerlardan yurdik. Buni, albatta, odamlar ko‘rgandir. Bugun ham shunaqa qilsak, hech kimning ko‘ngliga gap kelmasmikin?”

Saidaning kasali-yu Kozimbekning muolajasidan bexabar odamning ko‘ngliga, albatta, shunday gap kelishi mumkin edi, lekin Saida shunday xayolga borgani uchun o‘zini xo‘p urishdi, xuddi o‘ziga zarda qilganday, eshilklarni shart-shart qulflab, darvoza oldiga chiqdi. Darvoza oldida boyagi kengashdan chiqqan

¹ Seans (*fransuzcha: seanse* — muvofiq bo‘lmoq, yarashmoq; o‘rinli bo‘lmoq) — 1) kino va boshqa tomoshalarning har safar bir marta ko‘rsatilishi; 2) takrorlanadigan biror ishning har safargi bajarilishi (*bu yerda shu ma’noda*).

qiz-juvonlarning deyarli hammasi Kozimbekni qurshab, ba'zilarid ~~o'sha~~ so'zlashib, ba'zilar ko'k toyni havas bilan tomosha qilib turar edi. Bularni ko'rib Saidaning yuragi shuv etdi va, nazarida, hozir ikkovi otliq jo'naydigan bo'lsa bu yerda turgan yoshlarning biri miyig'ida kulib, biri yerga qarab, biri boshqasini turtib: "Kecha gaplari chala qolgan ekanmi?" — deydiganga o'xshadi. Saida achchig'i kelib, xuddi shundoq emasligini, shundoq bo'lgan taqdirda ham, bunaqa gaplarni nazar-pisand qilmasligini kimgadir isbot qilmoqchi bo'lganday, tikka borib tizg'inni Kozimbekning qo'lidan oldi, uzangiga oyoq qo'yishi bilar. o'ynoqlab ketgan toyga irg'ib mindi-da, yuganni ikki-uch silt ~~ub~~, gijinglatdi.

Jo'nashdi. Kozimbek bu safar yolg'izoyoq yo'ldan kanal bo'yiga boshladidi. Hademay kanal bo'yiga chiqib, keng qirg'oqdan yuqoriga qarab ketishdi. Baland qirg'oqdan shom qorong'isi asta-sekin quyuqlashayotgan qishloq, botib borayotgan quyosh katta gulxan yoqqan ufq ko'rinish turar edi. Saida xuddi Kozimbek yana me'da-ichak kasalliklari va o'liklar to'g'risida gap boshlab qo'yib, so'z navbatি bermasligidan xavotir olganday, ot va yo'l gapirishga imkoniyat berishi bilanoq maqsaddan biroz chekinibroq bo'lsa ham so'z boshladidi.

— Eshon aka dutorga xiyla chapdast ekanlar, tovushlari past bo'lsa ham shiralikkina... Shu kishini milliy muzika to'garagiga rahbar qilgani dadangiz unarmikinlar?

Kozimbek otini biroz qistab toyga yondashdi. Yoniga ot kelgandan keyin toy ham bir maromda qadam tashlay boshladidi. Kozimbek Saidaning savoliga anchadan keyin javob berdi.

— Eshonni to'garakka rahbar qilgandan ko'ra, kolxozdan haydagan ma'qulroq.

Saida unga yalt etib qaradi.

— Nega? Qaynatangiz... Bo'lajak qaynatangiz haqida hozirdan shunaqa desangiz...

— Bu narsa ayam bilan Kifoyatxon opa bichib-tikkan gap-

lar. Eshonning xomxayoli, Manzuraxon menga tegmoqchi emas, men uni olmoqchi emasman. To'g'ri, bir-birimizni juda do'st tutamiz, chunki birga o'sganmiz, bir mакtabda o'qiganmiz, bir ko'chada o'ynaganmiz. Oramizda hech qachon muhabbatga doir bir narsa bo'lган emas. Xayriyat, muhabbat bo'lмагани, bo'lгanda bu muhabbatning oxiri voy bo'lar edi. Men vrachman, shu yo'ldan ketaman. Manzuraxon balerina¹ bo'lgани o'qiyapti, umrini shu san'atga bag'ishlaydi va to'g'ri qiladi, chunki bir o'qituvchisining aytishiga qaraganda, bunaqa talantlar kam uch-rar ekan. Hozirning o'zida uning dong'i Moskvagacha ketgan. Men qishloqda ishlagim keladi. Bolaligimdan shuni orzu qila-man. Mana, ko'rdingizmi, ikkovimiz ikki yo'ldan ikki orzuni ko'zlab borayotibmiz. Agar oramizda muhabbat bo'lsa, bir-birimizning oyog'imizga oltin kishan bo'lar edik. Kishan oltin bo'lsa ham, har qalay, kishan!

Saida Kozimbek bilan bu mavzuda gaplashishni lozim ko'r-magani va shu bilan birga, mavzuni muddaoga yaqinlatish uchun:

— Men Eshonni birinchi ko'rganimda, xushlamagan edim... — dedi.

— Juda to'g'ri payqabsiz, — dedi Kozimbek. — Eshon to'g'risida men sizga bir hodisani aytib beray. Uning qandoq maxluq ekanini shundan qiyos qila bering. Urushning tagi ko'ri-nib qolgan kunlar edi, bir kuni qarasam, Eshonning iyagi burniga tegib qolibdi; surishtirib bilsam, kimdir: "Urush yana cho'zilar emish, yetti yashardan yetmish yashargacha hamma erkak zoti askarlikka olinar. emish", — deb Eshonning ko'ngliga g'ulg'ula solibdi. Eshon askarlikdan qolish uchun bir haftaning ichida bisotidagi yigirma olti tishining hammasini sug'urtirib tashlabdi.

Saida hayron bo'ldi.

¹ Balerina — balet raqqosasi.

— Ot ekanmi tishiga qarab oladi! — dedi. — Men ilgari dadangiz bilan Eshon orasidagi munosabatga bir chekkasi qudalik deb qarar edim, modomiki, undoq ekan, modomiki, Eshon shunday odam ekan...

Kozimbek uning so'zini og'zidan oldi:

— Dadang nima uchun Eshonni o'ziga bunchalik yaqin tutadi demoqchisiz-da?

— Barakalla!.. Ehtimol, Eshonning ashulasi, dutori, qiziqchiligi...

— Yo'-o'q! — dedi Kozimbek. — Buning siri boshqada. Dadam chalasavod! Dadam shu aybini Eshon bilan yopadi! Bunda tashqari, chalasavod kishi o'zidan past, nima desa "hikmat" deb turadigan odamlar bilan ulfatchilik qilishga moyilroq bo'ladi-ku! Shunda chalasavod ekanining dardini tortmaydi-da! Mana shuning uchun Eshon dadamning go'shti bilan terisi orasiga kirib olgan. Dadam qanchalik pishiq, qanchalik tadbirli odam bo'lsa ham, ba'zan uning ta'siriga beriladi.

Saida suyunib ketdi.

— Bilar ekansiz, juda yaxshi bilar ekansiz, Kozimbek! Mana shuni Arslonbek akamga uqtirsak, uqtira olsak, marra bizniki. To'g'risini aytsam, dadangizga uqtirishimiz juda zarur bo'lgan gaplar yana bor, yana topiladi.

Saida umumiy ahvolni, Zulfiqorov ishi bahonasi bilan ochilishi zarur bo'lgan illatlarni mufassal so'zlab berdi va o'sha majlisni tayyorlashda, o'tkazishda Kozimbekning yordamiga muhtoj ekanini pisanda qildi. Kozimbek partiya tashkilotiga qo'lidan kelgan yordamni berishga tayyor ekanini bildirdi.

— Bizning vazifa, — dedi Saida — kolxoz hayotida odamlar ko'nikib qolgan yoki noiloqlikdan ko'z yumgan hamma illat-larga xalqning diqqatini tortish, bu illatlarning sababini, natijasini el ko'ziga ko'rsatish, odamlarda fikr uyg'otish, ularni bu

illatlarga qarshi kurashga yo'llash. Majlis mana shu kurashning boshi bo'lishi kerak!

Bular kanalni yoqalab borib ko'prikka yetganda, oydinda suyuq oltinday oqayotgan kanal, undan nari shaffof qorong'ilik qoplab yotgan paxtazor, uzoqdagi past-baland daraxtlar manzrasiga mahliyo bo'lib turib qolishdi. Oradan birmuncha vaqt o'tgach, kanalning u yog'idagi ilang-bilang yo'lida uzoqda avtomobil chirog'i ko'rindi. Chiroq o'ngga qayrilib g'oyib bo'ldi-yu, hayal o'tmay yaqinroqdan ko'zni qamashtiradigan yog'du sochib chiqdi va bosinqi motor tovushi eshitildi. Saida boy'a: "Kozimbek bilan otlanib ketsam, hech kimning ko'ngliga gap kelmasmikin?" — degan xayolga borgani uchun o'zini naqadar urishgan bo'lsa ham, hozir besaranjom bo'lib qoldi.

— Yuring, Kozimbek, keta qolaylik! — dedi va toyning boshini orqaga qayrib, yuganini bir-ikki silkidi. Toy yo'rg'alab ketdi.

Kozimbek Saidaning to'satdan jo'nab qolganiga tushunolmay, otini yo'rttirdi.

Ikkovi qishloqqa birin-ketin kirib keldi. Saida kattakon tolning soyasida otdan tushdi, tor ko'cha bilan hujrasiga bormoq-chi ekanini aytib, Kozimbek bilan xayrlashdi.

Kozimbek toyni yetaklab, allanechuk bir kuyni xirgoyi qilib, otxonaga qarab ketdi.

XVII

Partbyuro kommunistlar, aktiv komsomollar va partiyasiz aktivlar ko‘magida majlisga tayyorlik ishini naqadar ehtiyo-korlik bilan olib borayotgan bo‘lsa ham, xalq orasida vujudga kelayotgan uyg‘onish natijasi bo‘lib, Qalandarovni goh hayratga soladigan, goh darg‘azab qiladigan hodisalar yuz bera boshladi.

Bir kuni partbyuro a‘zosi sifatida Umida har xil sabab bilan hech qayerda ishlamaydigan xotin-xalajni yig‘ib, ularning hol-ahvolini, talab va ehtiyojlarini, ishlash imkoniyatlarini bilmochi bo‘ldi. Xotinlarning bir qismi o‘zi ko‘zlab yurgan yoki kuchi yetadigan sohada ishlashga xohish bildirdi. Hech qachon va hech qanday majlisga qatnamaydigan Kifoyatxon ittifoqo shu majlisga kelgan ekan, ishlashga xohish bildirgan xotinlardan biri so‘za-chiqib: “O‘l bu kuningdan! Tokaygacha raisga malaylik qilib, bog‘chada bolalarning rizqini yeysan!” — debdi. Zulfiqorovni xotini uyidan haydab yuboribdi va Qalandarovning nomini aytmagan bo‘lsa ham, “suyangan tog‘i” sha’niga qancha bayt-u g‘azallar aytibdi. Buxgalteriya xodimlaridan birining kolxoz-chilar haqiga xiyonat qilayotganligi to‘g‘risida gap o‘rmalab qoldi, bu xodim o‘tgan yil kimgadir mehnat kunini ortiq yozib, daromadni “arra” qilgan emish. Qalandarov bir kuni samovarda karillab, o‘zini dono va bir agitatorni nodonga chiqarish uchun: “Bilasanmi, paxtadan nimalar bo‘ladi?” — degan ekan, agitator uni yuz-xotir qilmasdan: “Men-ku, buni bilaman, lekin sizning temirdan, nefstdan, ko‘mirdan nimalar bo‘lishini bilishingizga gu-monim bor”, — deb raisni ko‘pchilik ichida o‘sal qilibdi.

Odamlar nechukdir shu taxlitda betga chopar, andishasiz bo‘lib ketayotganini Qalandarov mana shunday o‘z ko‘zi bilan ko‘rib, orqavoratdan eshitib, lekin birovga bir nima demay, hammasini ichiga solib yurgan edi, bir kuni yorildi.

O‘sha kuni kechqurun Saida o‘z kabinetida siyosiy to‘garak

mashg'ulotini o'tkazdi. Odamlar tarqalgandan keyin boshqa gruppada o'qiydigan bir qiz kirib keldi-yu, bidirlab, Mehrining o'qishga yuborilganligiga "kolxozdag'i hamma qizlar" nomidan qattiq norozilik bildirdi. Buning ustiga nima bo'lib Qalandarov kirib qoldi. Qiz uning hurmatiga o'rnidan turdi, lekin gapni davom ettirdi:

— Jinoyat qilgan jazo tortadi-da, nahot mukofot olsa! — dedi qizlardan biri.

— Ko'zingiz ko'rgani Mehri bo'libdi-da, kolxoza boshqa odam qurib ketgan ekan-da!

Saida qizga yotig'i bilan gap uqtira boshlagan edi, Qalandarov tutaqib ketdi.

— Hoy, menga qara, qayerda katta bo'lgansan? Adab-dobni bilasanmi?

— Nima qildim, beodobchilik qilib?

Qalandarov unga bir o'qraydi.

— Yana nima qilmoqchi eding? Sekretar bilan shunaqa gaplashadimi kishi! Bu yerda men o'tiribman...

Qiz so'z qaytarmoqchi bo'lgan edi, Qalandarov baqirib berdi, shunday baqirdiki, Saida o'ng'aysizlanib ketdi. Qiz zarda qilib chiqib ketdi. Uning bu alfozda chiqib ketishi Qalandarovni yana ham g'azabga keltirdi. U sekretarni beodob xurujidan himoya qilgan bo'lib, ko'ngliga tugib yurgan gapini gapirib oldi.

— Ayb o'zingizda! — dedi Saidaga qo'lini bigiz qilib, — odamlar bilan aymoqi bo'lib kattalarni betga chopar, beandisha, yoshlarni shapshak qilib qo'ydingiz! Bunaqa fuqaroparvarlikdan ishga foyda yo'q! Har kim o'z izzatida turishi kerak!

Qalandarov fuqaroparvarlik haqidagi gapni pisanda qilib aytdi. Saida buning zamirida nima yotganini, hozir bu haqda munozara qilsa, Qalandarov o'z nuqtayi nazarini isbot qilishga tirishib, janjal chiqarishini, natijada, bu botqoqqa yana ham chucherroq botishini bilib turgani uchun so'zni qizning "beodobchi-

ligi” doirasidan chiqarmaslikka tirishdi?

— Birov muomalani biladi, — dedi Saida nihoyatda sovuq-qonlik bilan, — birov bilmaydi; birov gapni yog’lab gapiradi, birov tikanak bog’lab gapiradi... shuning uchun ish bilan kelgan odam gapni qay tarzda gapirganiga emas, nima deganiga qaralsa, durust bo‘lar...

Qalandarovga qizning shapshakligidan ham ko‘ra, Saidaning bu gapi oshib tushdi.

— Mana shunaqa qilib xalqni buzasiz-da! Hamma tepangiza-chiqib ketyapti, indamaysiz! Ish bilan kelgan emish! Nima ish bilan kelibdi?

Saida jilmaydi.

— Nazarimda, bizni tanqid qilgani kelibdi.

— Nima, Mehrini o‘qishga yuborib xato qilibmizmi?

— Yo‘q, bu to‘g‘rida qiz xato qilyapti. Biz buni tushuntirishimiz kerak edi. Menga ma’qul bo‘lgan tomoni boshqa... Mushtday qiz bizning ishimizga aralashyapti. Ko‘ziga xato ko‘ringan narsa to‘g‘risida tortinmay gapiryapti...

Qalandarovning achchig‘i keldi.

— Tanqid shunaqa bo‘lar emishmi? “Ko‘zingiz ko‘rgani Mehri bo‘libdi-da! Kolxozda Mehridan boshqa odam qurib ketibdimi!..” Menga shunaqa desin, ko‘kragiga tizzamni tirab tilini sug‘urib olay!

Tanqid deganda raisning og‘zidan chiqqan bu gapdan Saida tashvishga tushgan bo‘lsa ham, qah-qah urib kuldi.

— Qo‘shnilarning oldida toza sharmanda qilar ekansiz!..

Qalandarov Saidaning oldiga nima uchun kirganini unutib, chiqib ketmoqchi bo‘lgan yerida to‘xtadi.

— Nega? Qanaqa qo‘shni?

— “Sotsializm” kolxozidan keladigan o‘zaro tekshirish brigadasi a‘zolari kamchiligidimizni topib tanqid qilishsa, har birining ko‘kragiga tizzamizni tirab “tilingni chiqar” deymizmi?

Bu gap Qalandarovning jon-jonidan o'tib ketdi.

— Muncha ha'n zahar bo'lmasangiz! — dedi chakka tomiri chiqib.

Saida kulib yubormaslik uchun bilagini qattiq chimchilab, labini tishladi. Qalandarov birozdan keyin so'radi:

— Brigada kelar emishmi? Biz brigada yuborganimiz yo'q-ku? — dedi va Saidadan javob kutmay jahl bilan mo'ylovini burar ekan: — Kelsa kelaversin. Men Nazarovga hech qachon yutqizgan emasman! — dedi.

“Bo'ston” qatorasiga bir necha yildan beri “Sotsializm” bilan musobaqalashadi, haqiqatda ham, “Sotsializm”ni yutsa yutganki, unga yutqizgan emas. Lekin o'zaro tekshirish o'tkazilganda ham, musobaqa yakunlanganda ham hamma e'tibor xo'jalik masalalariga berilib, shartnomaning boshqa moddalari faqat xo'jako'rsin uchungina tilga olinar edi. Saida buni yaxshi bilar edi.

— Xo'jalik ishlaridan ko'nglim to'q, — dedi Saida. — Hatto shunday ahvolda bo'lgan g'o'zani ham ko'tarib oldik. Lekin madaniy-maishiy sohadagi ishlarimiz oqsaydi.

— Masalan? — dedi Qalandarov, garchi Saida nimalarni ko'zda tutayotganini o'zi bilsa ham.

— Masalan... uy-joy qurilishini olaylik. Bu yil yigirmata uy qurishimiz kerak. Yilning yarmi o'tib ketdi, endi beshta uy bitdi. Ha, ayt shunday, “Sotsializm” pravleniyesi g'alati bir masalani muhokama qilibdi: “Odam bolasi qayerda, qanday sharoitda tu-g'ilayotibdi, qayerda va kimlarning qo'lida qanday tarbiya ko'rayotibdi!” Juda hayron qoldim! Bu hazil gap emas! Pravleniyeda shunday masala muhokama qilinishi hazil gap emas!

— Bu Nazarovdan chiqqan aql emas, — dedi Qalandarov, — kim aytdi sizga?

— Qaysi kuni “Sotsializm”ga borgan edim, partiya tashkilotining sekretari bilan gaplashib qoldim. O'sha aytdi.

Qalandarov xavotirga tushganday shoshib:

— Nima ish bilan borgan edingiz?

— Shunday... Kechki payt otlanib... O'zimni otga o'rgata-yotibman. Ko'k toy hozir menga juda o'rganib, ipakday bo'lib qoldi.

Qalandarov Saidadan bir tarsaki yeganday dami ichiga tu-shib ketdi. Uning "Sotsializm"ga borganligi, sekretar bilan gap-lashganligi, shu hafta ichi o'zaro tekshirish brigadasi kelishi ko'nglida ko'p shubhalar, gumanlar, taxminlar tug'dirgan bo'lsa ham, hech narsa demadi, holatini bildirmaslik uchun Saidaga bir-ikki savol bergan bo'ldi-yu, nimaga kirganini butkul unutib, chiqib ketdi. Saida bularning hammasini sezdi, lekin sezganini Qalandarovga bildirmadi.

"Sotsializm"dan o'zaro tekshirish brigadasi rosa to'qqiz kun deganda keldi.

Qalandarov brigada qachon kelishini Nazarovdan aniq bilib, bir hafta davomida o'zi yugurib, odamlarni yogurtirib, iloji bor tayyorgarlikni ko'rди. Kozimbekni kuni-tuni yogurtirib, tug'ruq-xonaning kam-ketigini to'g'riladi. Kifoyatxon hammomga kassir va hammom qoshidagi sartaroshxonaga usta yordamchisi etib tayinlandi. Huriniso o'z vazifasining ijrosiga kirishib, bir necha kun davomida bog'cha hovlisida lapanglab, u uydan bu uyga kirib, semizligidan nolib, bog'chani shu ahvolga solgan Kifoyat-xonni qarg'ab, to'q pashshalar qoraytirib yuborgan devorlarni oqlatdi; shiftlarni, mebellarni attirdi, hovlini tozalatdi, bebosh bo'lib ketgan bolalarni adab-odobga o'rgatdi... Klubni bezatish, hali rasmiy suratda tashkil topmagan milliy muzika, motor, radio, agrotexnika, foto-garaklarini uskunalash uchun pul berildi. Zarur bo'lib qolgan vaqtida tegirmon yurgizib, mana shunaqa lozimomad chog'larida chiroq yoqadigan "elektrostansiya" mexanigining "ko'tarolmaydi" — deb dod deyishiga qaramay, Qalandarov idoraga, sada atrofiga, choyxona va ko'chaga yana

birmuncha lampochkalar qo'ydirdi; brigada kelgan kundan boshlab, to ketguncha stansiyani yurgizib turish, chiroqlarni lipillatmaslik, lampochkalarning simyog'ochda pomidorday qizarib turishiga yo'l qo'ymaslikni buyurdi. Ertasiga — brigada keladigan kuni kechqurun idora xizmatchilaridan kimda batareyali radiopriyomnik bo'lsa, hammasi safarbar qilinib, idora yo'lagiga, ko'cha tomondagi boloxona ayvoniga, hammom va uning ustidagi mehmonxonaga, choyxonaga, garaj hovlisi va boshqa joylarga o'rnatildi. Brigada kelgan kuni bu priyomniklar erta saharden yarim kechagacha quloqlarni qomatga keltirib turdi.

Brigada kolxozning xo'jalik va madaniy yumushini uch kun tekshirdi. Uchinchi kuni kechqurun umumiy majlis chaqirildi.

Brigada "Bo'ston"ning ekin-tikinidan unchalik nuqson topmadi, aksincha, ko'p brigadalardagi paxta parvarishiga yuksak baho berildi. Gap shu haqda borayotganda shopday mo'ylovini tez-tez burab, kerilib, o'tirgan Qalandarov fermalardagi kamchiliklar aytilganda boshini quyi solib, qo'liga tushib qolgan qalam bilan qog'oz chiza ketdi; madaniyat, madaniy qurilish sohasidagi kamchiliklar to'g'risida qiziq-qiziq faktlar ochilib, xaloyiq gurgur kulganda esa qizarib, terlab o'tirgan yerida yarim gaz cho'kkanday bo'ldi.

Shu xilda kulgiga sabab bo'lgan faktlardan biri radio edi. Brigada a'zolaridan biri har qayerda o'rnatilgan batareyali priyomniklarga e'tibor qilgan ekan. Shu odam: "Kolxozi bu xilda radiolashtirish qimmatga tushmaydimi?" — degan gapni o'rta ga tashladi.

Shunda orqa qatorda o'tirgan yosh, sho'x bir tovush: "Tashvish tortmang, hammasi oriyat, sizlar ketgandan keyin egalari olib ketadi", — dedi. Qiyliriq, chapak bo'lib ketdi. Qalandarov bu "xoin" kim ekanini harchand bilgisi kelsa ham, o'sha tomonga qaragani boshini ko'tarolmas edi.

Majlisning oxirida Qalandarov so'z oldi. U minbarga chiq-

qanidan keyin yana ham qizarib, ko‘zları miltillab, avval zalga, keyin prezidiumga qaradi. Saida stolga tirsaklanib, ikkala qo‘li bilan boshini ushlab o‘tirgan edi. Q landarovning ko‘zi ko‘ziga tushishi bilan ikki marta tilini ko‘rsatdi. Qalandarov shu qadar hayajonda, shu qadar parishon bo‘lishiga qaramay, Saidaning bu ishorasini darrov tushundi, Saida. “Taqnidchilarning tilini sug‘urib olishga urina ko‘rma”, — demoqchi edi.

Qalandarov, haqiqatan, tanqidchilarning boshini qashlab turib, qorniga mushtlamoqchi, hatto: “Yaqinda biz ham “Sotsializm”ga brigada yuboramiz, o‘shanda gaplashamiz”, — demoqchi edi, Saidaning ishorasidan keyin bu niyatidan qaytdi, shu bilan birga, gapini yo‘qotib qo‘ydi; minbarda xiyla turib qolganidan keyin so‘zini musobaqadoshlarga rahmat bilan boshlab, rahmat bilan tugatdi. Saida nihoyatda xursand bo‘lib boshlab bergen chapak uzoq davom etdi.

Shundan keyin Saida Qalandarovni tanqidga xiyla eti o‘lgan hisoblab, ko‘zlagan majlisini yaqin kunlarda o‘tkazish mumkin degan qarorga keldi. Rostdan ham, tanqidga Qalandarovning eti xiyla o‘lgan, bundan birmuncha vaqt burun uni birov shunchalik tanqid qilsa, haqiqatan, “tizzasini ko‘kragiga qo‘yib, tilini sug‘urib olishga” urinar edi.

XVIII

Partbyuro Zulfiqorov ishi yuzasidan tuzilgan komissiyaning raisi Qalandarovning informatsiyasini, komissiya chiqargan xulosani eshitib, muhokama qilib, Zulfiqorovni partiya safidan chiqardi, shu bilan birga, xotin-qizlarga munosabatda o‘tmish sarqitlari hanuz yuz berib, ko‘zbo‘yamachilik Zulfiqorov ishidagi-dek jinoiy tusda bo‘lmasa ham, har nechuk, sodir bo‘lib turishini ta’kidladi va kommunistlarni bu illatlarga qarshi omensiz ku-

rashga chaqirdi.

Ikki kundan keyin bo'lgan yopiq partiya majlisi byuroning qarorini bir og'izdan tasdiqladi. Shu bilan birga kommunistlar Zulfiqorov nomi bilan yuzaga qalqib chiqqan bu illatlarga churroq qo'l solishdi. Kommunistlardan biri bundan birmuncha vaqt burun klubda xotin-qizlar uchun uyushtirilgan leksiyadan keyin bo'lgan gaplar haqida so'zlab, Saidani tanqid qildi:

— O'shanda: "Nima uchun bizning kolxozda hali ham xotin-xalajga bir ko'z bilan qaraladi-yu, erkaklarga boshqa ko'z bilan qaraladi", — degan savol tushganda siz, o'rtoq Aliyeva: "Men bu savolga dabdurustdan javob berolmayman, vaqt-soati bilan javob topamiz", — degan ekansiz. Qani javob topganingiz? Bu ko'pdan beri javobga mahtal bo'lib yotgan savol edi-ku. Agar shu savolga ilgariroq javob topilsa, partiya tashkilotimiz, pravleniyemiz shunga qarab ish tutsa, ehtimol, Zulfiqorov ham qadamini bilib bosar edi, Mehri ham uning izidan yurmas edi. Yana bir misol: siz, o'rtoq Aliyeva, o'zini salqinga urgan bir qancha erkaklarning o'rniga xotin-qizlardan qo'yish masalasini ko'targan edingiz, nima uchun shu masalani oxiriga yetkazmadingiz? Bunga kim, kimlar monelik qildi?

Partbyuro bilan pravleniye bu masala bilan muttasil mashg'ul bo'lsa ham, bunaqa ishlarni darrov qilib bo'lmash edi. Shuning uchun bu haqda hozir ta'na qilish ertaroq bo'lsa-da, ortiq masalani to'g'ri va keskin qo'ygani uchun Saida xursand bo'ldi-yu, tanqidga tan bergenini ko'rsatish maqsadida boshini quyi solib o'tirdi; o'zini shunday tutishi, nazarida, bir jihatdan, komunistlarning so'zlashga rag'batini keltirsa, ikkinchidan, dambadam luqma tashlab, bo'lar-bo'lmashga betoqat bo'lib o'tirgan Qalandarovga ibrat bo'lishi kerak edi. Biroq uning ikkinchi mo'ljali to'g'ri chiqmadi. So'zga chiqqan kommunistlar xotin-qizlar masalasida partbyuroni, ayrim kommunistlarni, Saidani tanqid qilganda, har nechuk, gapga qulog solayotgan Qalan-

darov, tanqidning tig'i o'ziga qaratila boshlaganda jizzakilik qila boshladi. U avzoyidan so'zga chiqib hamma yoqni chapa-rasta qilib tashlaydigan, majlisning salmog'iga, salobatiga putur yet-kazadiganga o'xshab qoldi. Shuning uchun Saida muzokaraning oxirini kutib o'tirmasdan so'z oldi:

— Biz hozir muhokama qilayotgan illatlarni Zulfiqorov undirib, Zulfiqorov o'stirgani yo'q! — dedi Saida. — Bu illatlarning chuqur ildizlari o'zimizda bo'lgan. Qay sabab bilan bo'l sin kolxozimizga vujudga kelib qolgan "ob-havo sharoiti" uni ko'kartirgan, o'stirgan, ayrim hollarda g'ovlatib yuborgan. Biz hozir bu illatlarning g'ovlab ketgan joyini ko'rib turibmiz. Bu "ob-havo sharoiti" bir tomonidan, illatni ko'kartirgan, o'stirgan bo'lsa, ikkinchi tomonidan, odamlarni shu illatlarga ko'niktirgan, bularni payqamaydigan qilib qo'ygan. Hammadan mana shu yomon!

"Kolxoza ob-havo sharoiti" degan gap Qalandarovga tegib ketdi. U shovqin solib yubordi:

— Masalasini qo'yib o'tiribmiz-ku, qani ko'nikkanimiz?! Qani payqamaganimiz?!

Saida uning shunday deyishiga mahtal bo'lib turganday darrov ilib oldi:

— Ayollarga feodal munosabat faqat xotin ustiga xotin olish, ko'zbo'yamachilik, faqat paxta o'g'irlab plan to'ldirishdan iboratmi?

Maktab direktori Saidaning fikrini quvvatladi:

— Bundan o'n yil burun maktablarga tortilgan sakson uch qizdan bu yil o'ninchı klassni faqat olti kishi bitirdi, qolgani qani? Bu ahvolni kim payqadi? Payqash u yoqda tursin, o'qituv-chilarining dodiga qulqoq osadigan kishi bo'lmadi! Bu feodal munosabatga kirmaydimi?

Kommunistlardan yana biri luqma tashladi:

— "Sotsializm"dan brigada kelishi oldida oriyat — priyom-

niklar bilan kolxozni radiolashtirganimiz ko‘zbo‘yama-chilikka kirmaydimi?

Qalandarov bir nima deb do‘ng‘illab yerga qaradi, burnining uchi terdan yiltiradi.

Odamlar Saidaga mana shunaqa luqmalar tashlab, savollar berib, so‘zga chiqib, majlisda shunday ruh hukm surdiki, Qalandarov, savlat-salobati, obro‘yi asta-sekin nurayotganday bo‘lib, gapirish va biron fikrni o‘tkazishdan ko‘ra, majlisni tezroq tugatishni xohlab qoldi.

Uning kutganiga qars‘ui, o‘zi raislik qilganiga qaramay, pravleniye majlisi ham xuddi shu ruhda o‘tdi. Ilgarilar har vosita bilan majlisni bosib, odamlarni og‘ziga qaratib kelgan Qalandarov endi xuddi tepasida ulug‘ bir odam turganday salobatini yo‘qotib qo‘ydi. U o‘zini o‘nglab olish uchun nima desa, nima qilsa, hammasi aks natija berar edi:

Pravleniye majlisi nihoyasiga yetay deb qolganda, Qalandarov nima bo‘lsa ham biron fikrni o‘tkazishga qasd qilib qoldi: so‘zga chiqqanlarning hammasi bir ovozdan: “Zulfiqorovni brigadirlikdan olib, kolxoza ketmonchi qilib qoldirilsin”, — deb turganda Qalandarov uni kolxozdan beto‘xtov haydashni taklif qildi va shu taklifida turib oldi. Bu hol hammani tashvishga solib qo‘ydi: Qalandarov o‘z fikrida qolganligini protokolda qayd etilishini talab qilsa-yu, masala shu ko‘yicha umumiyligiga olib chiqilsa, buning oqibati nima bo‘ladi? Buning oqibati nima bo‘lishini hamma bilib turar edi: birinchidan, rais bilan butun pravleniye a‘zolari orasidagi kelishmovchilik xalqni hayratga va parishonlikka soladi, Qalandarovni xushlamaydigan odamlar bundan foydalanib, shu majlisning o‘zida har xil gaplar tarqatadi; ikkinchidan, majlisda, turgan gap, Qalandarovning fikrini yoqlaydigan, ochiq yoqlamagan taqdirda ham, unga xushomadgo‘ylik qilib chapak chaladigan odamlar topiladi, unda tortishuv boshlanadi-yu, xalqning diqqati asosiy masaladan chetga tortila-

di; uchinchidan, Qalandarovning taklifi, shubhasiz, o'tmaydi, unda raisning obro'yi tushadi.

Umida ikkinchi marta so'z oldi:

— Arslonbek aka, — dedi toliqqan tovush bilan, — siz bu masalada ko'pchilikning ra'yigagina emas, hatto o'z fikringizga qarshi chiqayotibsiz. Hammomning go'laxiga bir jinnini qo'yganingizda nima degan edingiz? Shu gapingizni Saidaxon aytib berganda ko'zlarimga yosh kelgan edi... O'shanda: "Odamning chiqiti bo'lmaydi", — degan ekansiz!.. Endi nega bunaqa deb o'tiribsiz?..

Qalandarov uzoq sukut qildi, so'ngra muloyim, ko'pchilikning fikriga qo'shilishini ko'rsatadigan bir tarzda so'z boshladiyu, lekin oxiriga borib qizishib ketdi aynidi:

— Men halol odamni kolxozdan haydash to'g'risida taklif kirgizayotganim yo'q, jinoyatchi haydalsin deya yotibman! O'z laring illat, illat deysizlar, o'sha illatlarni yo'qotish uchun shunaqa bir ablahni haydamasak, boshqalarga ibrat qilmasak, quruq gapdan nima chiqadi. Men shu fikrda qolaman, protokolning bir chekkasiga yozib qo'yilsin!

Tamom! Boshqa gapga o'rinn qolmadi.

Shundan keyin pravleniye a'zolaridan biri masalani yanagi majlisda ko'rib hal qilish uchun ochiq qoldirishni taklif qildi. Hamma shunga ko'ndi. Qalandarov tarxashlik qilmadi.

Odamlar tarqala boshladi. Qalandarov Saidaga: "Sen qol", — deb imo qildi va kabinetdan hamma chiqib ketgandan keyin g'oyat o'pkalangan bir alfozda:

— Bu qandoq bo'ldi, Saidaxon! — dedi. — Sen: "Byuro sostaviga kirmasang ham hamma ishni mudom sen bilan bamaslahat qilamiz", — degan edingiz... Bu yog'i qandoq bo'ldi?

Saida juda hayron bo'lib so'radi:

— Byuro qaysi masalada sizning ra'yingizga qarshi ish qildi?

— To‘g‘ri-ku, lekin... mana bu Zulfiqorov masalasini aytaman!

Saida talmovsiradi:

— Zulfiqorovning partiyadan chiqarilishiga rozi emas-midingiz? Umumiy majlisda hech narsa demadingiz, qo‘l ko‘tarmadingiz-ku!

Qalandarovning yuragi torlik qildi.

— Iye... Kolxozda qoldirish masalasini aytaman!..

Saida chuqur taassuf bilan javob berdi:

— Kolxozda qoldirish, qoldirmaslik masalasini pravleniye hal qiladi-da. Partbyuro hal qilganda, albatta, siz bilan maslahatlashar edik. Pravleniyening raisi o‘zingiz...

Qalandarovning dami ichiga tushib ketdi.

Kechqurun Saidaning hujrasiga Kozimbek keldi. Kozimbek hech qachon qorong‘i tushgandan keyin kelmagani uchun Saida: “Qalandarov haqida biron gap topib keldimi?” — degan xayolda xavotirga tushdi-yu, darrov cho‘qilab ko‘rdi. Yo‘q, xotirjamlik ekan: Qalandarov majlisdan kasal odamday inqillab: “Bo‘ri qari-sa, itga kulgi bo‘ladi”, — deb javrab kelibdi-yu, bir piyola musallas ichib yotibdi. Kozimbek dadasingin bu kayfiyati va qilmishiga chandon e’tibor bermabdi, shekilli, shu gapni aytdu-yu, Abu Ali ibn Sinoning¹ me‘da kasalliklari to‘g‘risida aytganlaridan so‘z ochdi. Saida uning sodda va beg‘uborligidan ichida kulib, so‘ziga quloq soldi.

¹ Abu Ali ibn Sino (980–1037) — jahon fani taraqqiyotiga ulkan hissa qo‘shtigan O‘rtacha Osiyolik buyuk qomusiy olim. G‘arbda Avitsenna nomi bilan mashhur. Zamondoshlari ibn Sinoni “Shayx ur-raisi” (“Donishmandlar sardori, allomalar boshlig‘i”), “Sharaf al-mulk” (“O‘lka, mamlakatning obro‘sisi, sharafi”), “Hujjat al-haqq” (“Rostlikka dalil”); “Hakim al-vazir” (“Donishmand, 13 tadbirkor vazir”) deb ataganlar. “Tib qonunlari”, “Kitob ash-shifo”, “Donishnama”, “Insaf — adolat kitobi”, “Kitob an-najot”, “Hikmat al-mashriqiyin” (“Sharqchilar falsafasi”), “Tayr qissasi”, “Salomon va Ibsol”, “Hayy ibn Yaqzon”, “Yusuf haqida qissa”, “Risola as-san‘a ilabaraqiy” (“Baraqiyga atab san‘atga doir risola”) kabi bir qancha asarlar muallifi.

XIX

Qalandarov bir piyola musallas ichib yotganicha kechasi soat o'n ikkidan o'tganda telefon qo'ng'irog'idan uyg'ondi. Rayijroqo'm raisi uning ertaga soat o'n birda bir kelib ketishini so'rар edi.

Ijroqo'm raisi hech qachon bunaqa bemahalda telefon qilmagani, buning ustiga, nima masalada chaqirayotganini aytmagani uchun Qalandarov ko'ngli xijil bo'lди-yu, ertasiga ertaroq yetib bordi. Qabulxonada yana bir qancha raislar gurunglashib o'tirishar edi.

Qalandarovning eski oshnalaridan biri uning oldiga kelib, dabdurustdan:

— Sekretaring seni minib olibdi deb eshitdim, rostmi? — deb tegishdi.

Bu gap hazil tariqasida aytilgan bo'lsa ham, Qalandarovning jon-poni chiqib ketdi:

— Bu gapni senga qaysi eshak aytdi! Meni minadigan odam bolasi hali tug'ilgan emas. Sekretarim ayol bo'lsa ham shu gapni senga aytgan odamning yigirmatasiga alishmayman. Aytib qo'y!

Rosa soat o'n birda raislar kabinetga taklif qilindi. Rayijroqo'm raisi so'zni juda qisqa qildi Rayonga o'n bir kishidan iborat hind xotin-qizlari delegatsiyasi¹ kelar ekan. Delegatsiya hozir Samarqandda bo'lib, indinga soat to'rtda rayonga kelish ehtimoli bor ekan. Delegatsianing rayon bo'yicha marshruti hozir ma'lum bo'limganidan rayijroqo'm raisi mehmonlar rayondan chiqib ketguncha kolxoz raislarining biron yoqqa ketib qolmasliklarini, kolxozga mehmonlar tashrif buyurgan taqdirda o'zları bosh bo'lib kutib olishlarini iltimos qildi.

¹ Delegatsiya (*lotincha: delegatio — yuborish, tayinlash*) — biror tashkilot yoki davlat tomonidan belgilangan, yuborilgan vakillar guruhি.

Qalandarov hech qachon bunaqa mehmon kutmagani uchun rayijroqo'm raisi biron yo'l-yo'riq ko'rsatar deb o'ylagan edi, biroq rais bunday qilmadi. Hech kim buni so'ramadi ham.

Qalandarov boshqa yumushlar bilan rayonda bir-ikki soat aylanib qoldi-yu, kolxozga kun og'ganda qaytdi. U sadaning tagiga o'tirib, bir choynak choy chaqirdi, Saidani so'ramoqchi edi, o'zi kelib qoldi. Saida darvoza oldida ko'k toydan tushib, uni kimgadir berdi-da, qo'lidagi papkadan yo'lakay bir qog'ozni olib, Qalandarovga tomon keldi. Qalandarov bu safar nima bo'lib unga o'rnidan turib qo'l berdi va mehmon to'g'risida og'iz ochishi bilan, Saida:

— Xabarim bor, — dedi-da, boyagi qog'ozni uzatdi. — Programma. Mehmonlar kolxozimizda necha kun turishini bilmaymiz, shuning uchun programmani ehtiyyotdan uch kunlik tuzdik. Kechqurun pravleniye a'zolaridan uch-to'rt kishini charqib, har kimga tayinli bir vazifa topshirilsa...

Qalandarov programmaga ko'z yugurtirdi. Mehmonlar uch kun davomida qachon, qaysi soatda qayerda bo'lishi, nima bilan shug'ullanishi soatma-soat, minutma-minut ko'rsatilgan edi.

Qalandarov yelkasidan bir tog' tushganday bo'lib, quvonchi ichiga sig'masa ham, o'zini tutib:

— Durust, durust! — dedi. — Ayol toifasidan bo'lsangiz ham, durust chiqdingiz!..

Saida kuldi.

— Hech andisha qilmaysiz, odamga qattiq tegadi hay demaysiz-a, Arslonbek aka!.. Ayol toifasidan bo'lsang ham... Bu maqtaganingizmi?

— Bo'lganim shu! Nima ekanimni cho'qilab, titkilab bil-ganiningizdan ko'ra, o'zim aytib turganim yaxshi emasmi? Nima qilasiz, meni chiston qilib!..

Qalandarov programmani yana ko'zdan kechirar ekan, uch joyda o'zining nomini ko'rib kayfi uchib ketdi: mehmonlarni

kutib olish va kuzatishda qisqacha nutq so‘zlashi, o‘z uyidagi qabul marosimida esa qadah ko‘tarishi kerak edi.

Qalandarov boshni qashlab qoldi.

— Hmm... men gapirishim kerak bo‘larmikin... Men paxta to‘g‘risida gapisam-u, boshqa mayda masalalarga boshqa odamlarni to‘g‘rilasak...

Saida uning aslida nima demoqchi ekanini bilib, Hindiston bilan Sovet Ittifoqi orasidagi do‘slik munosabati, bu yo‘lda qo‘yilgan qadamlar va bularning natijalarini qisqa so‘zlab berdi. Qalandarov: “Bu gaplarning hammasini o‘zim bilaman”, — degan qiyofada o‘tirib qulqoq solgan bo‘lsa ham, bo‘g‘iq chehrasi ochilib ketdi; bundan tashqari, musobaqadosh oblastga borib kelganidan keyin hisobot nutqini Eshonga yozdirganida, Saida tutib olib o‘sal qilganini esladi-yu, shu xijolatlikni yuvish, ya’ni nutq yozish o‘zining ham qo‘lidan kelishini isbot qilish niyatida qarshilik ko‘rsatmadи, lekin pisanda qilib qo‘ydi:

— Men, albatta, kolxoz nomidan gapiraman. Shundoq bo‘lgandan keyin men aytadigan gapni ko‘plashib pishiqtirishimiz kerak.

— Yozib o‘qib berasizmi? — dedi Saida norozi qiyofada.

— Biroz yozamiz, chalasini og‘zaki gapiramiz.

Saida yozma gapni ma’qul ko‘rmaganini va shu bilan birga bu haqda munozara qilib o‘tirishni istamaganini ko‘rsatish uchun to‘satdan boshqa mavzuga ko‘chdi

— “Sotsializm” kolxozida Hindistonga borib kelgan bir xotin bor ekan. Ra‘no Jo‘rayeva. Vrach. O‘zi Bekobodda ishlar ekan-u, otpuska qilib ota-onasining oldiga kelgan ekan. Shu xotinni chaqirsak; mehmonlarga xush keladi degan o‘yda odam yuborgan edim. Jo‘rayeva: “Kolxoz havaskor sozandalari, o‘yinchisi qizlarini olib kechqurun borarman”, — debdi.

Qalandarov Nazarov kolxozidan sozandalari, o‘yinchisi qizlar kelishini xushlamay do‘ng‘illadi:

— Bularning o‘rniga Tojixonni chaqirsangiz ham bo‘lar edi. U ham o‘yin biladi.

— Uni ham ayttirgan edim, kasal ekan, — dedi Saida va “Sotsializm”dan o‘yinchi qizlar kelishiga Qalandarov g‘ashlik qilayotganini ko‘rib, bu haqda boshqa hech narsa demadi, chunki gap aylansa, “yo‘q” deb turib olishi, nozik paytda ishkak chiqarishi mumkin edi.

Kechqurun pravleniye a’zolaridan bir qismi yig‘ildi. Programma o‘qilib, muhokama qilindi. Har bir ishga mutasaddi belgilandi. Qalandarov nutq yozishi kerak bo‘lgani uchun boshqa ishlardan o‘zini ozod qildi-da, odamlar tarqalgandan keyin buxgalteriyadan bir quchoq har xil hujjatlarni olib uyiga ketdi, hatto xushxat Hurinisoni ham yordamga chaqirmay, yarim kechagacha chuvalchangnamo harflarni o‘z qo‘li bilan terib, birinchi nutqini zo‘rg‘a yozib bo‘ldi; ertalab Saidani chaqirtirdi-da, uni imtihon qilmoqchi bo‘lgan bir qiyofada nutqni qo‘liga berdi. Saida o‘n to‘rt sahifadan iborat qo‘l yozma nutqni ko‘rib, kayfi uchib ketdi: yo‘q, qarasa har sahifaga bir necha og‘iz so‘z zo‘rg‘a sig‘ibdi. Saida ichida ko‘p kului. Nutq shunday boshlanar edi:

“Hindistonlik xotin-qizlar delegatsiyaga “Bo‘ston” kolxozchilari va rahbarlaridan kolxozchilik salomi. Bizkim “Bo‘ston” kolxozchilari, idora xizmatchilari paxtakorlar qurultoyining tarihiy qarorlaridan ilhomlanib, paxtachilikda o‘tgan yil orden-medallarga ega bo‘ldik, bu yil ham ob-havo sharoitiga qaramay, qo‘sishimcha majburiyat olib, har gektaridan o‘ttiz ikki sentnerdan bajarish uchun kurashib, hozir g‘o‘zalarni brigadalar bo‘yicha yuz protsent ko‘tarib oldik...”

Undan keyin kolxoz xo‘jaligining urush yillaridagi ahvoli, hozirgi holati, xo‘jalik tarmoqlarining taraqqiyoti, o‘tgan yil kimning brigadasi gektaridan qanchadan paxta, g‘alla, beda, sabzavot, poliz mahsuloti olganligi, bu yil qanchadan olish mo‘ljali borligi, chorvaning o‘sishi, chorva mahsuloti va mahsuldor-

ligining ko'payishi, ipakchilik, ishlab chiqarish binolari, uy-joy qurilishi, madaniy-maishiy ishlar to'g'risida so'z borar edi.

— Kamchiliklarimizni ko'rsatishning hojati yo'q, — dedi Qalandarov xuddi Saida shuni ta'na qiladiganday. — Mehmonlar, baribir, bizga yordam qilisholmaydi. Paxtakorlar qurultoyida qulog'imga kirganday bo'lgan edi, Hindistonda paxta hosili gektaridan... juda past hosil olinar ekan.

— Yaxshi, — dedi Saida yuziga jiddiy tus berib, — juda boplabsiz!

Qalandarov juda xursand bo'lib, mo'ylovini burab qo'ydi.

— Uncha-muncha xatosi bordir... yana ko'rib chiqamiz! Qolganini bugun kechasi yozib tashlayman.

— Qolganini yozib o'tirmang, Arslonbek aka, har qancha nutq kerak bo'lsa, shuning o'zidan chiqadi. Endi yana bir maslahat chiqib qoldi, — dedi Saida xuddi butkul esidan chiqib qolgan bir narsani to'satdan eslaganday. — Mehmonlarni kutib olishda: "Xush kelibsizlar, yo'qlab kelganlaring uchun qulluq" degan ma'noda og'zaki bir nima deyish lozimdir, deyman? Yana o'zingiz bilasiz...

Qalandarov shu o'n to'rt sahifali nutqini mana shu marosimga chamalagan bo'lsa ham:

— Albatta! — dedi, lekin bu nutqni qachon va qayerda o'qishini so'ragani bo'yni yor bermadi.

— Yana bir masala, — dedi Saida, — mehmonlar Mirza-cho'lni sug'orish tarixiga qiziqib qolishlari mumkin, bu haqda bilganlaringizni eslab qo'ysangiz, tushgan savollarga javob bering oson bo'lar edi.

Qalandarovning kayfi uchib ketdi.

— Hmm... Tarixni, albatta, aytish kerak. Dohiyimiz Lenin¹

¹ **Vladimir Illich Lenin (Ulyanov) (1870–1924)** — Rossiya bolsheviklar (kommunistlar) partiyasining asoschisi. SSSR deb atalgan "qizil imperiya"ning tashkilotchisi.

dekretga¹ qo'l qo'ygan...

— To'g'ri, lekin biroz yuqoridan boshlash ham mumkin, — dedi Saida va Mirzacho'lni sug'orish tarixini qisqacha so'zlab berdi.

Qalandarov bu gaplarni bilib olganiga bir tomondan xursand bo'lsa, ikkinchi tomondan g'ashi keldi. "Bu sinchalak menga bildirmay rosa tayyorlik ko'rgan ekan-da, obbo mug'ambir-ey!.. Chetdan kelgan mehmonlar oldida meni bosib ketishga bunchalik jon kuydirmasa ham bo'lar edi-ku, raisdan ham zo'r ekan deb, Hindistonga jenotdel² qilib olib ketarmidi! Ming aqli, ming dono bo'lsa ham, baribir, xotinligiga borar ekan-da... Lekin bu gaplarni qayoqdan bila qoldi ekan? Nosirov o'rgatgan desam, rayonga borganida mehmonlardan darak yo'q edi. Kitobdan o'qigan-mikin? Ha, kitobdan o'qigan bo'lsa ajab emas, qo'li bo'shadi deguncha kutubxonaga sho'ng'igani-sho'ng'igan-ku. Doim kitob o'qib, har narsadan to'liq xabardor bo'lib yurar ekan-da. Hmm.. men ham uncha-muncha kitob ko'rib tursam bo'lar ekan..."

Qalandarov Saida aytgan gaplarni lozim bo'lganda aytib bera olishiga ko'zi yetmay katta tashvishga qoldi. Biroq uning baxtiga mehmonlar Samarqanddan to'g'ri Farg'onaga o'tib ketishdi.

Mehmonlarni kutgani yig'ilgan kolxozchilar, "Sotsializm" kolxozidan kelgan sozanda va o'yinchi qizlar sadaning ostida o'yin-kulgi boshlab yuborishdi. "Sotsializm"dan kelganlarning ko'plashib, yakka-yakka ijro etgan o'yinlari Qalandarovga juda ma'qul bo'ldi. Ular o'ynayotgan vaqtida davraga bitta-ikkita "Bo'ston"lik qizlar ham kirishdi. Bularni ko'rib, Qalandarov xavotirga tushib qoldi. "Bu, bo'yning uzilmagurlar, hozir meni

¹ Dekret (*lotincha*: *decretem* — farmon, qaror) — oliv hokimiyat yoki boshqaruv organi chiqargan va qonun kuchiga ega bo'lgan qaror.

² Ayol-qizlar bo'limi.

“Sotsializm”chilar oldida sharmanda qiladi! Ana, laylakka o‘x-shamay o‘l, qulluq qilib davradan chiqa qolsang-chi!”

“Sotsializm”chilar charchab davradan chiqa boshlagandan keyin, haqiqatan, o‘yindan fayz ketdi. “Bo‘ston”liklar usta ko‘r-magan shogird bo‘lgani uchun har qaysisi har maqomda yo‘r-g‘alar edi. Shu payt Saida o‘rtaga chiqib quloch yozdi. Qiyqiriq bo‘lib ketdi. Childirma yana avjiga chiqdi. Unga soz qo‘sildi. Hayal o‘tmay yalla yangradi. Davraga yangidan yangi “Bo‘s-ton”lik qizlar kira boshladи. Buni ko‘rib, Qalandarov angrayib qoldi. Bularning hech biri “Sotsializm” kolxoziining usta ko‘rgan qizlaridan qolishmas edi.

Davraning har tomonida yangidan yangi qiz-juvonlar, yigitlar chiqib o‘yinga qo‘sila berdi. Saida qarasa, odamlar orasida Eshon shoxsoqqaday irg‘ishlab pildirab yuribdi; yana bir qarasa lapanglab yurgan Ismoiljonning yo‘g‘on gavdasi orqasidan likil-lab Kozimbek chiqib qoldi. U goh o‘ngga, goh so‘lga juda chiroyli shox tashlab, iyak siltab Saidaga tomon kelar edi. Saida uni ko‘rib: “Me‘da-ichak kasalliklaridan ham boshqa hunaring bor ekan-ku”, — degan gap ko‘ngliga keldi-yu, kulib yubora yozdi va unga ta’zim qilib, basma-basiga o‘ynab ketdi. Qalandarov o‘g‘li Kozimbekning o‘yinini ko‘rib hang-mang bo‘lib qoldi.

Qalandarov oydinda qop-qora mumday bo‘lib ko‘ringan sadaning soyasida o‘tirib yallaga quloq solardi.

Yigitlarning qudratli ovozi ichida ayol kishining ingichka va juda yoqimli ovozi goh quvonib, goh yuzaga chiqqani talpinib, goh uning ustida quvonib qanot qoqar edi. “Bu ayol kim bo‘lsa ekan? — dedi Qalandarov o‘zicha. — Bizning kolxozdanimikin? Ajab, kolxzimizda shuncha o‘yinchi qizlar bor ekan, ashulachilar ham kam emasdir. Bilmas ekanman-a...”

Bu hol Qalandarovga juda erish tuyuldi, lekin durustroq o‘ylab qarasa, kolxozda qimirlagan har bir jonni yaxshi bilganiga qaramay, bularga faqat plan, faqat protsent, faqat “bajarish” ko‘zi

bilangina qarab kelgan ekan.

Oy tikkaga kelib qoldi. Xo'roz qichqirdi. Soat necha bo'lди ekan? Odamlar endi yota qolsa ham bo'lar, erta turish kerak...

Qalandarov odamlarni tarqatish maqsadida qorasini ko'rsatish uchun davraning ichidan darvozaga tomon o'tmoqchi bo'lган edi, Saidaning sozandalarga o'yin maqomini buyurganini eshitib, davraning tashqarisidan yurdi. Uni birinchi marta Saidaning salobati bosdi.

Qalandarov kishi bilmas darvozadan chiqib, uyiga qarab ketdi.

XX

Qalandarov Zulfiqorovni kolxozdan haydamaslik, lekin qilmishlarini umumiy majlisda muhokama qilish to'g'risida ko'pchilik pravleniye a'zolarining fikriga oxiri qo'shildi, ammo bu haqda tezdan maxsus umumiy majlis chaqirilishini talab qildi. Pravleniye a'zolarining fikricha bu haqda tezdan va maxsus umumiy majlis chaqirish — xalqning diqqatini faqat Zulfiqorovning qilmishlarigagina qaratib qo'yari muhokamadan kuzatilgan. maqsad, ya'ni illatlarni chimdbi emas, tag-tomiri bilan ko'tarib tashlashga xalal berar edi. Pravleniye a'zolarining bu fikrini Qalandarov ortiqcha tarxashlik qilmasdan ma'qulladi.

Shunday qilib, Qalandarov "Bo'ston"ga rais bo'lganidan beri pravleniye majlisi tarixida birinchi martaba uning taklifi o'tmadi. Zulfiqorov kolxozda qoladigan, uning qilmishlari maxsus emas, navbatdagi umumiy majlisda muhokama qilinadigan bo'lди.

Navbatdagi umumiy majlis bir necha kundan keyin charirildi.

Majlisning kun tartibi shulardan iborat edi:

- g‘o‘za parvarishining borishi;
- bitgan uylarni kolxozchilarga berish haqidagi pravleniye qarorini tasdiqlash;
- klubda tashkil etilgan to‘garaklarga ajratilgan mablag‘lar smetasini tasdiqlash;
- Zulfiqorov masalasi.

Birinchi masala yuzasidan Qalandarovning o‘zi so‘z olib, g‘o‘za parvarishining borishini to‘liq va yorqin tasvirlab, bundan keyin qilinadigan ishlarni birma-bir sanab berdi; keyin, odad-dagicha: “Tushunarli bo‘lsa kerak”, — dedi-yu, rais u yoqda qolib, majlisni o‘zi boshqara ketdi.

— Endi ikkinchi masalaga o‘taylik. O‘zlaringga ma’lum, biz bitgan beshta uyni kolxozda yaxshi ishlaydigan va shu bilan birga, nobop joylarda turgan odamlarga berdik. Biroq Do‘smatov ustidan pravleniyega ma’lumot tushdi: bu odam yangi uyga hali ham ko‘chib kirmabdi. Sababini tekshirgan vaqtimizda... Qani, Do‘smatov, tur o‘rningdan! Qani, xalqqa qarab javob ber, nima uchun shu chog‘gacha ko‘chib kirmading?

Qirqlardan oshgan, keng yag‘rinli bir kishi qayta-qayta berilgan savolga javob bermay yerga qarab tura berdi. Nihoyat, Qalandarovning o‘zi javob berdi:

— Ko‘rpa yig‘gani taxmoni yo‘q emish!.. Tushunmagan, nodon! Hali choynak tergani tokchasi, yugan ilgani qozig‘i ham yo‘q dersan! Tomiga g‘o‘zapoya bosib bo‘lmaydi ham dersan! O‘rtoqlar, taklif bor: Do‘smatovni tarbiyalab, uch kun ichida yangi uyga ko‘chirish majburiyati Saidaxonga yuklansin! Qarshilik yo‘qmi? Betaraf ham bo‘lmasa kerak!

Qalandarov uchinchi masalaga o‘tmoxchi bo‘lgan edi, Saida to‘xtatdi.

— Pravleniyening qarori ovozga qo‘yilmadi-ku... — dedi va majlisning raisiga murojaat qildi:
— Vazifangizni ado qiling!

Majlis raisi: "Menga gap bermasa, nima qilay?" — deb bir Saidaga, bir Qalandarovga qarab o'rnidan turdi va pravleniyening qarorini ovozga qo'ydi. Uchinchi masala yuzasidan so'z Saidaga berilishi kerak edi, biroq rais og'iz ochguncha Qalandarov o'rnidan turdi.

— Klubda bo'layotgan ishlarni o'zlarining ko'rib turibsizlar. Havaskorlar, hunar... Biz bu smetani tasdiqlashdan oldin Saida-xonga rahmatlar aytishimiz kerak. Radio to'garagi hozirning o'zida maktabga, idoraga bir qancha elektr qo'ng'iroq o'rnatdi. Hozir radiouzel¹ masalasini ko'taryapti. O'zlaringga ma'lum, bizda apparat, sim va boshqa uskunalar bor...

Qalandarov smetani o'qimasdan ovozga qo'ymoqchi bo'lgan edi, Saida unga majlis raisi borligini eslatdi.

Rais smetani tasdiqlatib olganidan keyin to'rtinchisini masalaga o'tib, Zulfiqorov ishi yuzasidan tekshirish komissiyasining raisi Qalandarovga so'z berdi. Majlis ahli uning so'zini goh tin olmay, goh nafrat ifoda qiluvchi nidolar chiqarib eshitdi. Qalandarov so'zining oxirida pravleniyening qarorini o'qiganda zal yana jim qoldi. Majlis raisi bu qarorga majlisning qarashini so'raganda, qayta-qayta so'raganda ham jimlik hukm surdi. Shu jimlikda Zulfiqorovning avval bosinqi, keyin ho'ngrab yuborgan tovushi eshitildi. U boshini ikki tizzasi orasiga tiqib, deraza oldida yerda o'tirar edi. Qalandarov qattiq jerkib, uni yig'idan to'xtatdi. Yana jimlik hukm surdi. Aftidan, pravleniyening qarorini hech kim ma'qil ko'rmas edi. Qalandarov yer ostidan Saidaga "aytmadimmi" deganday nazar tashladi. Majlis raisi uchinchi marta zalga murojaat qilganda, kommunistlardan biri so'z oldi. Undan keyin yana uch kommunist so'zga chiqdi. Bularning hammasi ham Zulfiqorov ishiga kengroq qarab, uning tub ma'nosini ochib

¹ Radiouzel (radio... + ruscha: узел — tugun) — biror joy aholisi yoki korxona, tashkilot xodimlariga markaziy radiostansiyalar dasturini olib eshittiradigan hamda mahalliy eshittirishlar olib boradigan simli radio tarmog'i va uning markazi.

ko'rsatishga harakat qildi. Shundan keyin majlis ahlida Zulfiqarov masalasi hal bo'ldi emas, endi boshlandi, buning tagida bunaqa gaplar bor ekan, degan kayfiyat tug'ildi-da, rais har safar mu-rojaat qilganda bir necha kishi baravar so'z so'rab, qo'l ko'taraverdi.

Shu mahalgacha hech vaj bilan ko'zga ko'rinnmagan oddiy bir ketmonchi so'z oldi. U moshguruch cho'qqi soqolining uchini tortqilab yerga qaraganicha xiyla turib qolganidan keyin kulimsirab so'z boshladi.

— Ko'zbo'yamachilik... Kolxozimizda shunaqa ishlarni ko'p ko'raman-u, lekin ot qo'yolmay yurgan edim. Bu to'g'rida o'tgan-ketgandan gapirib o'tirishning hojati yo'q. Mana shu majlisimizni olaylik. Shu majlisda qaysi bir masala o'rtaga tashlanib bamaslahat hal qilindi? Raisimiz g'o'za parvarishining borishi, bundan keyin qilinadigan ishlar to'g'risida gapirdilar. Qaror, vazifa, topshiriq... lekin shu qaror, shu vazifa, shu topshiriqlarni bajaratdigan odamlardan: "Bu to'g'rida sen nima deysan, sening qandoq o'y-mulohazalaring bor?" — deb bir og'iz so'ralmadida! Otiga majlis, otiga maslahat...

Bu gap Qalandarovga yashinday tegdi. Birov ro'yirost, birov yer ostidan unga qaradi. Qalandarovning oppoq oqargan yuzi, qisiq ko'zları atrofidagi tabassumni ifodalashi kerak bo'lgan ajin uning: "Echkining orqası qichisa, cho'ponning nonini yeysi", — deb turganini ko'rsatar edi.

Boyagi odam o'tirdi. U o'tirgandan keyin Qalandarov o'midan turdi va ich-ichidan xuruj qilib kelayotgan titroqni bosishga, baqirib yubormaslikka va iljayishga harakat qilib:

— Qani, gapir bo'lmasa! Nega o'tirding? Maslahatingni eshitaylik! Bugun kesakdan o't chiqib qoldi... — dedi.

U odam sekin o'midan turdi, kulimsirab odamlarga, keyin Qalandarovga qaradi.

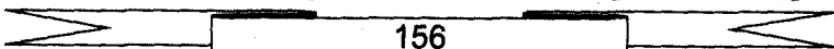
— Kesak desangiz ham, mayliga, — dedi, — lekin sensira-

mang, Arslonbek. Men sizdan ikki yosh kattaman. Shu yerda bo'yga yetgan qizim, bola-chaqalik o'g'lim o'tiribdi... Kozimbekning orzusini ko'ring, sensiramang...

Bu gap Qalandarovni o'ziga keltirdi, zalning jim qolgani, bu jimlikda kimningdir chuqur xo'rsingani uni ezib, pachaqlab tashladi. Gavjum yerda yiqilib tushgan kishi joni og'riganiga qaramay, darrov o'rnidan turib, hech narsa bilmaganday, yo'lida davom etgani singari Qalandarov pinagini buzmagan bo'lib joyiga o'tirdi, oldidagi bir varaq qog'ozga bir nimalar yozgan bo'ldi; qo'lidagi qalam qog'ozga belgisiz chiziqlar chizar ekan, o'zi o'ylab qoldi: "Bu falokatdan bunaqa gaplar chiqmas edi-ku. Sensiramang?! Shu vaqtgacha indamay kelgan odam endi nega og'rindigan bo'lib qoldi? Yuzimga qarab turib sensiramang dedi-ya! Bir gap bor. Kolxozga biron g'alamis oraladi, odamlarga shu gap o'rgatyapti! Bu ishlar nima maqsadda qilinyapti? Tagiga yetish kerak..."

Qalandarov shu o'y-xayollar bilan bo'lib, navbatdagi so'z kimga berilganidan bexabar qoldi, birdan kulgi ko'tarilganda qarasa, elektrostansiyaning mexaniki gapiryapti.

— ...Juda to'g'ri, majlis bo'lgandan keyin har qanaqa masala ko'pchilikning ra'yiga qarab, ko'pchilik bilan bamaslahat hal qilinishi kerak. Bu yerda smeta masalasi ko'rildi, ko'rildi emas, tilga olindi. Umumiylajlisning tasdig'iga havola qilingan smeta hatto o'qilmadi ham. Do'smatovga uy berish masalasining hal qilinishiga qarang: "Qarshilik yo'qmi? Betaraf ham bo'lmasa kerak" emish! Shu ham ovozga qo'yish bo'ldimi? Bundan tashqari, majlisning raisi turgan holda majlisni Arslonbek akam olib bordilar. Bu qanaqasi! Agar saylagan odamimiz majlisni olib borolmasa, boshqasini saylaylik! Ehtimol, Arslonbek akamning o'zlarini saylarmiz, ehtimol, boshqa odamni saylarmiz... Ilgari ham ko'p majlislarimiz mana shunaqa o'tgan, ko'p masalalar mana shunaqa hal qilingan. Bir misol: o'zlarining bilasizlar, tapil-

lab qulq-miyani yeydigan elektrostansiyamiz ellik-oltmishta lampochkani arang qizartiradi. Klubda konsert, kino qo'yiladigan bo'lsa boshqa joylarni o'chirib qo'yamiz. Shu elektrostansiyani deb hamma yoqqa doimiy sim tortish, bunga ikki yuz yetmish ming so'm sarf qilish kerakmidi? Agar shu masala o'z vaqtida durustroq muhokama qilinsa, pravleniye a'zolaridan biri bo'lmasa biri: "Hozircha muvaqqat sim tortib turaylik, doimiy simni Farhoddan elektr olganimizda tortamiz", — der edi. Unda bu ishga yuz baravar kamroq pul ketar edi. Kelasi yil Farhoddan elektr oladigan bo'lsak, hamma simni boshqatdan tortishimiz kerak, chunki hammasi eskirgan. Radiouzel masalasini olaylik...

Ma'lum bo'lishicha, radiouzelning apparaturasi bundan ikki yil burun olingan ekan. O'sha yili "Sotsializm" kolxozining raisi Ummat Nazarov radiouzeli ishga solib, ochilish marosimiga Qalandarovni taklif qilgan ekan. Ertasiga Qalandarov hech kim bilan kengashmay-netmay, shaharga borib apparatura sotib olibdi, lekin qiziq bosilgandan keyin sovib, o'rnatish ishini paysalga solibdi-yu, shu bilan qolib ketibdi. Apparatura olinganidan ba'zi bir pravleniye a'zolari bir yildan keyin xabardor bo'lishibdi.

Majlis juda qizidi. Zulfiqorov bir chekkada qolib ketdi. Qalandarov endi rangi oqarib, asabiylashib emas, xijolatdan qip-qizarib, yerga qarab o'tirar edi. Birin-ketin so'zga chiqib, kuyinib gapirgan odamlar "lippa", ba'zan rayonga beriladigan noto'g'ri axborotlar, terimda kolxozchilarga ko'proq mehnat kuni ishlab oldirish uchun paxta teradigan mashinalarning ishlashiga har yo'l bilan to'sqinchilik qilish va boshqalar to'g'risida hech qanday istiholaga bormay ro'yirost gapirishdi. Bu gaplar davomida qip-qizarib, yerga qarab o'tirgan Qalandarov so'z Ismoiljon Normatovga berilganda, yuragi shuv etib, beixtiyor boshini ko'tardi: bir vaqtlar ikki orada daromad manbalari to'g'risida bo'lib o'tgan kelishmovchiliklar, past-baland gaplarni esladigi-yu, rangi yana bo'zarib ketdi: "Tamom, — dedi ichida, — og'iz solgani payt

poylab yurganlarga ham so‘z tegdi...”

Biroq Ismoiljon so‘zning asosiy qismini Qalandarovning eng yaxshi xislat va fazilatlari, brigadir sifatida unda ko‘rgan zo‘r tashkilotchilik qobiliyati, kolxozchi sifatida undan ko‘rgan mehr-oqibatlari, muruvvatlariga bag‘ishladi. Bu gaplar samimiy ekanini majlis ahligina emas, har bir so‘zining ostidan g‘araz qidirib o‘tirgan Qalandarovning o‘zi ham sezib turar edi. Uning so‘zi davomida zal bir necha martaba chapak chaldi, kimlardir uning so‘zini ma‘qullab, luqmalar tashladi. Quvnoq g‘ovur, kulgi ko‘tarildi.. Bu gaplar naqadar shirin, naqadar yoqimli bo‘lmisin, Qalandarov bularga har nechuk, ko‘tarilgan bolta deb qaradi-yu, uning tezroq tushishini, qayerga tushib qanchalik qon chiqarishini tezroq ko‘rib, xotirjam bo‘lishni xohlar edi. Nihoyat, bolta tushdi: Ismoiljon qo‘srimcha deb ataladigan tasodifiy, kolxoz ishlab chiqarishiga daxli bo‘limgan daromad manbalari, bir vaqtlar bu haqda rais bilan ikki orada bo‘lgan kelishmovchilik to‘g‘risida gapirib berdi.

Ismoiljon ilgari partbyuro a’zosi bo‘lganida kolxozning bir necha yillik hisobotini ko‘rib qolibdi. Daromad bu yillar davomida o‘n bir so‘m bilan yigirma uch so‘m orasida tebranib turgan ekan. Ismoiljon: “Xo‘jalikning asosiy tarmoqlari paxta, pilla, chorva, meva va sabzavot-ku, nega daromad bunaqa tebranadi?” — deb qarasa, daromad kamayganda bu tarmoqlardan bo‘ladigan kirim umumiy daromadning sakson besh-to‘qson protsentini, ko‘payganda esa uning faqat oltmisht-yetmisht protsentini tashkil qilar ekan. Demak, daromad xo‘jalikning asosiy tarmoqlari hisobiga emas, qo‘srimcha deb ataladigan tasodifiy, kolxoz ishlab chiqarishiga daxli bo‘limgan omonati manbalar hisobiga ko‘par yekan. Bu manbalardan keladigan daromadning asosiy qismini esa rayon markazida chakana, xaridor topilsa, ulgurji vino sotadigan ikkita sabzavot do‘kon, kolxozning maxsus odami Sibirga olib boradigan olma, uzum va u yerdan yuboriladigan yog‘och

berar ekan. Ismoiljon pravleniyening diqqatini asosiy tarmoqlarni rivojlantirishdan chetga tortadigan, uni xumga, Sibir yo'liga termiltirib qo'yadigan bu tadbirga qarshi chiqibdi, lekin masalani ko'tarib udda qilolmabdi: birinchidan, rais obro'yi va xalqning o'ziga bo'lgan cheksiz ishonchi bilan bossa, ikkinchidan: "Foydasi naqd bo'lmanaq haq so'zdan ko'ra, foydasi naqd nohaq so'z quloqqa tezroq kiradi", — degan xayolga borib, fikrida qattiq turib olgani botinolmabdi, bu orada raisga yomon ko'ringani qolibdi.

— Men o'sha vaqtida ham aytgan edim, — dedi Ismoiljon so'zining oxirida, — hozir ham aytaman: bu narsa — daromadni ko'paytirishdagi ko'zbo'yamachilik. Bugun mehnat kunimiz yigirma yetti so'mdan tushayotgan bo'lsa, ertaga yigirma so'mga tushib qolishi hech gap emas. Shuning uchun biz daromadni oshirishda xo'jaligimizning asosiy tarmoqlariga suyanishimiz kerak.

Qalandarov undan boshqa xunuk gaplar kutgani uchun g'atalti bo'lib, angrayib qoldi.

Ismoiljon o'tirganidan keyin zalda g'ovur ko'tarildi. Bu g'ovurni rais harchand urinib ham bosolmadi. Xalq, aftidan, omonat manbalar haqidagi fikrni qizg'in muhokama qilar edi. Qalandarov bu muhokamaning ruhini anglash uchun zalga zimdan razm solib o'tirdi. Minbardan yangragan ayol kishining ovozi g'ovurni bosdi. Qalandarov yalt etib minbarga qaradi. Minarda Oynisa turar edi. Qalandarov yuragi gumurib ketdi. "Bir vaqt klubda leksiyani majlisga aylantirmoqchi, gap sotmoqchi bo'lган ayollardan biri shu-ku! O'shanda gapni shu boshlab, ayollar qiy-chuv ko'tarishgan ekan, hozir ham shundoq bo'larmikin?" Qalandarov o'ziga taskin berdi: "Unda o'zim yo'q edim, o'zi yo'qning ko'zi yo'q..."

— Ko'zbo'yamachilikka men ham bitta misol ko'rsatib, undan keyin xotin-qizlar masalasiga o'taman, — dedi Oynisa. —

Eslaringda bormi, bir yili men bir kunda sakkiz yuz qirq olti kilogramm paxta tergan edim!

Zalda qahqaha ko'tarildi. Qalandarovning rangi yana bo'z bo'lib ketdi.

Tovushlar eshitildi:

— O'sha g'irromlikni aytib bering!

— O'sha ish qanaqa bo'lgan edi?..

Oynisa voqeani gapirib berdi.

Bir kuni Arslonbek uning uyiga kelib: "Sen ertaga azonda falon uchastkaga chiqqin, rayondan odam kelgan, o'shani olib chiqaman, shu odamning ko'z oldida o'n besh minut joningni jabborga berib paxta terasan shu o'n besh minutda tergan har bir kilo paxtangni o'n besh kiloga olaman", — debdi. Azonda rais bilan mehmon ikkovi o'sha uchastkaga kelibdi. Boyagi kishi soatiga qarab turibdi. Oynisa jon-jahdi bilan urinib, chorak soatda salkam o'n olti kilogramm paxta teribdi. Ketishibdi. Ikki kundan keyin rayon gazetasida Oynisaning oti chiqibdi.

— Birov hayron, birov kuladi... — dedi Oynisa, — lekin ko'proq so'kishdi. So'kish eshitgan, kolxozda o'g'riday pisib yurgan men bo'ldim, rayon slyotida¹ kerilib, mo'ylovini burab o'tirgan raisimiz bo'ldilar!..

Zal gurullab kulib yubordi. Qalandarov yana qizarib, terga botib, yerga qaraganicha qimirlamay o'tirar edi, nima bo'lib ko'-zi Saidaga tushib qoldi. Saida undan ham ko'proq ezilib o'tirar, aytilayotgan gaplar unga, olovli qamchiday tegayotgani o'tirishidan va avzoyidan bilinib turar edi. Buni ko'rib Qalandarov hayron bo'ldi: "Kaltak mening yelkamga tushayotibdi-ku, nega sening orqang qavaradi?"

Oynisa endi "feodalizm masalasi"ga o'tmoqchi ekanligini

¹ Slyot (*ruscha*: слегаться — har yoqdan yig'ilib, yopirilib kelmoq) — ommaviy tashkilotlarning yoki bir kasbdagi kishilarning katta yig'ilishi, kengashi.

aytganda, bir tomonda o'tirgan ayollar chuvullahib qolishdi.

— Biz bu masalani klubda ko'targan edik, — dedi Oynisa davom etib, — lekin Saidaxon: “Ko'ramiz, tekshiramiz”, — deganlari uchun dilimizdagini to'kib solmadik, kudzik. O'rni kelganda, Saidaxondan ham o'pkalab qo'yaylik: ko'rmadilar ham, tekshirmadilar ham. Shunaqa, yo'rg'a mingan yo'ldoshiga qaramas ekan... Arslonbek akam Zulfiqorovning xotin ustiga xotin olgani, xotin-qizlarga eskicha qarashi to'g'risida juda kuyib-pishib gapirdilar, qani endi, ayollarga hamma vaqt shunaqa kuy-salar!.. Men raisimizga, butun pravleniye a'zolariga bitta savol bermoqchiman: pravleniye shu yaqin yillarda Zulfiqorov ishidan boshqa xotin-qizlarga tegishli nechta masala ko'rdi-yu, qanaqa qarorlar chiqardi? Nahotki shundan boshqa hech qanaqa masala bo'lmasa! Mana men, besh bolaning onasiman, erim oltinchi bola, chunki bunga ham qarashim kerak. Erim bilan baravar ketmon chopaman, kechqurun ro'zg'or, bola... O'tgan yil men sakkiz tonnadan ortiqroq paxta terdim. Bir hisoblab ko'ring-chi, shuncha paxta terganimda necha martaba o'tirib turdim ekan, bundan tashqari, shu sakkiz tonna yukni ko'tarib necha kilometr yo'l bosdim ekan! Kechqurunlari yana ro'zg'or ishi, bola tashvishi, majlis... Men pardoz ham qilishim kerak, pardoz qilmasam, erim burnini jiyradi.

Zalda qiyqiriq-kulgi bo'lib ketdi. Lekin Oynisaning o'zi kulmas edi.

— “Qizil tong” kolxozi shu yaqin yillarda ketmonni yo'-qotish payiga tushgan”, — deyishadi, bizda hali bu gapning uchi ham chiqqan emas. “Sotsializm” o'tgan yili paxtasining yigirma yetti protsentini mashina bilan tergan emish, biz necha protsent terganimizni bilmaymiz. Shuni bilamanki, mashinaga ajratilgan kattakon bir qartaga¹ Arslonbek akam mo'ylov qilib odam

¹ Qarta — yaxlit bir bo'lak yer yoki ekin maydoni.

qo'ydirib yubordilar — "kolxozchilar mehnat kuni ishlab olsin" emish! Sirdan qaraganda, bu kolxozchilarga g'amxo'rlik, qatini ochib qarasangiz, kolxozchilar, ayniqsa xotin-qiz kolxozchilar ning boshini og'ir mehnatdan chiqarmasin degan gap! Mashina yomon emish! Nimasi yomon, qayeri yomon? Aytaylik, tuzatsin!.. Dalamizga birinchi chiqqan traktor esimda bor: plugi o'rta qo'lday tomirga ilinib qolsa, torta olmas edi. Hozirgi traktorlar bilakday tomirni pisand qilmaydi... So'zimning oxirida yana bir narsani pravleniyemizning yuziga solmoqchiman: men mana shunday mehnat qilganimga yarasha, koshki, ko'nglim tinch bo'lsa! Qo'lim ishda-yu, ko'nglim — yaslida, bog'chada. Yasli-larimiz o'zini o'zi eplay olmaydigan kampirlar qo'lida, bog'chamiz bo'lsa... xayriyat, Huriniso opamiz insofga kelib, ishni o'z qo'llariga olibdilar... Tug'ruqxonamiz ne ahvolda. Mana endi Kozimbek kelibdi, tuzalib ketar-ku, lekin shu chog'gacha na raisimiz, na pravleniye a'zolaridan biron kishi biron marta tug'-ruqxonaga bosh tiqqani ma'lum emas. Men ikki bolamni shu tug'ruqxonada tug'ganman. Odamning xo'rligi kelar ekan: sut topshirish planini hamisha ortig'i bilan bajaramiz, ortiqcha sutni sotgani rayonda ikkita do'konimiz bor, lekin ko'z yorib yotgan ona bir stakan sut yoki kichkinagina bitta piyolada qaymoq yuzini ko'rmaydi!..

Oynisa so'zini tugatib minbardan tushganda, yana gulduros qarsak, qiy-chuv ko'tarildi. Endi faqat Qalandarov emas, butun pravleniye a'zolari ham yerga qarab qolishdi va odob yuzasidan qarsakka qo'shilishdi. Boshqa gaplar bilan bo'lib, Zulfiqorov haqida pravleniyening qaroriga qanday qarashini aytish Oynisanning mutlaqo esidan chiqqan edi. Buni na prezidium payqadi, na xalq. Uning o'zi eslab o'rnidan turdi, raisdan ijozat olib xalqqa yuzlandi.

— Kechirasizlar, asosiy, gap esdan chiqibdi: Zulfiqorov haqida pravleniye chiqargan qarorga qo'shilaman.

Undan keyin yana bir qancha erkak-ayol so'zga chiqdi. Bular asosan o'zlaridan oldin so'zga chiqqan notiqlarning fikrlarini yangidan-yangi faktlar bilan tasdiqlashdi. Muzokara to'xtatilgandan keyin majlis raisi yakun qilib, pravleniyening qarorini ovozga qo'ydi. Qaror bir og'izdan ma'qullandi.

Majlis yopildi. Saida Qalandarov bilan birga chiqmoqchi edi, nimagadir alaxsidi-yu, qarasa, Qalandarov chiqib ketibdi. Saida hozir uning ketidan chopishni lozim ko'rmadi-da, keyinroq uyiga bordi. Huriniso uning betob ekanini, uxbab yotganini aytди:

Kechasi Saidaning hujrasiga Kozimbek bilan muxbir A'zamjon keldi. Saida Kozimbekdan otasining sog'lig'ini so'ragan edi, Kozimbek miyig'ida kulib:

— Gaplarning kayfini surib yotibdi, — dedi.

Majlisdan oldin Qalandarov A'zamjonniga kabinetiga olib kirib, Zulfiqorov haqidagi materiallar bilan tanishtiribdi va tezdan felyeton yozib, rayon gazetasida bostirishni so'rabi. A'zamjon shu haqda Saida bilan gaplashgani kelgan edi. Saidaga bu fikr ma'qul bo'lmasa ham, ochiq bir nima demadi-yu, felyetondan ko'ra majlis haqida to'laroq hisobot berilsa, rayondagi boshqa kolxozlarga ham foydasi tegar deganga ishora qildi.

Bu ishora A'zamjonga juda ma'qul tushdi.

XXI

Kozimbekning gapidan Qalandarov o'zini kasallikka solib yotib olgani ma'lum bo'lgandan keyin Saida juda xafa bo'ldi. Uning hech kimni qabul qilmagani ahvolni yana ham chalkash-tirar edi: kim biladi, uyida yotib qanday o'y-xayollarga boradiyu, "kasal"likdan qanaqa bo'lib bosh ko'taradi.

Saida ertasiga ham Qalandarovni ko'rolmay kuni bo'yi diqqat bo'lib yurdi-yu, kechqurun birpas yozilib kelgani ko'k toyni

minib, "Sotsializm"ga qarab ketdi. U toyini o'ziga rom qilib va o'zini otga o'rgatib yurgan vaqtlarida "Sotsializm"ga bir necha martaba borgan, Tojixonni bir-ikki ko'rib chaqchaqlashgan, lekin uning uyiga kirgani fursat bo'lmay har safar: "Bir kelaman, bafurja o'tirib bir chaqchaqlashamiz", — degan va'da bilan xayrashgan edi. Diqqatchilikni yozishdan tashqari va'daga vafo qilish uchun ham borish zarur bo'lib qoldi.

Tojixon kasaldan tuzalgan, lekin hali ishga chiqmagan ekan. Saidaning kelganidan juda xursand bo'ldi, minnatdorlik bildir-gani so'z, o'tqazgani joy topolmay qoldi.

Uning hovlisini, uyini, ro'zg'orini ko'rib Saidaning og'zi ochilib qoldi: hovli emas, guliston — bo'ston, uy emas, kichkina qasr, ro'zg'or emas, xazina — muzey! Stolovoya kirilganda jil-valanib turgan mebellar, hech qayerda ko'rilmagan kattakon yar-qiroq radiopriyomnik, bufetning oynasidan kamalakning hamma rangida tovlanayotgan xrystal va qimmatbaho chinni anjomlar, devorlarga osilgan alomat suratlarning zarhal ramkalari ko'zni jimirlatib yuborar edi. Saida bu narsalarning jilosи va nafis-nozikligi oldida o'zini juda qo'pol sezib, biron narsaga tegib ketib sindirib qo'yishdan qo'rqqanday qimirlamay o'tirdi; Tojixon bufetga terilgan piyolalardan birida choy uzatganida tashvishga qolib: "Menga jo'nroq piyolada bera qoling", — deyishiga sal qoldi.

Eri hisobchi, o'zi brigadir, ikkovining topganidan shunday hovli-joy, shunday ro'zg'or orttirib bo'larmikin?

Saida ko'ngliga shu gap keldi-yu, Tojixon va uning oilasi haqidagi bu nojo'ya gumonni ko'nglidan tezroq quvib chiqarish uchun o'midan turib, devordagi suratlarni tomosha qildi. Bular ichida uning diqqatini ikkita portret jalb qildi. Bularning biri Tojixonning qizlik yoki kelinchaklik mahalidagi, ikkinchisi nuroniy bir kampirning portreti edi.

— Hamidullaning orzusi, — dedi Tojixon o'zining portreti-

ga ishora qilib.

Uning boshida farang durra, ustida xonatlas ko'ylak, zardo'zi jiletka, qulqolarida oybaldoq, tagdo'zi do'ppi tikib o'tiridi; tizzasida do'ppining tepasi, yonida kizagi va rang-barang ipak, o'zi ostki labini tishlab, qoshlarini chimirib, ne mashaqqat bilan ignaga pushti ip o'tkazayotibdi, lekin bu mashaqqat ifodasi uning cheksiz baxtiyor chehrasiga husn bo'lib tushgan edi. Saida Tojixonning "Hamidullaning "orzusi" deganini anglay olmay qayrilib qaragan edi, Tojixon tushuntirib berdi. Eri uning mana shu xilda do'ppi tikib, Furqat aytmoqchi:

*O'smadin qoshlar qaro, qo'lllar xinodin lolarang,
Durranning og'ushidan peshananing ahvoli tang... —*

bo'lib, uyda o'tirishini orzu qilar ekan.

— Mening bunaqa suratim ham yo'q, bunaqa o'tirib oldirgan ham emasman, — dedi Tojixon. — Hamidulla Toshkentdan bir rassomni olib kelib bir oydan ortiq ishlatdi. Rassom ming xil qilib suratimni chizdi, keyin uch oy yo'q bo'lib ketdi-yu, shu portretni olib keldi.

Hamidulla rassomga sakkiz ming so'm beribdi. Saida bu oilaning daromadi haqida ko'nglidan o'ziga ham botmagan shubhaga o'rin bergenida, albatta, birinchi navbatda Hamidullani ko'zda tutgan edi, sakkiz ming so'm berib, xotinining portretini ishlatganini eshitganidan keyin ko'z oldiga yuzdan to'qsonni uradigan uchar bir odam keldi-yu, shu bilan umr qilib, yana uning xotinga eskicha qarashidan shikoyat qilib yurgan Tojixondan ham ixlosi qaytdi. Yo'q, keyindan ma'lum bo'ldiki, Hamidulla buzoqning haqi bor deb sigirning sutini ichmaydigan taqvodor odamlar toifasidan ekan. Bu haqda Tojixonning gapiga ishonmaslik uchun hech bir asos yo'q edi. Tojixonning brigadirlikdan topgani ro'zg'orga bahuzur yetar, ba'zan orzu-havas uchun ham

qolar ekan. Hamidullaning esa hisobchilikdan tashqari, bitta ro'zg'orni tebratgulik daromad beradigan bo'lak kasbi ham bor ekan: avtomobilning elektr uskunasi, mototsikl, ayniqsa, radiopriyomnik tuzatishga rayonda ham tengi kam topiladigan usta bo'lib, bu ishlarni kechalari ba'zan uyida, ba'zan mijozlarining hovlisiga qatnab qilar ekan.

— Pul topish, albatta, qiyin, — dedi Tojixon. — Lekin bu pulni tutish, bilib sarf qilish undan ham qiyinroq. Bu xususda Hamidulla durust: ichmaydi, chekmaydi, beyo'riq ulfatchilik qilmaydi, bekor ketadigan bir tiyinni ko'zi bilan bo'lsa ham qisib qoladi. Lekin erginam tomchilab topganini mana bunaqa narsa-larga paqirlab sochadi.

— Yomonmi? — dedi Saida anjomlarni ko'rsatib.

— Yaxshi, juda yaxshi! — dedi Tojixon. — Lekin g'araz bilan qilingan yaxshilik yomonlikdan farq qilmaydi. Hovli-joy, ro'zg'or, mashina, portret... nima qilsa-yu meni qanotimdan uyga mixlab qo'ysa! Kolxozda ishlamasam, hech qayerga bormasam, hech kim bilan gaplashmasam; o'zimga oro berib uyda o'tirsam, suysa, iyib; ursa, yig'lasam... Hozirgi zamonda bunga qo'yvora-man deb qo'rqtib, musht ko'tarib, pichoq o'qtalib erishib bo'l-maydi. Men bularning hammasiga yangicha sandiq, yangicha po'pisa, yangicha musht, yangicha pichoq, deb qarayman. Mana, portretni oling. Hamidulla kelinchaklik davrimdan bir xotira deb, yoshlik va husndor vaqtlarimni eslab bunga sakkiz ming so'm sarf qilibdimi? Hech-da! Hamidulla shu bilan: "Kelinchak bo'lib uyda o'tirgan vaqtlaringga mana shunday beg'am-betashvish eding, o'sha baxtiyor kunlaringga havasing kelmaydimi?" — demoqchi, shuncha yildan beri qulog'imga quyib kelgan o'lik gapi-ga rassomning hunari bilan jon bermoqchi! Mana shu g'araz har qadam, har damda bilinib turadi-yu, hech narsa tatimaydi... Bu bilan umr qilish uchun, koshki, shu dardning o'zinigina tortsam, yana buni hammadan, eng yaqin odamlarimdan ham yashirishim

kerak, birov: "Shu bilan umr qilib tilla kishan kiymay o'l", — desa, birov: "Bitta erni yo'lga sololmasang, butun boshliq brigadani qanday udda qilayotibsang", — deyishi mumkin.

Tojixonning bunday to'lib turgani va biroz qizishib gapirganidan shu kunlari er-xotin orasida gap qochganga o'xshar edi. Bunday kezlarda er ham, xotin ham salgina yaqinroq odamga ko'nglini bo'shatishga moyil bo'lgani uchun qiziq ustida oilasining sirini fosh qilib, keyin pushaymon bo'lmasin degan maqsadda Saida gapni chalg'itdi:

— Bu kishi qaynanangizmi? — dedi kampirning portretini ko'rsatib.

Tojixon Saidaga qarab ma'yus kulimsiradi.

— Nima uchun qaynanangmi deb so'radingiz, onam bo'lishi ehtimoli yo'qmi?

Saida xijolat bo'ldi-yu, rostini aytdi:

— Kechirasiz... oilada aksari arning onasi to'rga chiqadi.

— Bizning oilamizda xotinning onasi to'rga chiqqan. Bu kishi qazo qilganlarida Hamidulla: "Qanotim sindi", — deb yig'lagan edi.

Tojixon yana shikoyatga o'tdi. Hamidulla ro'zg'orni juda yaxshi bilgani va shu bilan birga, orzu-havasli erkak bo'lgani, xotinning uyda o'tirishini, o'tirganda gul, yurganda tovus bo'lishini istagani va shunga intilgani uchun kampirga juda ma'qul ekan. Er-xotin orasida qanaqa kelishmovchilik bo'lmasin, qanaqa gap qochmasin kampir oraga tushib hamma vaqt kuyovining tarafini olar: "Bir er shu-da" yoki: "Xotin degan erdan to'rt enlik pastda yurishi kerak", — deb qizini urishar, hatto bergen sutini o'rtaga solar ekan.

— Onamning yuzidan o'tolmay Hamidullaning gapiga kirib o'qiy olmay qoldim, — dedi Tojixon tovushi titrab. — Dunyoda birdan bir orzum agronom bo'lish edti. Agronomlik kunduzlari xayolim, kechalari tushimga kirar edi.

Tojixonning dard-hasrati cheksiz edi. Saida unga achindi. Hamidullaning xulqini qoraladi, lekin bu haqda biron yordam va'da qilolmas, chunki Hamidullaga ta'sir ko'rsatish u yoqda tur-sin, suri-salobati bosadigan kap-katta odam bilan bu haqda gap-lashishni chamalab ham ko'rolmas edi. Biroq Hamidulla ko'ri-nishda, raftorda, gapda suri-salobati bosadigan odam bo'lib chiq-madi. U ishdan kelib, hovlida uzoq ivirsib yurdi, suv sepdii; Tojixon chaqirgandan keyin ta'zim-tavoze bilan uyga kirib keldi-yu, Saida bilan qo'l bermay so'rashdi, poygakdag'i kursiga omonat-gina o'tirdi. Uning kichkinagina jussasi, payvasta qoshi, ikki to-monga biroz buralib chiqqan shinamgina mo'ylovchasi va uning ostida yaltirab turgan qip-qizil va yog'liq lablari, buning ustiga, hozirgina chimildiqdan chiqqan go'l kuyov boladay xijolatdan o'lay deb o'tirishi Saidaning bu odam haqidagi tasavvuriga sira ham qovushmas edi. Nahot shu odam bir vaqtlar bo'lsa ham xotiniga qo'l ko'targan bo'lsa! Nahot shu odam Tojixonning gapini ikkita qilsa! Tojixonning eri haqida aytgan gaplari, qilgan shikoyati Saidaga noshud-notavon ayolning injiqligi, ming'il-lagani bo'lib ko'rindi.

Tojixon Saidani "Bo'ston" partiya tashkilotining sekretari" deganida Hamidulla: "Iye, shuni aytmaysizmi?" — deganday ko'zlarini katta ochib bir nima demoqchi bo'ldi-yu, aytmasdan, irg'ib turdi va qo'lini ko'ksiga qo'yib, muloyim tovush bilan:

— Hovli uydan jizmi issiqroq bo'lsa ham, shabadasi bor, ta'blari xohlasa... joy qilib qo'yanman, — dedi.

Hovliga chiqishdi. Hovliga suv sepilgan, ko'pchib-toshib o'sgan qirqog'aynining bag'riga o'matilgan yashil so'riga ko'k-qarg'a shohi yakandozlar to'shalgan, parquv yostiqlarni burchagi bilan tikka qilib qo'yilgan edi. Xotini so'rida o'tirgan holda o'zi hovlida pildirab xizmat qilib yurganini, xotiniga qilgan muoma-lasini ko'rgan har qanday ayolning Tojixonga havasi kelar edi.

Bularning hammasi pand berdi-yu, Saida Hamidullaga kino-

ya va ramzlar bilan nasihat qilmoqchi, lozim kelsa, uni shonga tortmoqchi bo'ldi, shuning uchun ketishga shoshilmadi, Tojixon oshga unnaganida hali chandon qarshilik qilmadi. Saida gapni: "Zab xotiningiz bor-da", — deb boshladi, uning qirq yigitga bosh bo'lgudek aql-farosati, obro'yi borligi to'g'rilarida gapirib, Hamidullaga minnatdorchilik bildirdi.

— Yashang, Hamidulla aka, Tojixon opamning shunchalik bo'lishida sizning xizmatingiz oz bo'lmasa kerak, — dedi, keyin maqsadga yaqinlasha berdi: — albatta, tagida bo'lмаган odamga ming qilsangiz ham nam o'tkazolmaysiz. Jamiyatda tutishi mumkin bo'lgan o'rnini oltin soat, yaxshi tuqli, mashinaga almash-tiradigan xotinlar ozmi!

Hamidulla uning hamma gapiga "to'g'ri, haqiqatda to'g'ri" dan boshqa hech narsa demadi; Tojixon to'g'risida ochiq-roq gapirish uchun ilmoq bo'ladigan biron so'z aytmadı. Saida gapni aylantirib, Tojixon aqlli, qobiliyatli ayol bo'lgani uchun uyda zang bosib yotganidan ko'ra jamoat ishida yarqiragani yaxshi, bu narsa o'zi uchun ham, eri uchun ham katta sharaf degan mazmunga olib keldi. Hamidulla bu to'g'rida ham: "To'g'ri, haqiqatda to'g'ri", — dedi, Saida ko'nglidagini aytish uchun, hech bo'lmasa, bahona bo'ladigan biron og'iz so'z ham aytmadı. Shundan keyin Saida bahona qidirib o'tirmasdan "qizim senga aytaman, kelnim sen eshit" yo'sinida ro'yrost gapiraverdi.

— Xotinining uyda o'tirishini xohlaydigan erkaklar ham topiladi. Bular bir narsani tushunmaydi: ish faqat sababi tirik-chilik emas. O'zingizdan qiyos: soqov priyomnikni ne mashaqqat bilan tuzatsangiz, priyomnik birdan gapirib yuborgan paytda egasi xizmatingiz uchun qancha pul berish-bermasligi esingizga keladimi? Tojixon opamning brigadir bo'lib qiladigan ishini priyomnikni gapirtirish bilan tenglashtirib bo'ladimi?

Hamidulla bunga ham: "To'g'ri, haqiqatda to'g'ri", — deb javob berdi-yu, Saida ketayotganda uning oshgacha, osh maha-

lida, oshdan keyin gapirgan hamma gaplarini bir og'iz so'z bilan bir pul qildi-ko'ydi. Tojixon mehmonga bergani gul kesib yur-ganida, Hamidulla Saidaga yaqin kelib sekin so'radi:

— Kechiradilar... So'raganning aybi yo'q... O'zлari kuyov qilganmilar?

— Yo'q, dedi Saida.

— Hm... Kuyov qilish niyatları bormi?

Saida xijolat bo'lib, nima deyishini bilmay qoldi va kulib:

— Qaydam... — dedi.

Hamidulla ham nazokat bilan kuldii.

— Qonun... tabiat... Odam odam bilan tirik. Mavsumni o't-kazmasdan kuyov qilsalar, o'zlariga ham yaxshi, bizga ham yax-shi bo'lar edi: Tojixon o'zlaridan ibrat olsa kamina kuyovlaridan ibrat olsam, turmushimiz bundan ham yaxshi bo'lib ketsa ajab emas...

Saida hang-mang bo'lib, turgan joyida qotib qoldi.

Tojixon bir quchoq gul ko'tarib keldi. Er-xotin uni kuzatib chiqishdi. Hamidulla ariq bo'yidagi terakka bog'liq turgan toyini yechib Saidaga ko'ndalang qildi.

Saida xayrlashib, orqasiga qaramay jo'nab ketdi.

XXII

Bu kunlarda har kim o'z dard-alami, o'z g'am-hasrati bilan edi.

Qalandarov boshda odamlarning gapini pisand qilmagan, pisand qila boshlaganida kolxozga biron g'alami oralab hamma yoqni buzyapti degan xayolda g'azabga mingan bo'lса, majlisda shuncha odam gapirib, xayolida yo'q gunohlarini yuziga solgan-dan keyin g'azabi o'pkaga aylandi: "Ha, shu ekan-da!.. Rais bo'lganimdan beri paxta hosilini o'n oltidan o'ttiz olti sentnerga,

mehnat kunini sakkiz so'mdan yigirma yetti so'mga olib chiqdim; kattani aka, kichikni uka deb ish tutdim; odamlarning to'yiga bosh, o'ligiga hassakash bo'ldim... Yuz-xotir degan narsa yo'q ekan-da! Shu gaplar bor ekan, har qaysisi paytini topib, o'zimga ayta qolsa ham bo'lar edi-ku! Men nima gunoh qilgan bo'lsam, ko'pchilikka yaxshi bo'larmikin degan xolis niyatda qilgan edim-ku..."

Oynisaning uyida uch kundan beri qiyomat — eridan baloga qolgan — nechuk ekanki, xotin boshi bilan raisning betiga shuncha gapni aytdi! Nechuk ekanki, shuncha erkakning ichida: "Erimga pardoz qilib ko'ringim keladi", — dedi!..

Saida uch kundan beri raisni ko'rolmay diqqat: nima bo'ldi, majlisda bo'lgan gaplarni qanday tushundi? Nima uchun o'zini kasallikka solib yotib oldi?. Nima uchun hatto xotini, o'g'liga ham hech narsa demaydi?

Huriniso ikki yoqlama qayg'uga qoldi: bir tomondan eriga ichi achisa, ikkinchi tomondan, o'g'lining noqobiligidan kuyib, jizg'anak bo'la yozdi.

O'sha majlis kuni kechasi Toshkentdan Manzuraxon keldi. U allaqanday bir delegatsiya sostavida uch oy muddat bilan Xitoy Xalq Respublikasiga ketayotgan ekan, ota-onasi bilan xayr-xo'sh qilgani kelibdi. Kifoyatxon Huriniso bilan bamashahat: "Undoq bo'lsa kuyov bilan kelin birpasgina xoli o'tirib, roz aytishsin", — degan muddaoda Kozimbekni o'yiga chaqiradigan bo'ldi. Manzuraxon ertasiga kechqurun jo'naydigan bo'lgani uchun xoli o'tirish kunduzi soat birga tayinlandi.

Kozimbek tayinlangan vaqtida negadir Saida bilan keldi. U qayerga boshlab ketayotganini aytmagan bo'lsa kerak, Saida hayron bo'lib eshikdan qaytmoqchi bo'ldi. Manzuraxon qo'y-madi, mahkam yopishib oldi. Ichkariga kirilgandan keyin Saida Manzuraxonning husn-jamoliga mahliyo bo'lib, hamma narsani unutdi, o'tirib qoldi. Manzuraxonning payvasta qoshi, onasining

ko'ziday o'ynoqi, lekin qora, uchqun sochib yalt-yalt etgan katta-katta ko'zları, nozik-yengilligidan havoda qalqib turganday tuyulgan vujudi, tiniq ovozi, quvnoq kulgisi... erkak kishining emas, xotin kishining ham suqi kiradigan qiz edi...

Huriniso o'g'lining, Kifoyatxon qizining befahmligidan, har ikkalasi Saidaning qilmishidan xunob bo'lib, mehmonlarning oldiga kirib o'tirishga majbur bo'lib qoldi. Qudalarga bu ham yetmaganday, Kozimbek butun suhbat davomida Manzuraxonni "singlim" deb atadi. Manzuraxon undan ham oshirib yubordi, nimadandir gap chiqib, Kozimbekka: "To'yingizda o'ynab bera-man", — dedi.

Qudalarning kayfi qochdi: Bu ko'ngilsizlik suhbatga darrov ta'sir qildi. Mehmondorchilik tez tugadi.

Qudalar har qaysisi o'z bolasi bilan ochiqchasiga gaplashdi. Ikkovining ham suygan yori bor ekan. Manzuraxon onasiga xushmo'ylov bir yigitning suratini ko'rsatdi. Yigit mashhur bir artistning o'g'li bo'lib, hozir Moskvada o'qiyotgan ekan. Eshon qiziga baqirdi, do'q qildi, urmoqchi ham bo'ldi-yu, taxt turib bergen Manzuraxonga qo'l ko'tarolmadi. Kozimbek suygan yori borligiga iqror bo'ldi-yu, kim va qayerda ekanini aymadi. Huriniso o'g'liga qattiq gapirib g'avg'o ko'tarolmadi: bir tomondan, busiz ham abgor bo'lib yotgan erini notinch qilgani ko'ngli bo'lmasa, ikkinchi tomondan, bitta-yu bitta o'g'il...

Eshon qizining beboshligidan dunyo ko'ziga tor bo'lib turgan paytda Kozimbekning ko'ngli boshqa qizda ekanini, Huriniso ahd-paymondan aynib, o'g'liga hech narsa demaganini eshitib chidolmadi — zahar ichdi. Kifoyatxon dod solib, uning ustiga o'zini tashladi va iyak qoqib hushdan ketdi. Bunaqa fojiani kitobda ham o'qimagan Manzuraxon qo'rqqanidan ichki ko'y-lakda va oyoq yalang yugurbanicha borib, Kozimbekni olib keldi. Kozimbek kasallarni yaxshilab ko'rди, miyig'ida kulib, ikkovini bir stakandan achchiq surgi dori bilan o'ziga keltirdi-da,

Manzuraxonni butkul xotirjam qilib, ko‘p o‘tmay, poyezdga kuzatib chiqdi. Kozimbekning Manzuraxonni kuzatib chiqishi, chiqmagan jondan umid degandek, Eshonning ko‘ngliga jizmi yorug‘lik soldi: “Olmaydigan bo‘lsa, nega kuzatib chiqadi? Ni-ma uchun o‘zi yakka kuzatib chiqadi?..” Yoshlar orasida bu xildagi muomala-munosabat hozirgi zamon adab-odobining eng oddiy taqozosi ekanligi Eshonning xayoliga ham kelmas edi.

Eshon bularning o‘zaro muomalasini ko‘zi bilan ko‘rmoqchi bo‘ldi-yu, Kifoyatxonni olib, stansiyaga chiqib bordi. Stansiyada odam siyrak, Kozimbek bilan Manzuraxon perronda kezishar, ikkovi ham nimadandir benihoya xursand — bir aytib o‘n kulisshar edi. Eshon bilan Kifoyatxon qulay bir joyni topib, bularni kuzatishdi. Poyezd keldi. Parovoz¹ hansiraganicha o‘tib to‘xtadi. Yo‘lovchilar nari-beri yugurib qolishdi. Kozimbek bilan Manzuraxon bir lahma ko‘zdan yo‘qolib, o‘rtadagi vagonlardan birining zinasi oldida paydo bo‘lishdi. Parovoz uzun gudok berdi, bir orqasiga siljib, jo‘nadi. Biroq Eshon kutgan narsa sodir bo‘lmadi. Manzuraxon bir necha qadam piyoda yurganidan keyin Kozimbekka qo‘l berib xayrlashdi-yu, irg‘ib zinaga chiqdi. Kozimbek ro‘molchasini silkib, oxirgi vagonning ketidagi qizil chiroq ko‘zdan g‘oyib bo‘lguncha turdi, keyin qayrilib katta yo‘lda kutib turgan mashinaga tomon ketdi. Er-xotin bir-biriga qaradi va ikkovi baravar: “Sho‘rimizga sho‘rva to‘kilgani rostga o‘xshay-di-ku...”— dedi.

Qaytishdi. Er-xotin har qaysisi o‘z o‘yi bilan bo‘lgani uchun uyga kelguncha churq etmadidi. Hali vaqtli bo‘lsa ham Kifoyatxon joy soldi va boshini ro‘yaga burkab yotdi, Eshon hovlisiga sig‘-may ko‘chaga chiqdi, ko‘chalarni uzoq aylanib yurdi. U nima to‘g‘rida o‘ylamasin qarshisidan bir savol chiqar edi: “Kozimbek

¹ Parovoz (*ruscha*) — temir yo‘l poyezdlarini tortish uchun belgilangan, bug‘ dvigateli bilan harakatga keladigan mashina, bug‘ dvigatelli lokomotiv.

nima uchun Saidani boshlab keldi? Saida hammamizning niyatimizni bilar edi-ku, nima uchun kelgani rozi bo‘ldi?” Eshon bu haqda o‘ylagan sayin ko‘nglidagi gumon haqiqat tusini olar edi: “Saida raisni mendan sovitdi, xotinimni uning uyidan uloqririb tashladi... Shoshma, Kozimbek bilan Saidanining kechqurunlari otliq dala aylangani bezimkin? Ikkovining otliq yurganini necha marta o‘z ko‘zim bilan ko‘rdim. Albatta, bir gap bor! Mehmonlar kelmoqchi bo‘lgan kuni ikkovi qandoq o‘ynadi! To‘rtta odamning oldidan qoqinmasdan o‘tolmaydigan Kozimbek shuncha odamning ichida o‘ynadi. Saida bilan basma-basiga o‘ynadi. Saidanining o‘rnida boshqa qiz bo‘lsa o‘ynarmidi? Bundan tashqari, Kozimbek Saidanining hujrasiga ko‘p kiradi deyishadi... Albatta, bir gap bor!”

Eshon beixtiyor bog‘ga tomon yurdi, darvozadan kirib, Saidanining hujrasiga tomon qaradi. Hujrada chiroq bor edi. Eshon derazaga yaqin bordi. Ichkaridan gurung eshitilar edi. Eshon sekin derazaning ro‘parasidagi anjirning kallagiga chiqib qaradi. Saida karavotda, Kozimbek kursida, ikkovi gaplashib, kulishib o‘tirar edi. Shu payt Eshon bir qarorga keldi-yu, yugurbanicha borib xotinini uyg‘otib keldi va maqsadini unga tushuntirib, o‘zi yana anjirning kallagiga chiqdi. Kifoyatxon Eshonni go‘yo qidirib yurgan bo‘lib, eshikni taqillatdi. Eshon butun kuchini ko‘ziga yig‘ib, derazadan qarab turdi. Eshik taqillagan vaqtida Kozimbek bilan Saida xuddi: “Kirsa, maylimi?” — deganday bir-biriga qaradi. Saida karavotdan turib, kursiga o‘tirdi va Kozimbekka yana bir marta savol nazari bilan qaragach, tovush berdi.

Kifoyatxon kirdi, Eshonni topolmay qarg‘agan bo‘lib qaytib chiqdi.

— Tamom! — dedi Eshon qorong‘ida xotinining etagidan ushlab borar ekan. — Kozimbekni qayririb olgan? Orada bir gap bo‘lmasa, eshik taqillaganda ikkovi bunaqa shoshib qolmas edi.

Eshon Saidanining payini qirqishga, uning Qalandarov bilan

orasini buzishga bel bog'ladi. Bu ishni iloji boricha tezroq — Kozimbekning ko'ngli Saidada ekanini ota-onasi bilmasdan burunroq qilish kerak edi.

XXIII

Eshon ertasiga ertalab Hurinisodan suyunchi olgani keldi: Kozimbek kechasi o'zi yolg'iz Manzuraxonni stansiyaga kuzatib chiqqanini, poyezd jo'nashi oldida ikkovi qorong'iga o'tib chippa-chippa o'pishganini aytib, xursandlik izhor qilgan va shu bilan birga, ranjigan bo'ldi; "Hozirgi yoshlar qariyalarni kuydirgani-kuydirgan", — deb bir oh chekdi-yu, bu voqealarni Arslonbekka bildirmay qo'ya qolishini maslahat ko'rdi.

Arslonbek voqeani eshitsa, hech shubhasiz, o'g'li bilan ochiq gaplashadi va bo'lajak kelini kim ekanini aytishga majbur qiladi. Bunday bo'lgan taqdirda Eshonning Saida to'g'risida aytadigan har qanday gapini Qalandarov xusumat deb bilishi turgan gap. Eshonning bu kelishidan maqsadi, avvalo, shuning oldini olish, qolaversa, Qalandarovga uchrab, Saida haqida uning ko'ngliga shubha va tashvish urug'ini sepish edi.

Huriniso bu xushxabardan qanchalik suyungan bo'lsa ham Eshonni hovli yuzidan kuzatish maqsadida uning savoliga odatdagicha: "Arslonbek akangiz uqlab yotibdilar", — deb javob bergen edi, uydan Qalandarovning o'zi Eshonni chaqirib keldi. Eshon o'ng chakkasiga tushib turgan tim qora sochini chin-chalog'i bilan qulog'ining orqasiga surib, oyoq uchida ayvonga chiqdi, o'sha xilda yurib borib, uyning eshigini sekin ochdi, kallasini tiqqandan, to Qalandarov ko'rsatgan joyga borib o'tirgunicha goh ko'ziga yosh olib, goh xursandlikdan o'zini yo'qotib hol-ahvol so'radi, Qalandarovning ikki yonida, xontaxta ustida uyilib yotgan kitoblarni ko'rib hayron bo'ldi: "Bu odam hech

qachon qo'liga kitob ushlamas edi-ku!..”

Qalandarov buni payqadi.

— Hech bir durust kitob yo'q! — dedi xuddi shu kitob-larning hammasini o'qib maza-matra topmaganday.

— Biriga tushunib bo'lmaydi, biri ertak... Kitob degan narsa odamga ilm bersa, bu kitoblar bor ilmingni qoqishtirib oladi!

— Juda to'g'ri! — dedi Eshon.

Eshon kolxozda nimalar bo'layotgani, odamlar nimalar deyayotgani haqida beradigan son-sanoqsiz savolini Qalandarov shu gapdan boshlamoqchi deb o'yladi. Biroq Qalandarovning Eshonni chaqirishdan murodi tashqarida nimalar bo'layotganini so'rash emas edi.

Qalandarov boshda odamlarning gapidan g'azablangan, biroz mulohaza qilgach, bu g'azab o'pkaga aylangan bo'lsa, uch kun tanasiga xo'p o'ylaganidan keyin ko'nglida o'sha o'pkadan asar ham qolmadi: “Odamlar nima degan bo'lsa hammasi rost, bu gaplar qay xilda aytilgan bo'lmasin — xusumatdan emas, chunki hamma suyunib emas, kuyinib gapirdi. Shunday bo'l-gandan keyin. majlisdan ortib tashqariga chiqadigan nima gap qoldi?”

Eshonni chaqirishdan uning maqsadi boshqa edi.

Qalandarov bo'lib o'tgan kamchilik va xatoliklar to'g'risida endi o'sha odamlardan xolis turib, kuyib-pishib o'ylar ekan, bu kamchiliklarning sabablarini qidirib, hamma illatni o'zining ilmsizligi ustiga qo'ydi: “Bu kallada ilm yo'q! — dedi peshanasiga shaq-shaq urib. — Meni ilmsizlik mo'rt qilib qo'ygan!”

Qalandarov endi ilm qidirmoqda edi.

U uya kelib qolgan hamma kitoblarni bir-bir varaqlab, picha-picha o'qib ko'rdi, xotiniga aytib kutubxonadan yangi kitoblar oldirdi, lekin bu kitoblarning hech biri unga ilm bera-diganga o'xshamas edi.

Qadim zamonda bir podsho o'ladigan bo'libdi-yu, dunyoda-

gi hamma ilmlarni bilib o'lgisi kelibdi. Olimlar dunyodagi hamma ilmlarning qaymog'ini olishgan ekan, bir tuya kitob bo'libdi. Podsho bu kitoblarning ham qaymog'ini talab qilibdi, olimlar qaymoqning qaymog'ini olishgan ekan, bir eshak kitob bo'libdi. Podsho bir eshak kitobdan bitta kitob qildiribdi, lekin shuni ham o'qiy olmay o'lib ketgan ekan. Qalandarovga mana shunaqa qaymoq kitob bo'lsa!

Kolxozda ilmli odamlar ko'p, shulardan yigirmatasiga top-shirilsa, butun dunyodagi ilmlarni bo'lмагanida ham, kolxoз kutubxonasini siqib javharini olib berishi mumkin, lekin bunaqa gapni Qalandarov birdan bir sirdosh odami Eshonga, o'shang ahamiyatli ham ro'y-rost emas, ishora bilan ayta olar edi, xolos. Eshon uning ishorasini ko'nglidagidan ziyodroq tushundi.

Eshon ham imo-ishora bilan bu haqda katta va'da berib ketdi-yu, hayal o'tmay hovliqqanicha rayon gazetasining bugungi sonidan bir nusxasini ko'tarib keldi.

Rayon gazetasi "Bo'ston" kolxozchilarining tunov kungi umumiy majlisiga qariyb bir sahifa bag'ishlab, redaksiyadan yozilgan muqaddimada bu majlisni "Bo'ston" hayotida katta voqeа deb atagan. Gazeta, aftidan, majlisda aytilgan gaplar, ochilgan illatlar, o'rtaga tashlangan fikrlarga katta ahamiyat berib, bularga butun rayon jamoatchiligining diqqatini tortmoqchi, shu o't bilan boshqa kolxozlardagi marazlarni kuydirmoqchi, sog'lom intiliшlarga yo'l ochib bermoqchi edi.

Eshon hovliqib kirar ekan, darrov cho'kka tushdi, gazetani bir zumda Qalandarovga o'qib berdi, lekin shunday o'qidiki, "Bo'ston"da ko'tarilgan masalalarni rayon doirasiga olib chiq-qan gazetaning yaxshi tilagidan hech narsa qolmadidi. Eshon Qalandarovga yana og'zaki uqtirdi.

— Gunohni Zulfiqorov qilgan-u, hamma kaltak sizning aziz boshingizda sinibdi. Mana, biron joyda Zulfiqorovning nomi yo'q. "Qalandarov masalaga yuzaki qaradi" emish! "Qalandarov

tushunmadi..." Siz tushunmagan emishsiz!.. Shundoq bo'lishini bilar edim, lekin oramizga Saida tushib, sizni mendan sovitgani uchun ko'nglingizga boshqa gap kelmasin deb dardim ichimda yurar edi. Nosirov o'rtoq Qodirov tarbiyalagan kadrlarni yemoqchi, Saidani uzun kosov qilib, sizning obro'yingizni to'kmoqchi, bir pul qilmoqchi!

— Hovliqma, vahima qilma! — dedi Qalandarov, — Saida kelgandan beri yaxshi ishlar ham qildi-ku!

— Hadeb yomon ish qila bersa, niyati bilinib qoladi-da, ora-sira yaxshi ish, sizga yaxshilik qilmasdan iloji bormi!

Qalandarov gazetaga qo'l uzatgan edi. Eshon qizil qalam bilan chizgan joylarini ko'rsatdi va boshqa joylarini o'qishga imkoniyat bermadi:

— Keliningiz Manzuraxon kelgan edi, juda xafa bo'lib ketdi: Kozimbekka tega ko'rma, dadasi, baribir, ishdan olinadi deyishibdi...

— Kim, kim aytibdi?! — dedi Qalandarov shovqin solib va gazetani uloqtirdi.

Eshon bu gapni Qalandarovning diqqatini gazetadan chetga tortish, o'ng kelsa, Saidaga to'nakash maqsadida aytgan edi, biroq uning vajohatini ko'rib qo'rqib ketdi.

— Bilmadim... Kamoli xafa bo'lganidan, achchig'im kelganidan kim aytganini so'rash xayolimga kelmabdi.

Qalandarov bu kitoblardan foyda yo'q, degan bir harakat bilan hammasini xontaxtaning tagiga tiqqi, piyolada sovib qolgan choydan bir-ikki ho'pladi, do'ppisini boshidan olib qoqdi, peshanasini uqaladi.

— Nima qilish kerak?..

Eshon shu savolni kutib turganday darrov javob berdi:

— Borish kerak! Lekin raykomga borishdan murod hosil bo'lmaydi. Obkomga borish kerak! Oblast ijroiya qo'mitasiga borish kerak! Beparvo bo'lmanq! Qof tog'ini bitta dev yalab,

azongacha piyozning po'stiday qilib qo'yar ekan, azonda so'fi "Ollohu akbar" demasa-yu, tog' asliga qaytmasa, qiyomat qoyim bo'lar ekan... Men sizga aytsam, Saida kelganidan beri sizni egovlab, ancha, anchagina yupqa qilib qo'ydi, bitta-yarimta kattaroq odam "Ollohu akbar" demasa... Sizga-ku, hech narsa emas, bu yer bo'lmasa, boshqa kolxozga, rais bo'lib ishlay berasiz, lekin bizga, kolxozchilarga qiyin. Ziyrak odamsiz, o'zingiz bilsangiz kerak deb o'layman.

Qalandarov Saidaning egovlagani-yu, o'zining yupqa bo'lib qolgani nimadan iborat ekanini bilmasa ham, Eshon bilgan narsani bilmayman degani og'zi bormadi.

— Bilaman, hammasini bilaman! — dedi.

— Bilsangiz, nima qilib o'tiribsiz?

Uch kundan keyin Saida ustidan butun boshliq bir aybnama yozildi. Buning mazmunini Qalandarovning o'zi aytib bergen bo'lsa ham, "u yog'ini Eshonning o'zi to'g'rilab, o'zi kelishtirib" yozib chiqdi. Qalandarov yigirma uch sahifali bu arizani o'qib kayfi uchdi: "Bu sinchalak yo'rg'alab yurib, sal kunda shuncha ish qilibdimi! Eshon uzun kosov deganicha bor ekan-ku. Shuncha ish bitta o'zining qo'lidan kelmaydi, aqli ham yetmaydi. Buning ustasi usta!..."

Lekin shunday bo'lsa ham, Qalandarov ishga alaksib oblastga tezda borolmadi, bu orada dardini isitmasi oshkora qilib, Saidaga malol keladigan qiliqlar qildi. Bunga o'zicha ma'no berib, Saida ham qattiq xafa bo'ldi, ilgarigiday past tushmay tegishli javobini berdi. Bu hol arizada aytilgan gaplarning hammasi sof haqiqat ekaniga Qalandarovning ko'nglida bo'lgan uncha-muncha shubhani quvib chiqardi. Qalandarov endi, Saidani ko'rGANIDA qilmishlarini o'ylabgina emas, bundan keyin qilishi mumkin bo'lgan yomonliklarini ham ko'z oldiga keltirib jini qo'zg'ar edi.

Bu orada Eshon Saidaning ustidan yana bir material topdi.

O'sha oqshom Hamidulla Saidani mot qilib kuzatganidan keyin: "O'zimizdag'i advokatlar kam edi, endi "Bo'ston" dan ham advokatlar chaqirdingmi?" — deb xotiniga xarxasha qildi, Saidanining sha'niga bo'limg'ur gaplar aytdi. Tojixon uning shovqini dan qochib uyga kirib ketdi. Hamidulla uning orqasidan kirib, Saidanining sha'niga boyagidan ham battar gaplar aytdi. Tojixon hammasiga chidasa ham bunga chidolmadi. Qattiq janjal chiqdi. Hamidulla stolning ustida turgan grafinni olib yerga urgan edi, uning mushtday keladigan shisha tiqini otilib ketib, qimmatbaho bufetning naqshkorlik tosh oynasini chil-chil qildi. Uning bir alami o'n bo'ldi-da, o'zini yo'qotib qo'ydi, qo'liga kirib qolgan og'ir stulni olib jon-jahdi bilan stolga urdi. Tojixon chinqirib yubordi. Hamidulla uning chinqirig'idan o'ziga kelib qarasa, xotinining chakkasi, ko'ylagi qon. Hamidulla qo'rqqanidan unga o'zini otdi. Tojixon stolning ostidan o'tib tashqariga chiqib ketdi. Hamidulla Tojixonning ahvoldan ham ko'ra uning shu taxlitda odamlarning ko'ziga ko'rinishidan ko'proq vahimaga tushdi-yu, o'zini o'ldiradigan bo'ldi, qo'liga tushib qolgan yarim shisha sapsar siyohdan ko'ngli tortganicha ichdi va o'zini yerga tashlab, to'lg'ana berdi. Qo'ni-qo'shni yig'ildi. Tez yordam mashinasi yetib keldi va birining chakkasidan qon, birining og'zidan sapsar siyoh oqayotgan er-xotinni kasalxonaga olib ketdi. Hamidulla kasalxonada ko'zini ochib: "Agar men o'lsam, qonimga Saida Aliyeva zomin bo'ladi", — dedi. Bu voqe'a va Hamidullaning gapi darrov tarqaldi, "Bo'ston"ga ham yetib keldi. Eshon buni ham darrov uchlab arizaga qoqib berdi.

Qalandarov arizani ko'tarib Toshkentga jo'nadi, kechki payt yetib kelib, mehmonxonaga tushdi-yu, sirkka bilet olgani yugurdi — Toshkentga kelsa, sirkka kirmay ketmas edi.

O'yin boshlandi. Qalandarov, "Xo'p" deganda irg'ib qas-qondan o'tayotgan laychaning har bir harakatidan zavqlanib o'tirgan edi, birdan ro'paradagi ikkinchi qatorda yosh boladay

talpinib, kulib, chapak chalayotgan Qodirovni ko'rib qoldi. O'sha Qodirov! Qalandarov o'yin ko'rganday ham bo'lindi, tanaffusga biroz qolganda chiqib, o'sha tomondagi eshik oldiga borib turdi va Qodirov chiqishi bilan quchoqlab, yig'lab ko'rishi-di. Bu uchrashuvdan Qodirov juda xursand bo'ldi, Qalandarov bilan o'tgan-ketgandan gaplashgisi kelib, uni uyiga taklif qildi. Qalandarov uning taklifiga darrov ko'ndi.

Qodirov allaqaysi mакtabning direktori bo'lib, uyi ham o'sha binoda, markazdan ancha olis ekan. Ikki oshna gapga berilib ketib, piyoda ketishdi.

Qalandarov shu kelganicha uning uyida uch kun qolib ketdi. Bu uch kun davomida arizani qayta-qayta o'qib, yonboshlashib qilingan suhbatlarning oqibati shu bo'ldiki, Qalandarov obkomga uchramay, rayonga qaytdi, xuddi odam so'yib kelib, pichog'ini topshirayotgan bir vajohatda arizani Nosirovning stoliga qo'ydi.

Nosirov arizani o'qib: "Boring, dam oling", — dedi.

XXIV

Kozimbek ko'pdan beri qilgan orzu ushalib, otasi o'zining eski "Moskvich"ini kasalxona ixtiyoriga bergen edi. Kozimbek uni Toshkentga sudratib borib, qaytishda minib keldi. Yaxshi remont qilingan, bo'yalgan mashina yangidan farq qilmas edi. Kozimbek remont schyotlarini tayinli joyga qo'yish uchun etajerkadagi kitoblardan birini olgan edi, ichidan bir qo'lyozma chiqib qoldi. Kozimbek hayron bo'ldi-yu, qo'lyozmani o'qidi. Bu narsa Saida ustidan yozilgan arizaning Hamidulla mojarosi kirmagan birinchi nusxasi edi. Kozimbek boshdan oyoq uydirma, Saidaning to'g'ri harakatlariga ham egri ma'no berib yozilgan arizani o'qib o'tirib qoldi. Birov kelib to'satdan: "Otang o'ldi",

— desa ham, ehtimol, Kozimbek bu ahvolga tushmas edi. Uning g'uvullab ketgan boshiga kelgan birinchi fikrlar shu bo'ldi: "Bu gaplardan xabardor bo'lsa, Saida bechoraning holi ne kechdi ekan?"

Kozimbek arizani joyiga qo'yib, Saidaning hujrasiga qarab chopdi, yo'lakay ochiq turgan derazadan uning kabinetiga qaradi. Saida kabinetda boshini quyi solib, qarshisida kuyib-pishib gapirayotgan bir kolxozchining so'ziga qulqolar edi. Bu kolxozchi Oynisaning eri edi. Kozimbekka Saida yalt etib qaradi. Kozimbekning rangi bir ahvolda bo'lsa kerak, quti o'chib deraza oldiga keldi.

— Tinchlikmi?

— Tinchlik, — dedi Kozimbek o'zini bosib, — Toshkentdan keldim...

Saida taajjublanganday bo'ldi.

— Bilaman, kecha ketgan edingiz...

— Mashinani olib keldim...

— Shunaqami.. Qulluq bo'lsin! Qani?

Mashina hovlida qolgani Kozimbekning esiga endi keldi.

— Hovlida: "Qo'lingiz bo'shasa, bir aylantirib kelsam", — degan edim.

— Rahmat... Biron soatda bo'sharman.

Kozimbek uning chehrasidan kayfiyatini bilib biroz xotirjam bo'ldi-yu, biron soatdan keyin mashinani minib keldi. Saida darvoza oldida turgan ekan, mashina ko'ndalang bo'lganda, Kozimbekning yoniga o'tirayotib pisanda qildi:

— Lekin ichak-chavoqdan gapitmaysiz! Yana shundan gapirsangiz...

Kozimbek qattiq xijolat bo'ldi: o'ylab qarasa, Saida bilan suhbat qilgan chog'larida darhaqiqat, o'zining fikr-yodini band qilgan me'da-ichak kasalliklaridan ko'p gapirar ekan. Saidaning bu hazili shu bilan birga uning arizadan, raisning nima uchun

bemavrid Toshkentga ketganidan bexabar ekanini ko'rsatar edi. Oblast yoki rayon to'satdan chaqirsa, Saida sarosimaga tushmasin uchun Kozimbek uni voqeadan xabardor qilib qo'yishni lozim ko'rdi-da, qishloq orqada qolib, dala yo'liga chiqilganda juda ehtiyyot bilan gapning uchini chiqardi, lekin arizaning bunchalik shaltoq ekanini aytmadi.

Saida Qalandarovning obkomga ariza ko'tarib borishini sira kutmagan edi, shunday bo'lsa ham, bundan na xavotirga tushdi, na ranjidi, aksincha, otasining qilmishidan nomuslarga o'layotgan, juda katta tashvishga qolgan Kozimbekka tasalli berdi:

— Arslonbek akam ustimdan arz qilgani obkomga borishni zarur deb bilgan bo'lsalar, demak, meni katta kuch hisoblar ekanlar. Bu hazil gap emas! Demak, endi bamaylixotir ishlay bersam bo'lar ekan, — dedi va biroz jim qolgandan keyin so'radi: — Dadangiz arizani o'z qo'llari bilan yozganmilar?

— Yo'q, dadamning qo'llariga o'xshamaydi.
— Undoq bo'lsa, qaynatangiz yozib bergandir-da, Eshon!..
— dedi Saida.

Kozimbek sekin ketfayotgan mashinani birdan to'xtatdi, Saidaga qaradi, Saida oldinga qarab o'tira berdi. Kozimbek o'ng bilagidan bir tortib uni o'ziga qaratdi.

— Gapirmang! Shunaqa gapni gapirmang!..
Saida uning o'pka, alam, yolvorish to'la ko'zlariga qaradi.
— Nima dedim... Qanaqa gap...
— Mayli, men bundan keyin kasallik, umuman meditsina to'g'risida gapirmayman, siz ham Eshon to'g'risida gapirmang!
Hech ham gapirmang!

Kozimbek bu gapni juda kuyinib gapirdi.

Shu payt Saidaning ko'zi uzoqda kelayotgan Qalandarovning taniqli "Villis"iga tushdi. Uning yuzidagi tashvish alomatini ko'rib, Kozimbek ham qaradi. Rayon yo'lida yurganini ikkovi ham endi payqadi.

Kozimbek shapkasini bostirib, mashinani tezlatdi va Saida-ga:

— Yoting! — dedi.

Saida itoat bilan chapga yonboshlab, Kozimbekning soniga boshini qo'ydi. Kozimbek go'yo "qimirlama" degan bo'lib uning yelkasiga. O'ng qo'lini tashladi. Soatiga sakson kilometr tezlikda kelayotgan Qalandarovning mashinasini pishqirib o'tib ketdi. Saida buni sezib, boshini ko'tarmoqchi bo'lgan edi. Kozimbek qo'lini olmadi.

Mashina sekinladi, chayqaldi, o'ng tomonga biroz qiy-shaydi-yu, nimagadir to'q etib urildi, to'xtadi. Saida engashib ke-layotgan Kozimbekning issiq nafasini sezib, vahima bilan pi-chirladi:

— Voy!.. Birov ko'rib qoladi!.. Xafa bo'laman...

Kozimbek rostdan ham: "Xafa bo'lsa kerak", — deb darrov boshini ko'tardi, sal bo'lmasa, uzr so'ra yozdi. Saida o'rnidan turib sochini tuzatdi. Qo'lining orqasi bilan Kozimbekning yuziga sekin urdi.

— Yomon bola!.. Yuring!..

Kozimbek mashinani yo'lga chiqarib, qishloqqa tomon yurdi. Yo'l bo'yi ikkovi ham so'z qotmadi. Kozimbek qilmishidan xijolat, Saida esa undan balog'atga yetganidan beri qalbining harorati bilan qizib, o'zga qalbga chippa yopishadigan biron og'iz so'z kutar edi. Yo'q, Kozimbekdan bunday so'z chiqmadi. Biroq uning soddaligi, ma'sum qiyofasi, odamning joni deb ataladigan yoshlarga xos xislatlari qalbiga allaqachonlar chippa yopishganidan Saidaning o'zi bexabar edi.

Kozimbek uni bog'ning orqa tomonidagi ko'chada mashinadan tushirdi-yu, dadasingin kayfiyatini bilib haliroq kelmoqchi bo'ldi. Saida devorning raxnasidan o'tib, ishkomlar orasidan hujrasiga qarab ketdi.

Bu orada qosh qoraydi.

Kozimbek hovliga keldi. "Villis" hanuz shu yerda edi. Uning shofyori Kozimbekni ko'rib chuqur xo'rsindi va bosh chayqab: "Bek akam juda qattiq betob", — dedi. Qalandarov Toshkentdan kelguncha, unga bir og'iz gapirmabdi. Kozimbek ichkariga kirdi. Hovli qorong'i, Huriniso shiyponda gugurt chaqib, osma chiroqni yoqdi. Kozimbek yugurib shiyponga chiqdi. O'zining tiniq shishasininga yoritib turgan chiroqning xira shu'lasida oq yostiqqa yonboshlab yotgan Arslonbekning qorasi ko'rindi.

Huriniso indamay pastga tushib ketdi.

— Dada, eson-omon keldingizmi... tobingiz yo'qmi..

Qalandarovning yo'g'on, g'o'ldiragan va shu bilan birga, horg'in tovushi eshitildi:

— Balli... Umrinda hech qachon hozirgiday sog' bo'lgan emasman!.. Saida qayerda? Ayt, topib kelsin.

Kozimbek shofyorga aytgani ko'chaga chiqib ketayotganda, onasi to'xtatdi.

— Dadangning boshiga bir kulfat tushganga o'xshaydi. So'rasam, gapirmaydi.

Kozimbek shoshib:

— Saidaxon kelsa, ma'lum bo'ladi, — dedi-yu, chiqib ketdi va shofyorga aytgani ham sabri chidamay, Saidani olib kelgani o'zi bordi va yo'lda dadasingin ahvolini gapirdi.

Shiyponga chiqib kelayotgan Saida bilan Kozimbekning oyoq sharpasini eshitib Arslonbek qomatini ko'tardi, Saidaga qo'l berdi. Kozimbek chiroqning piligini ko'tarib dadasingin yuziga zehn soldi. Uning yuzi uzoq vaqt g'am-koyish tortganday so'lgan, ko'z ostlari nimadandir yiltirar edi. Qalandarov Saidaning sog'liq-omonlik so'rab aytgan gaplarga javob bermay, qo'li bilan "o'tir" deb ishora qildi... Saida yakandozga, Kozimbek panjaraga o'tirdi. Oyoq uchida shiyponga chiqib kelgan Huriniso zinaning boshida turib qoldi. Arslonbek yana yonboshladi, an-

chadan keyin yana turdi, bir nafas bilan ko'p gapira olishiga ko'zi yetmasa kerak, hamon o'sha yo'g'on va horg'in tovush bilan uzib-uzib so'z boshladi:

— Toshkentga borgan edim... O'rtoq Qodirovdan salom, ikkovingga salom, senga ham salom, — dedi Hurinisoga qarab, — ko'pdan ko'p salom... Endi bizni birpas xoli qo'yinglar, Saidaxonga mening gapim bor...

Huriniso darrov tushib ketdi. Kozimbek quti o'chib, o'rnidan turdi, zinaning boshiga bordi-yu, tushmadi, tusholmadi, shu yerda turib qoldi. Arslonbek tizzasiga olgan yostiqni quchoqlaganicha uzoq sukul qilganidan keyin boshini ko'tarmay bardam tovush bilan burro qilib:

— Men sening ustingdan ariza ko'tarib, obkomga borgan edim, — dedi.

— Shunaqami... — dedi Saida ma'yus tovush bilan va bu gapni nima uchun aytayotganidan zo'r tashvishga tushib tupugini "qilt" etib yutdi.

— Lekin arizani bermadim. Qaytishda o'rtoq Nosirovga tashlab keldim. Kopiyasini senga bermoqchiman, — dedi Arslonbek va o'g'lini chaqirdi: — Kozimbek, uyda etajerkaning orqa tomonidagi katta kitobning ichida qog'oz bor, shuni olib chiq!

Kozimbek zinaning panjarasidan oshib, o'zini yerga tashladi, pastdan "hozir" deb tovush berdi-yu, o'zi ko'rgan arizani birpasda olib chiqdi.

— Mana, — dedi Qalandarov arizaning eski nusxasini Kozimbekning qo'lidan olib Saidaga uzatar ekan. — Bu nuxsada sen Tojixonning uyini buzganliging to'g'risidagi yana bir tuhmat yo'q! Yo'q! Xohlagan odamingga o'qib ber! Xohlasang, xalqni yig'ib o'qib ber. — dedi va tovushi yana o'zgardi, xiyol titradi, — lekin sendan bitta iltimosim bor. Arizamni Eshon yozib bergen edi, qo'lini yaxshi taniysan, Eshondan xafa bo'lma, xafa

bo'lishga arziydigan odam emas.. O'zim mo'rt bo'lmasam, sinmas edim, menga hech kim ariza ham yozib bermas edi... — "Qutqu ham solmas edi", — demoqchi edi, aytmadı. — Bor, hujrangga borib o'qi!

Qalandarov peshanasini quchog'idagi yostiqqa qo'yib jim goldi, astidan, endi boshini ko'tarmoqchi emas edi.

XOTIMA

Oradan bir necha yil o'tdi.

O'zbekiston xotin-qizlarining qurultoyi ochilgan kuni teatrning peshtoqi oldida allakimga nima to'g'ridadir yolvorib turgan o'sha muxbir A'zamjonni ko'rib qoldim. Ma'lum bo'lishicha, u ham menga o'xshab qurultoya kirolmay, umid bilan teatr atrofida yurganlardan ekan. Bir-birimizning taptimizni ko'tardig-u, o'tgan-ketgandan gaplashib qoldik.

A'zamjon bugun saharda Arslonbekni kurortga kuzatib qo'yibdi. Kecha kun bo'yi ikkovi birga ekan. Arslonbek "Qizil O'zbekiston" gazetasining kechagi sonida chiqqan "Sinchalak"dan parchani o'qib, yozuvchidan xafa bo'libdi: "Men Saidaxonni o'shanda sinchalak degan bo'lsam, keyinroq bu xatoni o'rtoq Nosirovning oldida tuzatgan, kolxozchilarning umumiyligi majlisida ham to'g'rilaganman, o'ziga qo'l berib, kichkina, nim-jon bo'lsang ham, osmonni ko'targuli quvvating, g'ayrating bor ekan, deganman, shuni yozsin-da, nima qiladi o'tgan gaplarni esga solib", — debdi.

Va'dasiga muvofiq Nosirov Saidani bir yildan keyin emas, ikki yildan sal oshganda chaqirib olibdi. Lekin Saida yolg'iz ketmabdi, Kozimbekni olib ketibdi. Bularning to'yida Eshon mastlik qilib, jinday ko'ngilsizlik tug'diribdi: Ali bobo hamon o'sha eski ashulasi maqomiga tebranib, bir chekkada o'tirgan ekan. Eshon qadah ko'tarib: "Shunday qizni tarbiyalab o'stirgan otasiga rahmat!" — debdi. Bir lahza hamma jim qolibdi.

Saida bilan Kozimbek hozir sovxozda¹ ishlar ekan. Ikkita farzand ko'rishibdi.

¹ Sovxoz (ruscha: советское хозяйство — "sovet xo'jaligi" birikmasining qisqartmasi)
— Sobiq Ittifoqida qishloq xo'jaligida tashkil etilgan yirik davlat xo'jaligi.

“Bo’ston” partiya tashkilotining sekretarligiga Ismoiljon Normatov saylanibdi. Qalandarov Ismoiljon bilan juda inoq ekan.

— Tojixonlar oilasi qalay? — dedim.

A’zamjon bosh chayqadi.

— Bo’lmadi. Ikkovi ajrashdi. Tojixon hamma yoqni Hamidulla tashlab uydan chiqib ketdi, kolxoz uy bergen, bolalari bilan turadi. Hamidulla bir yildan ortiqroq qidirib, ko’nglidagi xotinni Samarqandning allaqaysi chekka mozoridan topibdi. Shayxdan tul qolgan, hatto xo’rozdan ham yuzini berkitadigan bir xotin ekan, nikoh kechasi Hamidulla: “Qani, endi yuz ko’ri-shaylik, bitta o’pich bering”, — desa, “Bismillahu rahmonu rahim”, — deb yuzini tutgan emish. Hamidullaning o’zi aytibdi.

Xo’p kulishdik. Redaksiyaga tomon yurdik.

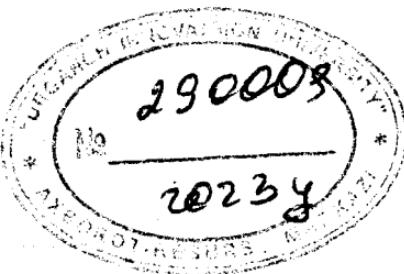
— Hamidulla bu xotin bilan ham umr qilolmaydi, — dedi A’zamjon. — O’tgan yil kuzda qarasam, shu xotin dalada o’ynab-kulib paxta terib yuribdi.

A’zamjon redaksiyaga kirmoqchi ekan, men bilan xayrlashdi. Qurultoya kirolmaganimiz to’g’risida bir-birimizga tasallি berdik, mayli, kirolmasak ham bilamiz, — bu yerga yig’ilganlar million-million oddiy o’zbek ayollarining oddiy vakillari, bular yig’ilib nimalarni muhokama qilganlarini, qanday qarorlar chi-qarganliklarini kelajak ko’rsatadi. Taqdirini o’z qo’liga olgan odamlarning kelajagi, albatta, yorqin bo’ladi, hali bu ne’matga erishmaganlarning kurash yo’lini yoritadi.

Zotan, buni Saidadan so’rasak ham bo’ladi-ku, hademay tanaffusga chiqib qoladi...

1958

ABADIY BARHAYOT ASARLAR

Abdulla QAHHOR

SINCHALAK

(qissa)

Bosh muharrir:

Alisher **RAVSHANOV**

Nashrga tayyorlovchi:

Ergashboy **MATYOQUBOV**

Badiiy muharrir:

Asaloy **ESHONQULOVA**

Qo'shimcha izoh va iqtiboslarni kirituvchi:

Ergashboy **MATYOQUBOV**

Musahhih:

Lolaxon **QO'ZIBOYEVA**

Kompyuterda sahifalovchi:

Lolaxon **QO'ZIBOYEVA**

Dizayner:

Feruzbek **VOXIDOV**

Litsenziya raqami AI № 274. 15.07.2015 yilda berilgan.

Bosishga 07.09.2021 yilda ruxsat etildi.

Bichimi 84/108 1/32.

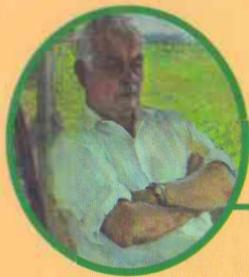
Bosma tobog'i 12 Shartli bosma tobog'i 15
Garnitura "Times New Roman" offset qog'oz'i.

Adadi 3 000 nusxa. Buyurtma № 23

Bahosi kelishilgan narxda.

"BOOK MEDIA PLUS" xususiy korxonasida tayyorlandi.
Manzil: Toshkent, Chilonzor tumani, Cho'pon ota ko'chasi, 28 A.

ILOVALAR UCHUN

Abdulla QAHHOR – O‘zbekiston xalq yozuvchisi

Buyuk so‘z ustasi **Abdulla Qahhor**ning ushbu asarini — “**Sinchalak**” qissasini o‘qir ekansiz, adibning so‘z tanlash mahoratiga yana bir bor qoyil qolasiz. Adib hech qachon biror bir jumlanı ikki marta takrorlamaydi — jumla jozibasini buzmaydi.

Ushbu asarning bosh qahramonlari **Arslonbek Qalandarov** va **Saida Aliyevlar** obraziga boqar ekansiz, ayni vaqtda ham hayotda shular kabi insonlar borligiga guvoh bo‘lasiz.

“**Sinchalak**” asaridagi oddiy, aqli, shijoatkor Saida, ya’ni “**Sinchalakxon**”ning jasurligiga tan bermasdan ilojimiz yo‘q. Qissada turli-tuman, lekin har biri o‘ziga xos, fe’li, tabiat, fikr lash tarzi, so‘zlash yo‘simi bilan farqlanib turuvchi obrazlar tizimi mavjud. Yozuvchi ularning obrazlarini eng mayda detallarigacha mohirlik bilan chizganki, biz ularni aynan ko‘rgandek bo‘lamiz.

Qissada yozuvchi Saida va Qalandarovlar obraziga katta mas’ulyat yuklagan. Aytish mumkinki, Abdulla Qahhor o‘z o‘quvchisiga aytmoqchi bo‘lga ko‘p gaplarni Saida va Qalandarov obrazlarining gap-so‘zlari, tabiat, xatti-harakatlari orqali ochib bergan.

ISBN 978-9943-7320-8-7

9 789943 732087